
Általános társadalom- és gazdaságföldrajz

Pirisi Gábor és Trócsányi András. Az 1.3. fejezetet írta Hajnal Klára

Table of Contents

[1. Bevezetés a társadalomföldrajz világába](#)

[A földrajz alapfogalmai és rendszere](#)

[Mi a földrajz?](#)

[A földrajz belső tagolása és a társadalomföldrajz helye](#)

[A földrajzi tér és értelmezése](#)

[A földrajzi tér szerkezetéről](#)

[A földrajzi tér szerveződése, mintázata](#)

[A földrajz és a fenntarthatóság](#)

[A fenntartható fejlődés koncepciójának előzményei](#)

[A fenntartható fejlődés fogalmának értelmezése](#)

[A fenntartható gazdaság](#)

[2. Népszépgföldrajz](#)

[A népesség számának alakulása, a változást befolyásoló tényezők](#)

[A népesség számának alakulása](#)

[A népességszám alakulását befolyásoló tényezők](#)

[A népesség minőségi attribútumai](#)

[A népesség nemek szerinti összetétele](#)

[A népesség kor szerinti összetétele](#)

[A népesség rasszok szerinti megoszlása](#)

[A népesség nyelvi megoszlása](#)

[A népesség vallási megoszlása](#)

[A népesség térbeli rendje](#)

[A népesség térbeli képe](#)

[A népsűrűség területi különbségei](#)

[Az urbanizálódás hatása a népesség területi elhelyezkedésére](#)

[A népesség mozgásai](#)

[A migráció értelmezése](#)

[A migráció kiváltó okai](#)

[A migráció típusai](#)

[3. Településföldrajz](#)

[Miről szól a településföldrajz?](#)

[A településföldrajz vizsgálatának tárgya, a település](#)

[A települések típusai](#)

[Az alaptípusok](#)

[Falvak és városok](#)

[Genetikai-funkcionális típusok](#)

[Települési méretkategóriák](#)

[A települések szerkezete](#)

[A klasszikus településmorfológiai típusok](#)

[Funkcionális városmorfológia](#)

[A települések térkapcsolatai és az ennek nyomán létrejövő képződmények](#)

[Hierarchikus kapcsolatok és következményeik](#)

[A horizontális kapcsolatok](#)

[Az urbanizációs folyamat, avagy a településhálózat dinamikus aspektusa](#)

[Az urbanizációs folyamat jellege](#)

[A premodern urbanizáció](#)

[A modern urbanizáció](#)

[4. Gazdaságföldrajz](#)

[A gazdaság térbeliségét befolyásoló tényezők és a telephelyelméletek](#)

[A gazdaság térbeliségét befolyásoló tényezők](#)

[Telephelyelméletek](#)

[Napjaink világgazdasága](#)

[A világgazdaság szerkezete az 1990-es években](#)

[A világgazdaság fejlődési tendenciái az új évezredben](#)

[A világgazdaság egyes ágainak területi képe, problémái](#)

[A mezőgazdaság területi képe](#)

[Az ipar területi képe](#)

[A tercier ágazatok területi képe](#)

[5. Irodalomjegyzék](#)

[6. Feladatok](#)

[Ökológiai lábnyomat](#)

[Népek és vallások](#)

[Korsturktúra](#)

[Születés és halálozás](#)

[Migráció](#)

[Városok és lakóik](#)

[Gazdasági szerkezet](#)

[A GDP változása](#)

[Városfejlődés](#)

[Közlekedés](#)

[Falutípus](#)

[Komplex elemzés](#)

List of Figures

- 1.1. [A földrajzi vizsgálatok logikája \(Forrás: Trócsányi A. 2010\)](#)
- 1.2. [Kádár László Földgömb-modellje a tudományok rendszeréről \(Forrás: Trócsányi A. - Tóth J. 2002\)](#)
- 1.3. [A Földrajztudomány és néhány fontosabb segédtudománya \(Szerkesztette: Pirisi G. - Trócsányi A.\)](#)
- 1.4. [A Földrajzi tér fejlődésének preindusztriális fázisa \(Tóth József nyomán módosításokkal, Pirisi G. - Trócsányi A.\)](#)
- 1.5. [A földrajzi tér fejlődésének indusztriális fázisa \(Tóth József nyomán módosításokkal, Pirisi G. - Trócsányi A.\)](#)
- 1.6. [Földrajzi tér a posztindusztriális korban \(Tóth József nyomán módosításokkal, Pirisi G. - Trócsányi A.\)](#)
- 1.7. [A globalizált világban már senkit sem lep meg: 30 percenként a vonat újabb japán turistacsoportot hoz fel a hegyre, hogy egy svájci kutyaival pózoljanak. A háttérben árult jégkrém itt helyi terméknek tekinthető.... \(Kleine Scheidegg a Jungfrau-csoport lábainál, Berni kanton, Svájc, Pirisi G. felvétele\)](#)
- 1.8. [A földrajzi tér rétegmodellje \(Pirisi G.\)](#)
- 1.9. [A földrajzi tér burokmodellje \(Pirisi G. - Trócsányi A.\)](#)
- 1.10. [Ahol a tértípusok találkoznak: ez itt a Tatooine bolygó díszlete a Csillagok Háborúja űrepsz "Baljós árnyak" című részéből. Ezt a fiktív helyet a valóságban Tozeur határában mutogatják jobb sorsa érdemes turistáknak. \(Tunézia, Trócsányi A. felvétele\)](#)
- 1.11. [Centrumok és perifériák a globális térben: az emberi erőforrás indexe \(HDI\) jól kirajzolja a világ fejlettebb és elmaradott térségeinek határát \(United Nations Human Development Report adatai alapján szerk.: Pirisi G.\)](#)
- 1.12. [A növekedés határai - The Limits to Growth \(Forrás: Meadows, D. et al. 1972 nyomán szerk.: Hajnal K.\)](#)
- 1.13. [A világekorszakok, mint paradigmák \(Forrás: Hajnal K. 2010\)](#)
- 1.14. [Egy példa fenntartható rendszerre: Güssing \(Németújvár\) fűtőműve valóban az erdőgazdálkodás és a helyi faipar hulladékait használja fel. Megoldja a város lakásainak](#)

távfűtését, de hőenergiát szolgáltat a parkettaüzem új szárítórészlegének is. Biodízelüzem és egy megújuló energiákkal foglalkozó kutatóközpont teszi teljessé a rendszert, amelynek segítségével az alig 4000 lakosú település kitört az - lévén Ausztriában vagyunk, csak erősen relatív - elmaradottságból. (Burgenland, Ausztria, Pirisi G. felvétele)

2.1. A népességrobbanásón áteső országok egyik kihívása a megfelelő oktatási rendszer kialakítása. Ezen a képen isztambuli kisiskolások érkeznek a Topkapi Szerájhoz, hogy helyszíni leckéket vegyenek Európa jövődjének legnépesebb államának - dicső - történelméből. (Isztambul, Törökország, Trócsányi A. felvétele)

2.2. A gyorsan növekvő népességű országok lakosságának egyre nagyobb hányada kényszerül a nagyvárosok nyomornegyedeibe, embertelen körülmények közé. (Soweto peremkerülete, Dél-Afrika, Trócsányi A. felvétele)

2.3. Születési ráta (ezrelék) a világ országaiban, 2010 (Forrás: CIA World Factbook alapján szerk.: Pirisi G.)

2.4. Halálozási ráta (ezrelék) a világ országaiban, 2010 (Forrás: CIA World Factbook alapján szerk.: Pirisi G.)

2.5. A fejlődő országok gyorsan növekvő népessége nyugaton ma már ismeretlen zsúfoltságot teremt a nagyvárosokban. Se tüntetés, se végkiárusítás, csak egy átlagos péntek délután az Istikál Çadesi-n, Isztambul "Váci utcáján" (Isztambul, Törökország, Trócsányi A. felvétele)

2.6. A demográfiai átmenet modellje (szerk.: Pirisi G.)

2.7. A nemek szerinti struktúra nem csak demográfiai, hanem társadalmi értelemben (ún. gender-kérdés) is érdekli a földrajzot. A fejlődő világ felemelkedése egyik alapfeltételének sokan éppen a nők képzését látják. Ezen a képen hagyományos törzsi öltözetet viselő és fejükön vízhordó-korsót egyensúlyozó zulu nők láthatók. (Dél-afrikai Köztársaság, Trócsányi A. felvétele)

2.8. Az elöregedés jelentős társadalmi probléma: a demográfiai olló nyílása az EU-országokban (Forrás: Eurostat nyomán szerk.: Pirisi G.)

2.9. Fiatalodó és stabil népességre jellemző korfatípusok (szerk.: Pirisi G.)

2.10. Öregedő népességre jellemző korfatípusok (szerk.: Pirisi G.)

2.11. Születéskor várható élettartam a világ országaiban, 2009 (CIA World Factbook alapján szerk.: Pirisi G.)

2.12. Csecsemőhalandóság a világ országaiban, ezrelék, 2009 (US Census Bureau adatai alapján szerk.: Pirisi G.)

2.13. A dél-afrikai zulu nép harcos fiai a bantid alrasszhoz tartoznak. Az öltözet és a lándzsa ma már inkább csak a turistáknak szól. (Trócsányi A. felvétele)

2.14. Minden vallásnak vannak szent helyei, amelyek általában jelentős migrációs célpontok (zarándok-turizmus) is egyben. Ez a búcsújáró hely a katolikusok számára bír jelentőséggel (Međugorje, Bosznia-Hercegovina, Trócsányi A. felvétele)

2.15. A világ országainak népessége 2009-ben (US Census Bureau adatai alapján szerk. Pirisi

[G.\)](#)

- 2.16. [A világ országainak népsűrűsége, fő/km², 2009 \(US Census Bureau adatai alapján szerk. Pirisi G.\)](#)
- 2.17. [Drótkerítés mögött: illegális bevándorlók átmeneti elhelyezésére szolgáló tábor Máltán, az EU déli kapuján \(Trócsányi A. felvétele\)](#)
- 3.1. [A települések tetraéder-modellje \(Forrás: Tóth J. 1981\)](#)
- 3.2. [A település, mint sűrűsödési pont: Mürren határait bajos lenne kijelölni. A településközpontban sűrű beépítés a peremek felé fokozatosan ritkulva megy át az almokkal tagolt alpesi tájba \(Berni kanton, Svájc, Pirisi G. felvétele\)](#)
- 3.3. [Mezőgazdasági szórványtelepülés Franciaországban \(Trócsányi A. felvétele\)](#)
- 3.4. [Ez is egyfajta magányos település: világítótorony Sučuraj mellett \(Hvar szigete, Horvátország, Pirisi G. felvétele\)](#)
- 3.5. [A városi életmód többek között és egyre inkább a szabadidő eltöltésének jellegzetes módozatairól, és az ehhez kapcsolódó városi terekről is szól. Gyeptekét \(bowls\) játszó emberek Brisbane egyik közparkjában \(Queensland, Ausztrália, Trócsányi A. felvétele\)](#)
- 3.6. [Nem, a kerékpározás nem specifikus városi tevékenység. De hogy a bicikliknek 24 órás, őrzött és ingyenes mélygarázst építsenek, az már jellegzetesen urbánus megközelítés... \(Amszterdam, Hollandia, Pirisi G. felvétele\)](#)
- 3.7. [Ki gondolná, hogy Európa egyik legöregebb települését látjuk? A városka a névadója a kora vaskori \(Kr. e. 8 - 5. szd.\) hallstatti kultúrának. A helyi energia, ami ezt az első látásra lehetetlen helyre épült, a meredek hegyoldal alján kialakult hordalékkúpon megkapaszkodó, szárazföldön sokáig alig megközelíthető települést korokon keresztül éltette, az nem volt más, mint a környező hegyek sóvagyona. Ma elsősorban idegenforgalmi látványosság, a Salzkammerguti-tóvidék "ékszerdoboz" \(Hallstatt, Felső-Ausztria, Pirisi G. felvétele\)](#)
- 3.8. [Helyi és helyzeti szinergiák: a legtöbb város esetében a két tényező hatása nem elválasztható egymástól. Vajon a jó kikötőből vagy az Adria bejáratához közeli fekvés tette Dubrovnikot Dalmácia legszebb és legfontosabb városává? \(Horvátország, Pirisi G. felvétele\)](#)
- 3.9. [Giurgiu \(balra\) és Rusze \(jobbra\) párosa a román-bulgár határon. A két város közötti híd a mai napig az egyetlen ezen a határszakaszon \(Trócsányi András felvétele\)](#)
- 3.10. [A Boszporusz \(a háttérben\) partján fekvő Isztambul a természetföldrajzilag meghatározott fekvés iskolapéldája \(Törökország, Trócsányi A. felvétele\)](#)
- 3.11. [Ugyan nem önálló település, de jellegzetes bányásztelep \(kolónia\) szabályos utcákkal és egyenházakkal, egy mélyművelésű aknával \(lent\) és egy 2004-ben felhagyott külszíni fejtéssel. \(Pécsbányatelep, Pécs, Trócsányi A. felvétele\)](#)
- 3.12. [Százhalombatta a késői szocialista városok tipikus példája. Egy vegyipari üzem \(a kép jobb oldalán\) és egy hőerőmű \(balra\) közé települt. Az ipar fő telepítő tényezője a Duna volt. A város korábban alárendelt lakófunkciói ma gyorsan fejlődnek Budapest közelsége miatt \(Trócsányi A. felvétele\)](#)

- 3.13. [Wengen üdülőtelepülése a Lauterbrunnental felett télen és nyáron is kiemelkedő turisztikai központ, többek között az egyik leghíresebb alpesi sí világkupa-futam helyszíne \(Berni kanton, Svájc, Pirisi G. felvétele\)](#)
- 3.14. [A festői Marburg an der Lahn egyetemét 1527-ben alapították, és az első evangélikus felsőoktatási intézmény volt német nyelvterületen. Ma a 80 ezres város mintegy 18 ezer hallgatónak is ideiglenes otthont biztosít. A kép közepén a régi egyetemi épület látható. \(Hessen, Németország, Pirisi G. felvétele\)](#)
- 3.15. [A tíz millió főnél népesebb agglomerációk világszerte, 2009 \(Forrás: Az ENSZ World Urbanization Prospects report alapján szerkesztette: Pirisi G.\)](#)
- 3.16. [Városias beépítés, emberközeli lépték: az európai kisvárosok arculatának fő jellemzői \(Gyöngyös, Heves megye, Pirisi G. felvétele\)](#)
- 3.17. [Hagyományos mediterrán halmaztelepülés, zárt és többszintes struktúráival városias megjelenésű, de eredendően falusi település a Durance völgye felett \(Lauris, Vaucluse megye, Franciaország déli részén, Pirisi G. felvétele\)](#)
- 3.18. [Körfalu sematikus rajza \(szerk.: Pirisi G.\)](#)
- 3.19. [Orsós utcájú falu sematikus rajza \(Szerk.: Pirisi G.\)](#)
- 3.20. [Szalagtelkes utcásfalv sematikus rajza \(Szerk.: Pirisi G.\)](#)
- 3.21. [Erdőtelkes sorfalv sematikus rajza \(Szerk.: Pirisi G.\)](#)
- 3.22. [Csorvás sakktábla-alaprajza tipikusnak mondható Békés megyében \(Trócsányi A. felvétele\)](#)
- 3.23. [Lisszabon belvárosa az 1755-ös földrengés után sakktábla-alaprajzzal épült újjá \(Lisszabon, Portugália, Pirisi G. felvétele\)](#)
- 3.24. [Városi kertek a világ egyik legmagasabb épületének lábánál. A lokalitás sajátos szigetei a nagyváros kaotikus dzsungelében \(Trócsányi A. felvétele a Taipei 101 épületből készült, Tajpej, Tajvan\)](#)
- 3.25. [Burgess koncentrikus városmodellje \(egyszerűsítve, szerk.: Pirisi G.\)](#)
- 3.26. [Hoyt szektormodelljének leegyszerűsített sémája \(szerk.: Pirisi G.\)](#)
- 3.27. [A többmagvú város modelljének egyszerűsített sémája \(szerk.: Pirisi G.\)](#)
- 3.28. [A trade-off modell magyarázza az amerikai stílusú belvárosok \(CBD-k\) igen intenzív területhasználatát, magas, sokszor 100 emeletet is meghaladó beépítését. Újabban a várostervezők és a befektetők is előszeretettel alakítanak ki igen magas presztízsű - és árú - lakásokat is ezekben az épületekben. Szliuettjük, az úgynevezett "skyline" az úvjilági városok meghatározó egyéni azonosítója \(Brisbane, Queensland, Ausztrália, Trócsányi A. felvétele\)](#)
- 3.29. [Mann modelljének egyszerűsített sémája \(szerk.: Pirisi G.\)](#)
- 3.30. [Vance "urban realms" modellje \(Heineberg 2007 nyomán szerk.: Pirisi G.\)](#)
- 3.31. [A felhőkarcolók övezete Frankfurt történelmi belvárosának peremén \(Frankfurt am Main, Németország, Pirisi G. felvétele\)](#)
- 3.32. [Egy nem szokványos funkcióváltás: templomból lakóépület Groningenben \(Hollandia,](#)

Pirisi G. felvétele)

- 3.33. Az a szerencsés, ha minden korban születnek markáns, jellegadó épületek egy városban. A Potsdamer Platz iroda- és bevásárlóközpontja sajátos belső teret létrehozó kialakításával az újjászülető Berlin egyik fontos igazodási pontja. (Pirisi G. felvétele)
- 3.34. Dzsentrifikáció egy hazai vidéki nagyvárosban: a Búza-tér új beépítése Pécs történelmi belvárosának peremén (Pirisi G. felvétele)
- 3.35. A városi kreatívok egyik fő ismertetőjegye a "másként lakás". Nyugat-Európa csatornákkal sokszor teletűzdelt nagyvárosai bőségesen kínálnak lehetőséget a lakóhajóknak (Amszterdam, Hollandia, Pirisi G. felvétele)
- 3.36. Nyomornegyed Dél-Afrikában: balra a színesbőrűek által lakott, de aránylag rendezett lakónegyed, majd az út túloldalán a kép közepén a valódi bádoggváros. Az autópálya a kép jobb oldalán nem csak határként működik, hanem igazodási pont is: a slum lakói ennek mentén gyalognak a belső kerületek felé valami megélhetés után nézni. (Trócsányi A. felvétele)
- 3.37. A nyomornegyedek lakosságának aránya a teljes urbánus népességben belül, 2008 (Forrás: UN Habitat alapján szerk.: Pirisi G.)
- 3.38. Nem zárt közösség, de árai miatt a tehetősek fizikailag is elkülönülő, új építésű enklávéja, amely Trier határában egy korábbi francia katonai bázis rehabilitációjával. Figyeljük meg a mesterséges tavat az előtérben, a vízre néző fekvés (waterfront) jelentősen emeli az ingatlan értékét, az árak nagyjából 2500 és 3000 € / m² között alakulnak... (Trier, Németország, Pirisi G. felvétele)
- 3.39. A központi helyek elméletének hatszöges modellje a piaci rendszer szerinti szerveződésben (szerk.: Pirisi G.)
- 3.40. A városi terek szerkezetének fejlődési szakaszai Friedmann szerint (Forrás: Heineberg 2007 nyomán szerkesztette Pirisi G.)
- 3.41. A rang-nagyság szabály elméleti görbéje és két gyakorlati példája (Szerk.: Pirisi G.)
- 3.42. Se felhőkarcolók, se hivalkodás, a híres szökőkút kivül említésre méltó épületek sem: Genf szerény külseje ellenére is egyike a legsikeresebb globális városoknak (Pirisi G. felvétele)
- 3.43. Világvárosok és kapcsolataik (Forrás: Friedmann 1995 nyomán szerk.: Pirisi G.)
- 3.44. A globális városok három hierarchikus csoportja (Forrás: J.V. Beaverstock, R.G. Smith és P.J. Taylor 1999 nyomán szerk.: Pirisi G.)
- 3.45. A világ országainak urbanizációs rátája, %, 2008 (Forrás: UN Habitat alapján szerk.: Pirisi G.)
- 3.46. A város innovációja a Római Birodalom révén jutott el a kontinentális Európa nagy részére. A Porta Nigra Trierben ma is ott áll, ahová római tervezői megálmodták: a főutca keleti végén. (Trier, Németország, Pirisi G. felvétele)
- 3.47. Európaszerte számos város őrzi még szinte háborítatlanul középkori örökségét, amely ma általában jelentős turisztikai attrakció. A bajorországi Rothenburg ob der Taubern-ben rengeteg amerikai, japán és kínai turista is megfordul (Rothenburg o.d.T., Bayern,

[Németország, Pirisi G. felvétele\)](#)

3.48. [Az ipari forradalom korának emléke ma is fontos része lehet a városok örökségének. A Carlsberg-sörgyár központi épülete Koppenhágában \(Pirisi G. felvétele\)](#)

3.49. [Városrobbanás napjainkban: legalább évi 2%-os dinamikát mutató országok az urbanizációs ráta tekintetében, 2008 \(Forrás: UN Habitat alapján szerk.: Pirisi G.\)](#)

3.50. [Szuburbanizáció Kelet-Európában: példa megkésett és sajátosan torz formára, ahol a klasszikus középosztály gyengesége teret enged ilyen megoldásoknak is. \(Aranyosgyéres, Kolozs megye, Románia\)](#)

3.51. [Amerikai stílusú szuburbia magyar léptékekben: Keszű "újtelepe" Pécsről délnyugatra \(Trócsányi A. felvétele\)](#)

3.52. [Deurbanizáció holland módra: ezen a kis \(Nyugati-\) Fríz szigeten az egykori halászok és hajósok házait ma jobbra tehető, nagyvárosi gyökerű családok birtokolják \(Schiermonnikoog, Hollandia, Trócsányi A. felvétele\)](#)

3.53. [Zsugorodó kisváros: Körmöcbánya napjainkban mintegy 8000 fős lélekszáma lényegében \(újra\) megegyezik a kora újkori értékkel \(Szlovákia, Pirisi G. felvétele\)](#)

3.54. [A népesség mozgása az urbanizációs ciklus egyes szakaszaiban \(Forrás: Trócsányi A. - Tóth J. 2002\)](#)

4.1. [Az éghajlati viszonyok között a mikroklimatikus hatások sem elhanyagolhatóak. A kedvező, délies kitettségű lejtők és a Duna temperáló hatása együtt tették lehetővé a szőlőművelés meghonosodását az alsó-ausztriai Wachauban \(Spitz a.d Donau, Ausztria, Pirisi G. felvétele\)](#)

4.2. [Tájhasznosítás békés egymás mellett éléssel: legeltetés és turizmus az erdőhatár felett \(St. Oswald, Karintia, Ausztria, Pirisi G. felvétele\)](#)

4.3. [Ahol a mezőgazdaság még nem öltött ipari jelleget: szántás ökrök \(és gyerekek\) segítségével \(Dél-afrikai Köztársaság, Trócsányi A.\)](#)

4.4. [A visontai Mátrai Erőmű a közeli jelentős lignit-előfordulásokra települt \(Visonta, Heves megye, Pirisi G: felvétele\)](#)

4.5. [Ipartelep Dél-Afrikában: nem csak az olcsó munkaerő \(figyeljük meg a kép bal oldalán a gyár melletti nyomornegyedet\), hanem a szabályozás engedékenysége is szempont lehet - az üzem szennyvize láthatóan minden tisztítás nélkül ömlik a tengerbe \(Durban, Dél-afrikai Köztársaság, Trócsányi A. felvétele\)](#)

4.6. [Az ehhez hasonló látványos és igen költséges infrastrukturális beruházások annak a reményében készülnek el világszerte, hogy segítségükkel javítani lehet az érintett térségek verseny- és tökevonzó képességét \(Millau-i völgyhíd, Aveyron megye, Franciaország, Trócsányi A. felvétele\)](#)

4.7. [Las Vegas városa a semmiből nőtt ki, és vált az amerikai kontinens egyik legnagyobb idegenforgalmi központjává. A képen az egyik klasszikus szálloda-kaszinó, a Belaggio, előtte a város egyik jelképének számító szökőkút medencéjével - filmhelyszínként is jól ismert lehet](#)

[\(Las Vegas, Nevada, USA, Trócsányi A. felvétele\)](#)

4.8. [Amszterdam másik fő turisztikai vonzereje a híres vöröslámpás-negyed \(Amszterdam, Hollandia, Pirisi G. felvétele\)](#)

4.9. [Ahol megjelennek a nyugati turisták, az infrastruktúra igyekszik követni az igényeket. Ennek sajátos termékei az alábbi mellékhelységek a "semmi közepén", vagyis a nagy sóstavon, a Chott el-Jeriden átvezető, Kebili-t Tozeur-rel összekötő műút felénél várják az utazókat. Ugyanitt színes gipszrózsák és más emléktárgyak nagy tételben kaphatók \(Tunézia, Trócsányi A. felvétele\)](#)

4.10. [Thünen egyszerűsített mezőgazdasági telephelyi modellje \(Szerk.: Pirisi G.\)](#)

4.11. [Weber telephelyi háromszöge \(Szerk.: Pirisi G.\)](#)

4.12. [A reál GDP növekedése a világgazdaságban, % \(Forrás: IMF adatok alapján szerk.: Pirisi G.\)](#)

4.13. [A világkereskedelem értékének változása az előző évihez képest, % \(Forrás: IMF adatok alapján szerk.: Pirisi G.\)](#)

4.14. [A világkereskedelem fő áramlási irányai. A négyzetekben lévő számok a térségen belüli, a nyilak a térségek közötti kereskedelemre vonatkoznak. millió tonna, 2009 \(Forrás: WTO alapján szerkesztette: Pirisi G.\)](#)

4.15. [A világ országainak GDP-je, PPP, USD, 2009 \(Forrás: CIA World Factbook alapján szerk.: Pirisi G.\)](#)

4.16. [A világ országainak egy főre jutó GDP-je, USD, PPP, 2009 \(Forrás: IMF adatai alapján szerk.: Pirisi G.\)](#)

4.17. [A világ országainak exportja, USD, 2009 \(Forrás: CIA World Factbook alapján szerk.: Pirisi G.\)](#)

4.18. [A világ országainak működőtőke exportja, \(FDI-outflow\), 2009, millió USD \(Forrás: UNCTAD adatai alapján szerk.: Pirisi G.\)](#)

4.19. [A GDP változása \(%\) a világ országaiban, 2008 \(IMF adatai alapján szerk.: Pirisi G.\)](#)

4.20. [A világgazdaság vezető hatalmainak külgazdasága \(a külkereskedelem és a tőkekivitel aránya a GDP-ből\) Forrás: WTO adatai alapján szerk.: Pirisi G.](#)

4.21. [A világ országainak működőtőke-importja \(FDI-inflow\), 2009, millió USD \(Forrás: UNCTAD adatai alapján szerk.: Pirisi G.\)](#)

4.22. [A világ működőtőke \(FDI\) importjának megoszlása országcsoportonként 1997-2008 \(Forrás: WTO adatok alapján szerk.: Pirisi G.\)](#)

4.23. [Munkanélküliség a világ országaiban, százalék, 2009 \(CIA World Factbook alapján szerk.: Pirisi G.\)](#)

4.24. [A mezőgazdaság részaránya a világ országainak GDP-jéből, %, 2009 \(Forrás: FAO adatai alapján szerk.: Pirisi G.\)](#)

4.25. [Banánültetvény Tajvan szigetén \(Trócsányi A. felvétele\)](#)

4.26. [Hagyományos földművelő faluközösség Dél-Afrika északkeleti fennsíkján \(Trócsányi A.](#)

[felvétele\)](#)

4.27. [Az oázisgazdálkodás legfontosabb növénye a datolyapálma \(Tunézia, Trócsányi A. felvétele\)](#)

4.28. [A világ mezőgazdasági exportjában részt vevő vezető államok részesedése, 2006 \(Forrás: FAO statisztikák alapján szerk.: Pirisi G.\)](#)

4.29. [Elárasztott rizsparcella Tajvan szigetén \(Trócsányi A. felvétele\)](#)

4.30. [A világ mezőgazdasági importjában részt vevő vezető államok részesedése, 2006 \(Forrás: FAO statisztikák alapján szerk.: Pirisi G.\)](#)

4.31. [Ázsiában a halászat termékei általában a lakosság legfőbb fehérjeforrásai. Dagályra váró halászbárkák Tajvan tengerpartján \(Trócsányi A. felvétele\)](#)

4.32. [Az óceáni éghajlatú területek mezőgazdasága hagyományosan az állattenyésztésen alapszik. Ezek a juhok a dániai Hjerl Hede skanzenjében ma már inkább csak a hangulat és a turisták kedvéért legelésznek \(Skive, Vestjylland, Dánia, Pirisi G. felvétele\)](#)

4.33. [Főútra tévedt rénszarvasok Lappföldön \(Finnország, Trócsányi A. felvétele\)](#)

4.34. [Apró elárasztott rizsparcellák végeláthatatlan sora a thaiföldi tengerparton \(Trócsányi A. felvétele\)](#)

4.35. [Noha tartásuk meglehetősen rideg, ezek a tevék már nem vadon kóborolnak. A gyér növényzet erősen korlátozza az állattenyésztés lehetőségeit is. \(Tunézia, Douz városától keletre, Trócsányi A. felvétele\)](#)

4.36. [Nem is annyira külterjes szarvasmarha-tenyésztés Dél-Afrikában: a berendezések a legelők öntözéséről árulkodnak. \(Trócsányi A. felvétele\)](#)

4.37. [Az ipar aránya az egyes országok GDP-jében, %, 2009 \(Forrás: CIA World Factbook alapján szerk.: Pirisi G.\)](#)

4.38. [A világ 20 legjelentősebb kőolaj-kitermelője, millió barell, 2008 \(CIA World Factbook adatai alapján szerk.: Pirisi G.\)](#)

4.39. [Napjainkban a kitermelőipar súlypontját a fejlődő országokban kell keresni. Ez a hatalmas meddőhányó a dél-afrikai Johannesburg környékén ad sajátosan ipari \(csúf\) karaktert a tájnak \(Trócsányi A. felvétele\)](#)

4.40. [A világ nukleáris hatalmai, a beépített atomerőművi kapacitások, MW, 2009 \(Forrás: World Nuclear Association adatai alapján szerk.: Pirisi G.\)](#)

4.41. [Kilátás a Hoover-gátról. Az amerikai iparosodás ezen emblematisztikus építménye 17 turbinája révén 2000 MW beépített kapacitással rendelkezik, és elsősorban Las Vegas áramellátását szolgálja \(Boulder City, Nevada, USA, Trócsányi A. felvétele\)](#)

4.42. [Az autóipar globális telephelyválasztásának új fejleményei: KIA-autógyár a szlovákiai Zsolnán \(Pirisi G. felvétele\)](#)

4.43. [A tercier ágazatok súlya a világ országainak GDP-jében, %, 2009 \(Forrás: CIA World Factbook alapján szerk.: Pirisi G.\)](#)

4.44. [Sok olyan szolgáltató ágazat van, ahol igen csekély tőkével is el lehet indítani egy](#)

[vállalkozást.... a cipőpucolók utcai jelenléte számos helyen még ma is megszokott. \(Isztambul, Törökország, Trócsányi A. felvétele\)](#)

4.45. [Monaco miniállama a Francia Riviéra egyik legfőbb idegenforgalmi központja \(Pirisi G. felvétele\)](#)

4.46. [A turizmus egyik dinamikusan növekvő formáját a luxushajók fedélzetén szervezett 5-15 napos körutazások jelentik. Az olaszországi Costa Cruises Costa Marina nevű hajója a maga 25 ezer tonnás vízkiszorításával ma már a legkisebbek közé tartozik társai között. Most éppen arra várakozik, hogy 750 utasa visszatérjen a fedélzetére a dubrovnikai városnézésből \(Horvátország, Trócsányi A. felvétele\)](#)

4.47. [A tengeri áruforgalom, ha nem ömlesztett árurol \(olaj, érc, gabona stb.\) van szó, többnyire szabványosított konténerekben zajlik. \(Málta, Trócsányi A. felvétele\)](#)

4.48. [Egy térség általános fejlettsége szoros összefüggésben van közlekedési rendszereinek színvonalával. Németországban például nem csak az autópálya-hálózat és a vasút fejlettsége, hanem a belvízi hajózás lehetőségeinek kihasználtsága is irigylésre méltó. Élénk forgalom a Rajnán, a Loreley-szikláról fényképezve \(Északrajna-Wesztfália, Németország, Pirisi G. felvétele\)](#)

6.1. [1. feladat. A fogyasztás területigénye és a rendelkezésre álló biológiailag produktív terület \(egy főre vetítve\) a világ néhány országában, 2009 \(Forrás: Global Footprint Network adatai alapján szerk.: Pirisi G.\)](#)

6.2. [2. feladat. A világ néhány országának vallási megoszlása \(Forrás: CIA World Factbook adatai alapján szerk.: Pirisi G.\)](#)

6.3. [3. feladat. A világ néhány országának korfája, 2010 \(Forrás: US Census Bureau adatai alapján szerk.: Pirisi G.\)](#)

6.4. [4. feladat. A világ néhány országának születési és halálozási rátája, 2010 \(Forrás: US Census Bureau adatai alapján szerk.: Pirisi G.\)](#)

6.5. [5. feladat. Migrációs ráta és természetes szaporodás a világ néhány országában 2010 \(Forrás: US Census Bureau adatai alapján szerk.: Pirisi G.\)](#)

6.6. [6. feladat. Iskolába igyekvő gyerekek Fokváros egyik polgári negyedében \(Dél-Afrika, Trócsányi A. felvétele\)](#)

6.7. [7. feladat. A világ néhány országának gazdasági szerkezete \(az egyes gazdasági ágak részesedése a GDP-ből, 2010, Forrás: CIA World Factbook adatai alapján szerk.: Pirisi G.\)](#)

6.8. [8. feladat. Az egy főre jutó GDP alakulása \(USD\) a világ néhány országában \(Forrás: IMF adatai alapján szerk.: Pirisi G.\)](#)

6.9. [9. feladat. A repülőtér környéke Johannesburg határában \(Dél-Afrika, Trócsányi A. felvétele\)](#)

6.10. [11. feladat. Légifelvétel egy francia faluról, valahol Ile de France területén \(Trócsányi A. felvétele\)](#)

6.11. [12. feladat. Málta szigetének központi része a levegőből \(Trócsányi A. felvétele\)](#)

List of Tables

6.1. [10. feladat. A világ legforgalmasabb konténerkikötői 2002-ben és 2009-ben](#)

[Next](#)

Chapter 1. Bevezetés a
társadalomföldrajz világába

Chapter 1. Bevezetés a társadalomföldrajz világába

Table of Contents

[A földrajz alapfogalmai és rendszere](#)

[Mi a földrajz?](#)

[A földrajz belső tagolása és a társadalomföldrajz helye](#)

[A földrajzi tér és értelmezése](#)

[A földrajzi tér szerkezetéről](#)

[A földrajzi tér szerveződése, mintázata](#)

[A földrajz és a fenntarthatóság](#)

[A fenntartható fejlődés koncepciójának előzményei](#)

[A fenntartható fejlődés fogalmának értelmezése](#)

[A fenntartható gazdaság](#)

A földrajz alapfogalmai és rendszere

Mi a földrajz?

A földrajz, más néven geográfia, a földrajzi teret, annak jelenségeit, kölcsönhatásait és törvényszerűségeit vizsgáló tudomány. A határozott és rövid definíció első látásra egyszerűnek tűnik, valójában azonban nincs olyan része, amely ne szorulna részletes kifejtésre, árnyalásra, magyarázatra.

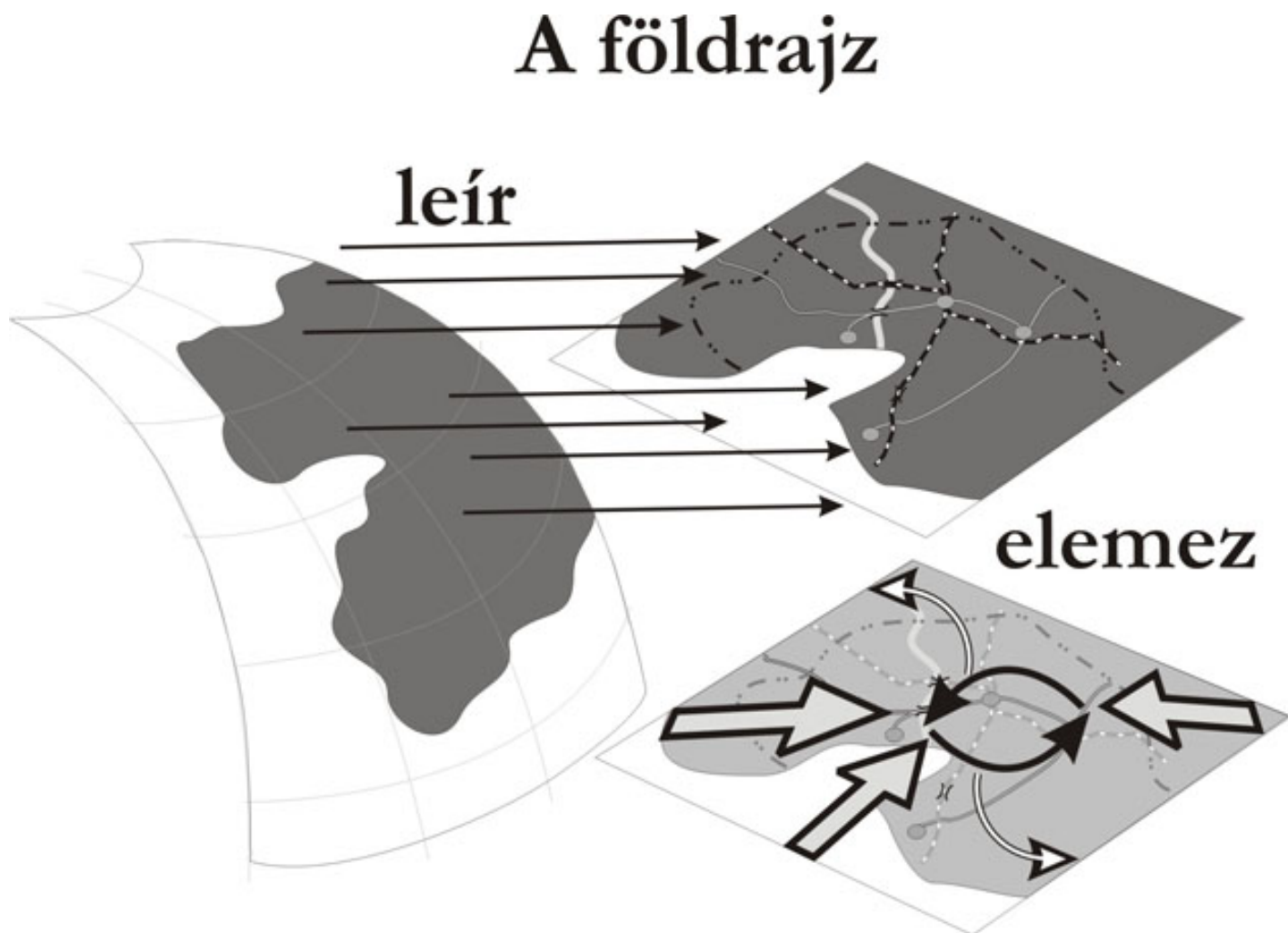
A földrajzot a közvélemény leginkább egy egyszerű tantárgyként azonosítja, amelyik nem elég komoly ahhoz, hogy akár négy évig kelljen a középiskolában tanulni. Mások biztosan tudják, hogy a földrajz nem más, mint dolgok térbeli leírása, esetleg fel- vagy (le)térképezése. Manapság a médiából ránk ömlő térbeli információ az, amelyik elbizonytalanítja a széles publikumot, amelyben még az igen jól kiépült (földrajzi) információs rendszerek, térképi adatbázisok használatában járatosak sem mindig találják az utat. Megtaláljuk a helyeket, társíthatunk hozzá információkat, azonban a jelenségek térbeli összefüggésrendszere, háttere a komplex és árnyalt földrajzi ismeretek hiányában ismeretlen marad. A geográfiával részletesebben foglalkozók e diszciplína minimálisan három szintjét különböztetik meg, amelyben jelen van a tantárgy, a szak, a tudomány, egyesek szerint pedig a szemlélet-, illetve látásmód is. Valójában talán éppen a földrajzban a legnagyobbak az eltérések az előbbi fogalmak között, ezért elkerülhetetlen a rendszer elemeinek bemutatása.

A geográfikummal intézményesített formában először az óvodában találkozhatunk, ahol az óvónők a korosztálynak megfelelő módszertani eszközökkel, legtöbbször játékos módon, de kommentálják az időjárás változásait, vagy a rövidebb-hosszabb séták megtervezésekor a földrajzi szempontból érdekes látnivalók is számításba vétetnek. Az általános iskola alsó osztályaiban integrált természettudományi tantárgy keretében juthatunk földrajzi ismeretekhez, amelyre alapozva a felső tagozatban már önálló tantárgyként szembesülünk a térrel kapcsolatos problémakörökkel. Az elsajátítandó ismeretanyag ekkor még – sajnos – túlnyomó többségben leíró jellegű, azonban rendszerezettségét tekintve megjelenik – a későbbiekben is domináns – természeti, gazdasági, regionális hármas. Alapvető természetföldrajzi fogalmak – közetképződés, földrajzi övezetesség, felszínfejlődés stb. – mellett terítékre kerülnek a társadalom és az általa megtestesített gazdasági tevékenység

területiségét jellemző ismeretek, amelyet kitüntetett terek, például országok komplex leírásával egészít ki a tananyag. A felsőoktatásban a földrajzot, mint szakot választók a korábban tárgyaltak kulisszái mögé is betekinhetnek, ugyanakkor a regionális elemzéseknél – térképész kifejezéssel élve – léptéket is váltanak. A főiskolák és az egyetemek – jellegükből adódóan – azonban már jóval nagyobb mozgástérrel rendelkeznek a tananyag-formáló, -építő lehetőségeiket tekintve, így ezen a szinten – mind a természetföldrajzi, mind a társadalom-, vagy gazdaságföldrajzi stúdiumok keretében – már a szemléletmód alakításra is lehetőség nyílik. Az egyetemi képzéssel szemben támasztott alapvető követelmények egyike – amely alól a geográfus sem képez kivételt –, hogy a tudományos kutatást (is) végző oktató a szakma új ismereteit lehetőleg minél nagyobb mértékben és gyorsabban adja át hallgatóságának, ezáltal biztosítva a kapcsolatot a szak és a tudomány között.

Tudományként a földrajz sajátos pozíciót szerzett meg, amelynek értékelése a más szakterületeken munkálkodókat illeti meg. A szó etimológiáját szemlélve rá kell, döbbenjünk, hogy –gráfia-ról van szó, hasonlóan az etnográfiahoz (néprajz), demográfiahoz (népesedéstudomány) vagy a histográfiahoz (történelemtudomány), *amely voltaképpen a diszciplína leíró eredetére utal. Történelmileg a földrajz nem is volt más, mint a Föld, a glóbusz leírása, annak gyűjteménye, hogy hol vannak az egyes helyek, melyek azok legfontosabb jellegzetességei.* Később azonban a geográfia kinőtt ebből a szerepből: *napjainkban a lényege éppen abból áll, hogy megvizsgálja a térbeli kölcsönhatásokat.*

Figure 1.1. A földrajzi vizsgálatok logikája (Forrás: Trócsányi A. 2010)

Ezt a **kölcsönhatásrendszert** sajátos metodika szerint elemzi. *Első lépésként az adott – bármely – jelenség térbeli struktúráját vázolja, azaz feltérképezi például népesség, vagy a talajtípusok, vagy akár a pénzügyi szektor vállalkozásainak területi dimenzióit.* Ez az elkerülhetetlen vizsgálati fázis gyakran pusztán a leíró jellegre

korlátozódik, viszont az elemzésben járatosaknak igen jó alapot szolgáltat a további szintézishez. Tulajdonképpen ez az a lépés, amely a földrajz *tantárgyi* lényege (sajnos). A leíró jelleg túlsúlya vezetett a földrajzi tudáskészlet és műveltség napjainkban tapasztalható inflálódásához. Az információs forradalom ugyanis ezeket az alapvető ismereteket nagyon könnyen elérhetővé tette. Korábban volt abban valami misztikus, akár tiszteletet parancsoló, amikor egy geográfus fejből kezdte sorolni az egyes megyékhez tartozó járások területét, vagy a városokban összpontosuló ipari ágazatokat, vagy akár a falvak etnikai összetételét. Ma ez legfeljebb tiszteletteljes mosolygást vált ki: nem igazán van értelme nagy tömegű, helyhez kötött topográfiai tényt memorizálni, ha ezek a kommunikációs vívmányoknak köszönhetően szó szerint pillanatok alatt, ráadásul térben bárhol hozzáférhetőek. Éppen ezért fontos hangsúlyoznunk, hogy *a geográfia ennél több*, sőt, véleményünk szerint *nem ez*. Mindazonáltal szükséges azt is gyorsan hozzátenni, hogy nincs az a jó elemző, aki adatok, ismeretek nélkül tud szintetizálni, azaz az alapvető térbeli ismeretekre mégiscsak szükségünk van. Ha a szomáliai főváros kapcsán, kizárólag a kávé, kakaóporos, mascarponés édességre asszociálunk, akkor kiviláglik, hogy hiányzik a téma elmélyült körüljárásához szükséges topográfiai ismeretanyag.

Az igazi földrajzi vizsgálatok elsősorban a kölcsönhatásokról szólnak, mégpedig több irányban. A fentiekben említett jelenségek térbeli eloszlását számos tényező határozza meg. Vagyis *a vizsgálat egyik iránya, hogy a földrajzi tér egyéb elemei – vagyis a vizsgált jelenségen kívül bármi – miként hatnak vizsgálatunk tárgyára*, vagyis, fel kell tárni az okokat. Például, ha az elemzés a településekről, konkrétan a világ nagyvárosainak térbeli eloszlásáról szól, akkor az első lépésben felmérjük, hogy ezek a települések hol találhatóak, hozzájuk kapcsolunk néhány alapvető adatot és tényt. A második lépésben megvizsgáljuk, hogy milyen tényező okozták, hogy a (területi) konfiguráció így, éppen így alakul. Ez *a geográfus munkájának lényege: összefüggéseket keresni, és kiválasztani a szóba jöhető szinte végtelen számú hatótényező közül a leginkább relevánsokat*. Az elemzés nem nélkülözheti az embert. Időről időre megkísérlik ugyan matematikai módszerekkel helyettesíteni az embert (például sokváltozós statisztikai elemzésekkel), de ezeket a földrajz nem igazán fogadta be, máig bizonyos gyanakvással nézni. Miért éppen ott települtek a világvárosok? A tengerparti fekvés számít? Az egyes országok történelmében rejlik a magyarázat? Az erőforrások bősége vezetett a népességtömörülések kialakulásához? Esetleg ezek időben és térben változó kombinációja? Az esetek többségében adható olyan válasz – illetve, inkább válaszok – amelyek jól közelítik az igazságot.

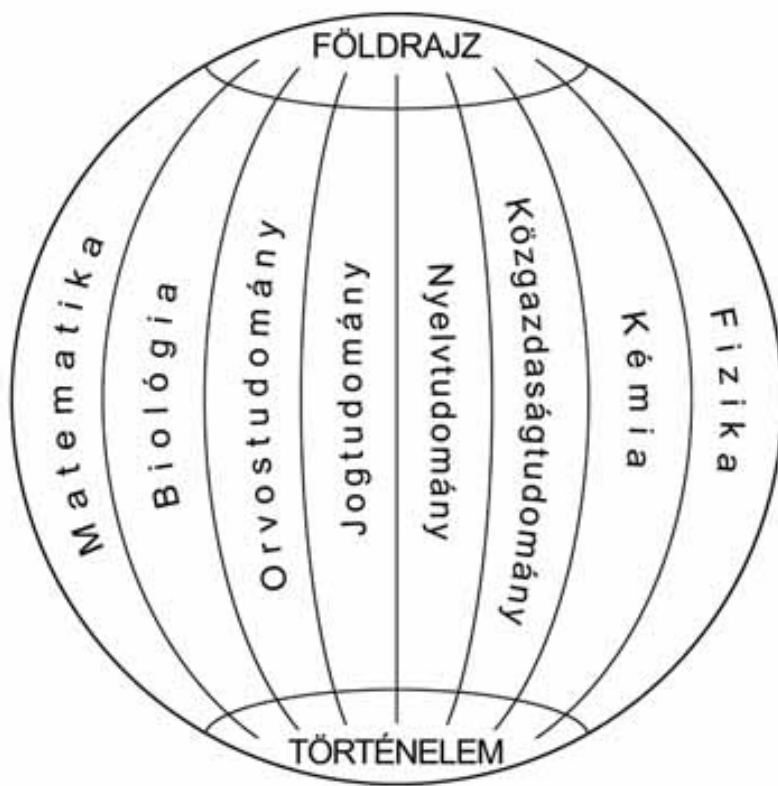
Az elemzés *harmadik lépése*, hogy megfordítjuk a kérdésfeltevést: ha egyszer ez a területi kép jött létre amit leírtunk, amit tapasztalunk, annak *mik a következményei*? Milyen hatással van ez a tény a földrajzi tér más szféráira, illetve jelenségeire? Ha a világvárosos példánál maradunk, hogyan idomul konfigurációjukhoz a közlekedési rendszer, melyek a következményei a politikai földrajz világában, milyen hatással van egy-egy világváros jelenléte a természeti környezetre? Alapos elemzéssel számos, szinte végtelen sok következmény tárható fel, amelyek közül általában a leginkább fontosakat keressük.

A földrajz tehát, megmondja, hogy hol vannak és milyenek a helyek, válaszol arra a kérdésre, hogy miért ott vannak és miért lettek ilyenek, valamint arra, hogy mi mindent okoz az, hogy ott vannak. Ez nagyjából ugyanaz, amit bármely tudomány csinál a szociológiától a kémiaiig: jelenségeket vizsgálnak, majd megpróbálják azokat megmagyarázni. Saját szakmánkra koncentrálva, azt mondhatjuk, hogy *a földrajz leírja a jelenségek térbeliségét és térrel kialakított kölcsönhatásrendszerét*. Mi hát a probléma a földrajzzal, hiszen bizonyos felfogások szerint a földrajz tulajdonképpen nem is tudomány.

A gond elsősorban abban rejlik, hogy *a földrajzi tér kölcsönhatás-rendszere olyan bonyolult, hogy a legtöbb hely teljesen egyedinek tűnik*. Egyenként a geográfia jó eséllyel képes választ adni a miért-ekre, de éppen az egyediség miatt nagyon *nehezen boldogul akkor, amikor a miérteket általánosítani kell, és a földrajzi tér egészére érvényes összefüggéseket kell felállítani*. Vagyis, csak viszonylag nagy esetlegességgel és komoly leegyszerűsítések mentén vagyunk képesek általános magyarázatokat adni. Talán még azt is megkockáztathatjuk, hogy a földrajzi tér véges, sokkal kisebb annál, semmint hogy a számos egyedi helyi adottságokat képesek legyünk biztos kézzel általánosítani. (Éppen ezért tűnik, tűnt a laikusok számára nagyon „okosnak”, aki fejben tudta sok-sok hely részletes sajátosságait...)

A fentiekből is fakad a földrajz bizonytalan identitása (mint egy helyét kereső kamasz, hiszen jellemzően 19. századi intézményesülésével a fiatalabb tudományok közé tartozik). A *geográfia nem rendelkezik tisztán földrajzi jellegű törvényszerűségekkel*, jellemzően más tudományterületek térrel kapcsolatos eredményeit magyarázó törvényeket használ fel (a természetföldrajz a geológia, a geofizika, vagy a meteorológia, a társadalomföldrajz elsősorban a közgazdaságtan, kevésbé a szociológia köréből merít). Más megközelítésben éppen e sokak által hendikepként aposztrofált sajátosságban rejlik a földrajz szépsége: szintetizálja mindazon eredményeket, amelyek az emberiséget körülvevő térrel kapcsolatosak, avagy térbeli adottságokkal jellemezhetők (ez a földrajz egyik alternatív definíciójának is tekinthető). Ezen gondolatsort folytatva, joggal – és büszkén – mutatjuk be azt a tudomány-rendszertani felfogást, amely szerint a földrajz nem más, mint a tudományok királynője. A glóbusz hosszúsági körei mentén kimetszett szeletek az „egyszerű” tudományok, amelynek sorozatába természetesen két – megkülönböztetett – diszciplína nem sorolható be. A képzeletbeli déli sarkkörön túl foglal helyet a histográfia, amely mindezen tudományoknak az időbeli rendszerét, elemzését tárja fel, míg az északi félgömbön a földrajz foglal el hasonló pozíciót, a rokontudományok eredményeinek térbeli szintézisét végezve.

Figure 1.2. Kádár László Földgömb-modellje a tudományok rendszeréről (Forrás: Trócsányi A. - Tóth J. 2002)

A földrajzzal kapcsolatos másik jelentős identitás-probléma, hogy *hova is sorolható be a tudományok rendszerében*. A tudományos közvéleményt láthatóan zavarja az a probléma, hogy *a geográfia valahol a természet- és társadalomtudományok határmezsgyéjén mozog*. Általában – Tóth József felfogását is követve – úgy szoktuk értelmezni, hogy *a földrajz egységes, de Janus-arcú tudomány*, így egyszerre tartozik mindkét világhoz. Ez a kijelentés ugyan hitvallását tekintve szép, magasztos, és identitásunk szempontjából mindenképpen fontos, mégis, be kell vallanunk, hogy *a gyakorlatban a különbségek sokszor erősebbek, mint a hasonlóságok*. Lehet ugyanis, hogy a tudomány egységes, de az őt művelő tudósai nem: egészen egyértelműen kijelenthetjük, hogy vannak természet- és vannak társadalomföldrajzosok. Sajnos, kihalóban van a homo geographus, az a típus, aki képes volt a földrajz egészében alkotni, bejátszotta az egész pályát, és több mai ágban is értékelhető önálló kutatási teljesítménnyel tudott előállni. A tudomány világa – amellet, hogy napjainkban megint erősödőben vannak a posztmodern hatásokat meglovagoló szinkretista, összegző

szemléletmódok – az elmúlt évtizedekben rohamosan haladt a specializáció felé. A kutatók már egyetemista korunkban szakosodnak, és nem véletlenül. A felhalmozott tudáskészlet óriásira duzzadt, a legzseniálisabbaknak sincs szemernyi esélye egy teljes tudomány aktuális fejlődésével tisztában lenni, és örül, ha saját szakterülete fejlődését részben tudja követni. Ráadásul, a geográfiában ez még nem is elég. Mivel a fentiekben már kijelentettük, hogy tudományunk felhasználja más tudományok eredményeit, törvényszerűségeit, szükséges, hogy a kutató ezen tudományterületeken is némileg otthonosan mozogjon. Egy társadalomföldrajzosnak szüksége van történeti, közgazdasági, szociológiai, politológiai, statisztikai, a természetföldrajzosnak geológiai, fizikai, kémiai, matematikai ismeretekre (talán ez az utóbbi a közös pont). Ezt egy ember már csak azért is képtelen átfogni, mert jellemzően azért a bennünk meglévő természetes érdeklődés, kíváncsiság sem ennyire diffúz: általában vagy-vagy. Akik érdeklődnek a történelem vagy filozófia iránt, azokat többnyire a világból ki lehet űzni némi kémiával, fizikával (tisztelet a kivételnek). Éppen ezért gyanítjuk, hogy reménybeli olvasónk, az az egyetemi hallgató, aki csak most kezd ismerkedni a földrajz rejtelseivel, máris közelebb érzi magához egyik vagy a másik oldalt. Ezzel semmi probléma nincsen: hisszük és valljuk, hogy ez így természetes, de ennek ellenére *a geográfia semmilyen ága sem tanulmányozható a másik oldal alapvető ismerete nélkül.*

Vannak egyéb tényezők is, amelyek bonyolulttá teszik a földrajz besorolását. *Magyarországon a földrajz hivatalosan természettudomány:* nem csak az egyetemen sorolják a földrajzi képzéseket a természettudományi karokhoz, hanem az akadémiai szinten is az élettelen természettudományok részét képezi a geográfia egésze. Ez egyébként számos gyakorlati problémát okoz a társadalomföldrajzosnak, aki némileg elveszve érzi magát a geokémikusok, meteorológusok és mineralógusok színes világában.

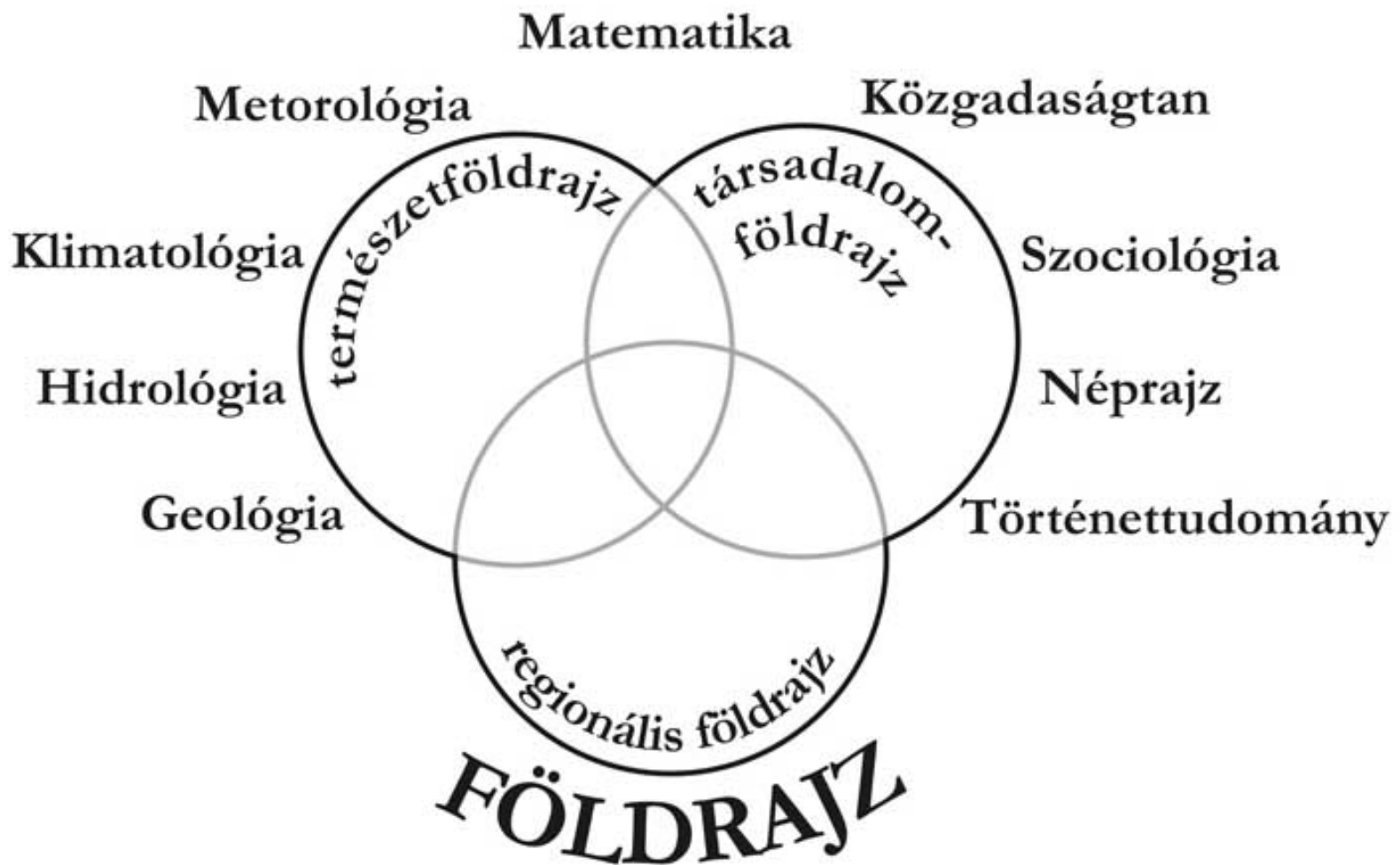
Ugyanakkor a valódi természettudományok által használt törvényszerűségek megkerülhetetlenek: a fizika egészen határozottan állítja, hogy a gravitáció univerzális törvényei alól nincs kivétel, a kémia biztos abban, hogy minden vízmolekula felépítése azonos, és így tovább. Ilyen megkerülhetetlen törvényei általában még a természetföldrajznak sincsenek, a társadalomföldrajz pedig szinte teljesen mentes ezektől. *A társadalomföldrajzi elméletek indukciós logika mentén jönnek létre: kellően nagy számú egyedi eset általánosításával* készül egy általános magyarázó elmélet. Csakhogy, ezek alól lényegében minden esetben található kivétel, így ezek nem törvények, hanem csak törvényszerűségek, bizonyos arányban magyarázzák az adott jelenséget, de nem minden esetben. Ezen nincs mit csodálkozni: hasonló problémákkal küzd minden jelentős társadalomtudomány, és ez a küzdelem különösen látványos például a közgazdaságtan esetében, amelytől ráadásul azt is elvárják, hogy a törvényeire támaszkodva adjon jóslásokat jövőbeli folyamatok kimenetelére, amelyekre általában természetesen nem képes.

A földrajz természettudományokhoz való sorolása részben vélhetően abból a tényből fakad, hogy létrejöttékor döntően a természeti környezet jelenségeinek leírásával foglalkozott, és korai nagyjai között túlnyomó többségben voltak a klasszikus természettudományos műveltséggel rendelkezők. Ez a helyzet mára részben megváltozott. A földrajz nagykorúvá válása azt az elkerülhetetlen folyamatot is magával hozta, hogy sorra váltak ki azok a tudományok, amelyek valamikor részei voltak: ilyennek tekinthető elválása a geológiától, illetve a meteorológia, klimatológia, hidrológia, pedológia (talajtan) leszakadása. Ezek mind-mind azt eredményezték, hogy a *természetföldrajz* önálló kutatási területe beszűkült, és ezen belül *a hangsúly gyakran az ember-természet interakciókra terelődött* (ezt a hullámot lovagolják meg olyan tudományágak, mint a környezettudomány, ami megint csak a földrajzhoz nagyon hasonló terepen mozog). Így *a földrajz súlypontja megítélésünk szerint kissé a társadalomföldrajz felé tolódott el az utóbbi időkben.* Ha teljesen szabadon, és a történelmi előzmények hatásától mentesen lehetne e kérdésben megnyilatkozni, akkor véleményünk szerint *a földrajz inkább egy olyan társadalomtudomány, amely az embernek és az emberek közösségeinek a fizikai térrel, valamint egymással a fizikai térben lejátszódó interakcióit vizsgálja, semmint egy természettudomány, amely a fizikai tér folyamatait az embert is figyelembe véve kutatja.* Felfogásunk szerint ugyanis az utóbbit egyre inkább a földrajzból önállósult, fentiekben bemutatott tudományok teszik meg.

A földrajz belső tagolása és a társadalomföldrajz helye

A fentiek után azonban a *konvenciókhoz ragaszkodva, fogadjuk el, hogy a földrajz egyszerre természet- és társadalomtudomány*. Ezek után nincs más feladatunk, mint feltérképezni, hogy hol helyezkedik el ebben a rendszerben a címben szereplő társadalom-, illetve gazdaságföldrajz. A földrajztudomány belső szerkezetével kapcsolatban is számos megközelítés ismert, amelyek részletes bemutatása nem célunk ezen alkalommal. Általánosságban annyit szükséges azonban leszögezni, hogy vagy a földrajztudomány tárgyával, vagy valamely szemléleti kérdéssel összefüggő ok az, aminek következtében eltérő – esetenként lényeges elemeiben is különböző – felosztások születnek. A mellékelt vázlaton bemutatott felosztás, természetesen, csak egy a lehetséges variánsok közül, de olyan, amely a pécsi geográfiai műhely alapítóinak több évtizedes kutatási és oktatási tapasztalataira épül.

Figure 1.3. A Földrajztudomány és néhány fontosabb segédtudománya (Szerkesztette: Pirisi G. - Trócsányi A.)

E felosztás, amely szintén *Tóth József* rendszeréből származik, a kettősség problémáját egy harmadik részterület integrálásával kívánja megoldani. Az egyenrangú, egymást gyakran átfedő és kiegészítő látásmódok ugyanazon térrel foglalkoznak, megközelítéseikben más-más súlypontokkal. A társadalomföldrajz a teret a társadalom, és az általa megtestesített tevékenységek oldaláról közelíti meg, míg a természeti földrajz, elsősorban a természeti (fizikai) adottságok, folyamatok nézőpontjából vizsgálódik. A regionális földrajz környezetünkben egy tetszőleges léptékű (település, régió, ország, kontinens stb.), ám társadalmi, gazdasági, infrastrukturális, természeti fejlődése során sajátosságos ismérvekkel leírható, így lehatárolható tér-szeletet vesz vizsgálat alá. Ugyanakkor a regionális földrajz olyan módon is felfogható, hogy nem más, mint az általános szemléletmódú természet- és társadalomföldrajz konkrét térségekre vonatkozó alkalmazása.

A segédtudományokban – amelyek közül csak meglehetősen önkényesen válogattunk, és a sor szinte végtelenül

bővíthető – való jártasság igénye, ilyen nagyszámú diszciplína esetén, különösen nehezzé teszi a geográfia alkotó művelését. A sokrétűség és sokoldalúság ugyanakkor biztosítja, hogy a végzett szakemberek, a szűkebb szakképzettségükhöz sorolható pályavariánsokon túl, más társadalmi posztokat is eredményesen töltsenek be.

A társadalomföldrajz a geográfia részterületei közül az „ifjabb nővér”. A természetföldrajzhoz képest némi megkésettiséggel kezdte meg működését, és elnevezése is hosszú ideig bizonytalan volt. Éppen ezért nagyon sokszínű a térkép, ha azt vizsgáljuk, hogy az egyes nyelveken, még inkább, az egyes geográfiákban milyen néven illetik, illetve milyen tartalommal művelik azt, amit ma leggyakrabban társadalomföldrajznak nevezünk.

Történetileg hívták – és hívják – a részdiszciplínát *emberföldrajznak* (human geography) vagy antropológiai földrajznak (kacifántossága miatt nem baj, hogy kikopott a használatból), van, ahol a kulturális földrajz (cultural geography) megnevezés fedi le azt, amit mi társadalomföldrajzként értelmezünk (míg a magyar kategorizálásban a kulturális földrajz szűkebb, valóban csak a kultúra térbeliségének kérdéseivel foglalkozik). A hazai társadalomföldrajz természeti, avagy komplex földrajzról történő leválásakor még a humanisztikus földrajz megnevezés is előkerült, amely elnevezés (humanistic geography) azonban az 1970-es években az angolszász irodalomban más tartalommal vált ismertebbé. A szocializmus időszakában a gazdaságföldrajz kifejezés volt használatos a geográfia nem-természeti részének egészére, mintegy hangsúlyozva, hogy a termelési és elosztási viszonyok térbelisége érdekli elsősorban a kor kutatóinak megrendeléseket adó politikát. Ebben „természetesen” benne foglaltatottak olyan területek mint a népesség- és településföldrajz, a mai értelemben vett gazdaságföldrajz, de (ideológiailag) nem fért bele például a vallás-, etnikai, vagy politikai földrajz. Napjainkban hazánkban egyeduralgoló az a szemlélet, hogy a társadalom az a rendszer, amely lefedi az ember működésének egészét, és a gazdaság (valamit a kultúra, a sport, az oktatás, a politika) ennek alrendszerként fogható fel.

A társadalomföldrajz belső tagozódása nincs kőbe vésve. Általában véve egyre inkább jellemző a földrajzban a – *Probáld Ferenc* után – „jelzős földrajzok” elharapózása. Ezt mi magunk elkerülhetetlennek látjuk: mivel szinte minden társadalmi tevékenységnek és jelenségnek vizsgálható a térbelisége, ezért sorra meg is jelennek az ezzel kapcsolatos megközelítések. Ezek közül a *Tóth József* által szerkesztett és 2001-ben megjelent *Általános társadalomföldrajz* című egyetemi tankönyv két kötete jó néhány új témakört mutat be, de sokszínűségében még meg sem közelíti például a mai nyugat-európai iskolák képviselte spektrumot. Nem kísérrünk meg itt és most teljes felsorolást adni, ez sem nem lehetséges, sem nem szükséges. Tananyagunk szerkezetében az általános kérdéseken túl három részterületet láttunk fontosnak kiemelni: a *népességföldrajzot*, hiszen az ember és az embercsoport minden társadalmi jelenség alapja, illetve mozgatórugója, a *településföldrajzot*, mert ezek a társadalmi jelenségek a földrajzi tér településeknek elkeresztelt (természet és társadalom által) kitüntetett pontjain koncentrálnak, és a *gazdaságföldrajzot*, ugyanis ez a részterület szolgáltatja talán a legtöbb fontos információt a földrajzi tér szerkezetének megértéséhez és törvényszerűségeinek feltárásához. Ugyanakkor fontosnak látjuk hangsúlyozni, hogy a társadalomföldrajz tanulmányozása nem lehet teljes anélkül, hogy ne ismernék az alapvető összefüggéseket a kulturális földrajz, a szociálgeográfia (amely a társadalmi csoportok térhasználatának rendjével foglalkozik) és a politikai földrajz területén. Ezek a tárgyak azonban nem képezik ezen tananyag részét, így elsajátításukhoz a hallgatónak más forrásokat is szükséges igénybe venni.

[Prev](#)
[Next](#)

Általános társadalom- és gazdaságföldrajz

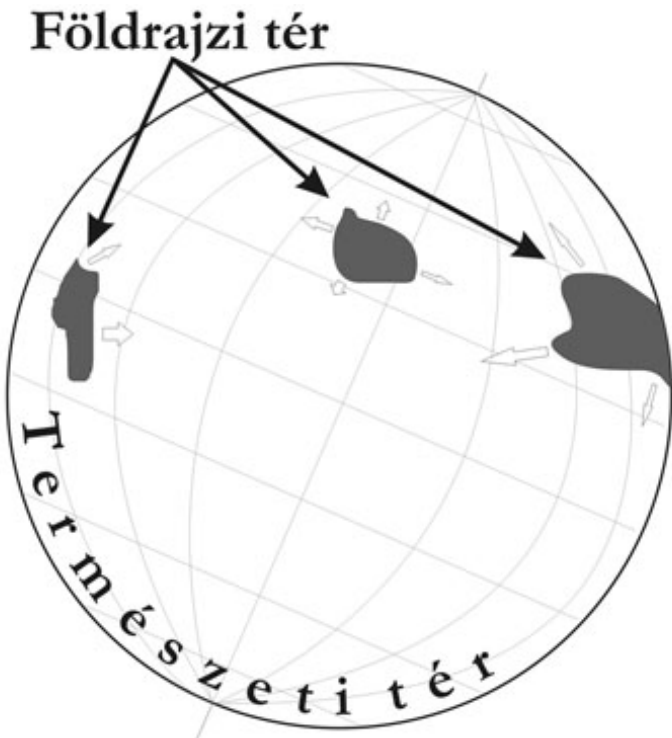
[Home](#)

A földrajzi tér és értelmezése

A földrajzi tér és értelmezése

A **földrajzi tér** a geográfiai vizsgálatok *terrénua*, másként fogalmazva, az a *rendkívül összetett és több alrendszerből felépülő kölcsönhatás-rendszer, amelyben a földrajz által kutatott jelenségek és folyamatok megjelennek, illetve lejátszódnak*. Legfontosabb sajátossága, hogy az ember és a természet (változó intenzitású és súlypontú) interakciói révén jön létre, alakul és fejlődik. Több és más, mint a fizikai vagy természeti tér, mert az ember tudatos és nem tudatos beavatkozásai mellett az egyén vagy csoport igényei, gondolatai, szükségletei, mi több felfogása és észlelése is alakítja. A földrajzi tér tulajdonképpen fizikailag létező struktúrák és az azokról alkotott képzetek, valamint teljesen virtuális, a fizikai térben kézzel nem fogható, ámbátor mindennapjainkban használt, vagy megélt hálózatok összességéként fogható fel. Noha a geográfia – tágabban, az emberi észlelés – megpróbálja kisebb, önálló alrendszerekre bontani a felfoghatóság és a kutathatóság érdekében, ugyanakkor lényegét csak komplex jellegén keresztül próbálhatjuk meg megérteni. A földrajzi tér hosszas történelmi folyamat eredményeképpen nyerte el ma ismert formáját és alakját. Ennek a fő lépéseit az ember-természet interakció változása, elmélyedése (intenzív jelleg) és (térbeli) kiteljesedése (extenzivitás) határozta meg, ezért ennek megfelelően szakaszoljuk. Fontosnak látjuk hangsúlyozni, hogy az ember biológiai lény (lásd még a következő, fenntarthatóságról szóló fejezetet is), ebből adódóan önmagában és csoportjaiban is a természet része, viselkedésében mind a mai napig felismerhető örökségként hordozva magával ebbéli lényegét. Így a folyamatot az indítja el, hogy az ember eszközhasználata révén, életfeltételeinek biztosítása érdekében, bármely más biológiai lényhez viszonyítva más struktúrák mentén kezdi el formálni, átalakítani a környezetét, a fizikai tér adott részleteit. Mindeközben és mindezáltal társadalmi lénnyé is válik, és immár nem csak természeti környezetéhez, hanem saját fajának többi tagjához, annak csoportjaihoz és az általuk folytatott tevékenységekhez is tartozik, kötődik, az ott kialakult és megtestesült magatartás- és térhasználati mintákat követi.

Figure 1.4. A Földrajzi tér fejlődésének preindusztriális fázisa (Tóth József nyomán módosításokkal, Pirisi G. - Trócsányi A.)

Ez a folyamat a fizikai térben, méghozzá annak meghatározott, sőt kitüntetett pontjain megy végbe. Abban a „pillanatban” vagyunk, ahol a Homo sapiens sapiens biológiailag már azzá a lénnyé vált, amit ma is

ismerünk, evolúciója ugyan nem szűnt meg, de *a környezethez való alkalmazkodás kényszerére adott választ már sokkal inkább az előbbinél lényegesen rövidebb „reakcióidejű” kulturális és technikai evolúció képes megadni: voltaképpen tudás felhalmozásának, átörökítésének és alkalmazásának generációkon átívelő folyamata.*

A *hely* is ismert: meglehetősen jól körülírhatóak azok a térségek, ahol az emberi társadalom fejlődése először lépett mai napig látványosnak mondható, rapid (take-off) szakaszba. *A mezőgazdaság megszületésével, az első városok felépítésével és számos más társadalmi és technológiai innováció adaptálásával az északi félteke szubtrópusi övezeteinek bizonyos térségei, mint a Közel-Kelet, az indiai szubkontinens északi peremvidéke és Kína, továbbá az ezektől függetlenül fejlődő prekolumbiánus magaskultúrák képezik azokat a magterületeket, ahol az ember által véghezvitt környezet-alakítás először vált tömegessé. Ezekben a körzetekben a társadalom interakció-rendszere elsőként alkotott olyan bonyolult rendszert, amely elemek összességét már bizvást tekinthetjük földrajzi térnek.* E magterületek többnyire egymástól elszigetelten, (mai tudomásunk szerint) az egymással folytatott interakció nélkül jöttek létre, illetve fejlődtek és közöttük ott húzódtak a természeti tér még átalakítatlan, jórészt érintetlen tágas vidékei, zónái. Ez a helyzet tulajdonképpen egészen az ipari forradalomig nem változott alapjaiban, így a földrajzi tér fejlődésének első szakaszát joggal tekinthetjük **preindusztriálisnak**. Ebben az időszakban a társadalom-természet viszonyát a fentiekén kívül még az a stabil, kiegyensúlyozott interakció fémjelzi, amelyben az ember még nem felejtette el saját természeti gyökereit, így a kapcsolatot alapvetően nem a szembenállás jellemzi, még akkor sem, ha a kiszolgáltatottság néha drámai körülmények között manifesztálódott.

A második szakasz az *ipari forradalommal* veszi kezdetét, ebből adódóan leggyakrabban **indusztriálisnak** nevezzük. A történelemnek erre az emlékezetes jelenségére a későbbiekben is gyakran hivatkozunk majd, mert ez sok szempontból fordulópontra az emberiség életében. Ebben az érásban a tudományos és műszaki fejlődés következtében az ember részben a korábban is ismert természeti erőforrások új típusú és léptékű hasznosításával, részben pedig új és új innovációk termelésbe (természetátalakításba) vonásával nagyságrendileg nagyobb energiák birtokosává válik. A természeti térrel kapcsolatos viszonyrendszere az előbbiek következtében a korábbinál összehasonlíthatatlanul intenzívebb lesz.

Ezzel párhuzamosan a *társadalom térigénye (egyéni terek, gazdasági, piaci terek később szélsőségesen sarkítva: életterek) egyre strukturáltabb*, amit egyre nagyobb térszeletek használatba vonásával érhet el. Ennek következtében *a földrajzi tér egyre jelentősebb és nagyobb részeket foglal magába a bolygó fizikai teréből: a korábbi magterületek centrumtérsegekké fejlődnek, ezek környezetében megjelennek a perifériák (az ábrán a sötétebb, illetve világosabb szürkével jelölt területek), sőt, a centrumtérsegeket már különböző (minőségű és tartalmú) kapcsolatrendszerek kötik össze. Felgyorsul a fizikai tér kisajátítása, használatba vonása, azaz bekebelezése, így a természeti rendszerek lerombolása és mesterséges rendszerekkel történő – részbeni – pótlása. Mindez azt az eszmetörténeti fordulatot is tükrözi, hogy az önnön küldetésében egyre biztosabb ember immár leigázandó, alávetendő szereplőként, legjobb esetben kiaknázható lehetőségként tekint a természeti tér elemeire – a Földre.*

Figure 1.5. A földrajzi tér fejlődésének indusztriális fázisa (Tóth József nyomán módosításokkal, Pirisi G. - Trócsányi A.)

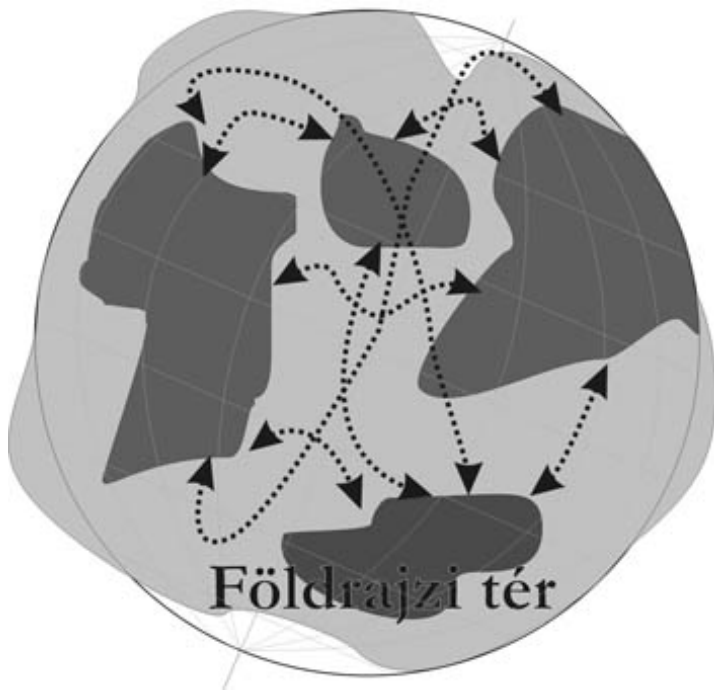
Földrajzi tér

A harmadik szakasz már a **posztindusztriális** fejlődés eredményeként jött létre. Ekkor *a földrajzi tér immár magában foglalja a bolygó fizikai terének és természeti környezetének lényegében egészét*. A teljes birtokbavételt természetesen nem jelenthetjük ki, hiszen a természeti térnek mind kiterjedésében, mind szerkezetében továbbra is számos olyan eleme van, ami az emberi társadalom előtt ismeretlen. *A Föld tulajdonképpen minden pontját ismerjük, adataink, információink alapján a tényleges birtokbavétel nélkül is ezek leginkább a földrajzi terünk részeinek (magashegységi, arktikus, avagy éppen mélytengeri övezetek) tekintendők, ugyanakkor napi használatban nincsenek*. A nem teljes extenzív birtokbavétel mellett szólni kell arról is, hogy a természeti tér jellegéről is strukturált ismeretrendszerrel rendelkezünk, mégis a térhasználatunk és -ismeretünk intenzitása időről időre fejlődik. Az új technikákkal a korábban nem ismert erőforrásokat tárhatunk fel, vagy éppen a bányászat által egykor műrevalónak nem minősített javak kerülnek ma hasznosításra. A földrajzi tér, azonban manapság már gyakran túl is terjeszkedik a természeti tér határain, hiszen a technika fejlődésével az emberi életre alkalmatlan terekre is beteszi a lábát. Az űrkutatás, a műholdak, valamint a repülés által használt magaslégkör, avagy a mélytengeri merülések mind olyan szeleteibe viszik el (rövid) időre az emberi életfeltételeket, ahol az természetes módon nem alakulhatott ki.

Az emberi társadalom természeti térbe történő behatolása minden korábbinál kiterjedtebbé és intenzívebbé válik, éppen ezért a természeti rendszerek korábbi egyensúlya a legtöbb esetben felborul, labilissá válik. Természeti katasztrófákat tapasztalunk meg a világ minden pontján, amelynek pusztításai leginkább azért sokkolók, mert olyan tereken éri az embert, ahol a természeti adottságokhoz képest elképzelhetetlenül sűrűn, vagy nagy számban telepedett meg az ember. Ennek következtében az ember műszaki fejlettsége ellenére is folyamatos küzdelemre szorul a környezeti problémákkal (mint amilyen a globális klímaváltozás, a biodiverzitás vagy a biológiai produktivitás csökkenése), illetve *kénytelen sok esetben mesterséges rendszereket kreálni és fenntartani*. Mindez azonban a jelenlegi helyzetben szinte elkerülhetetlen: a társadalom pusztán lélekszáma miatt is messzire került attól, hogy egy jóval kevésbé kizsákmányolt természeti környezet megújuló erőforrás-készleteire támaszkodva fennmaradhasson. Ez az ellentét lassan, de biztosan beépül az emberiség közös gondolkodásának paradigmái közé is, akár nyíltan fenntarthatóságnak nevezzük, akár nem. Ebből a szempontból *a posztindusztriális fejlődést gondolati szinten a korábbinál kiegyensúlyozottabb ember-természet interakciókra való törekvés jellemzi*, de hogy ez az új egyensúly hogyan teremthető meg, arról nincs egyetértés.

Figure 1.6. Földrajzi tér a posztindusztriális korban (Tóth József nyomán módosításokkal, Pirisi G. - Trócsányi A.)

A posztindusztriális fejlődés másik fontos velejárója a **hálózatosodás**, a *kapcsolatrendszerek globálissá válása*. Ez egyrészt elválaszthatatlanul összeköti a világ egymástól távoli tereit, megőszörözi a meglévő struktúrákat, és felépít egy új típusú virtuális világot, teret, amelyben a fizikai távolságnak immár semmilyen szerepe nem lesz. Ezek a kapcsolatok valóban behálózják a Földet, *valósídejűségűkkel*, vagyis azzal a jelenséggel, hogy nem a napok, hetek, vagy hónapok alatt jutnak el hozzánk a távoli térségek hírei, hanem abban a pillanatban osztozhatunk az információ és élményben összenyomja társadalom számára a Földet, ugyanakkor az egyén részére kitágítja azt. A természeti jelenségek, katasztrófák, politikai konfliktusok, sportesemények vagy akár a háborúk gyors „hozzáférhetősége” a Föld gyakorlatilag egésze számára a társadalom és gazdaság belső struktúráit és jellemzőit is megváltoztatja. Jó dolog a világ másik oldalán élővel együtt izgulni egy sportesemény kapcsán a virtuális térben, mindennapjaink elképzelhetetlenek a Föld másik szegletéből származó áruk és szolgáltatások nélkül. A kedvező hatások mellett azonban velünk él a rendszer súlyos törékenysége is. Régen egy lokális válság, legyen az háború, járvány, természeti katasztrófa, tőzsdekrach, általában megmaradt helyi, vagy regionális szinten. Napjainkban szinte biztosak lehetünk benne, hogy a hasonló események hatása világszerte érződni fog, éppen ezért tekinthetjük korunkat a globalitás korának. A két Korea közötti feszültségek potenciálisan az egész világ légkörét szennyező és a világ gazdaság törékeny fejlődését várhatóan romba döntő nukleáris háborúval fenyegetnek, egy jelentősebb ázsiai influenza-járvány miatt idegessé váló tőzsdei befektetők pedig akár be is dönthetik a magyar fizetőeszközt, Ukrajna és Oroszország politikai vitái fél Európa gázellátását, így mindennapjait fenyegetik, míg egy „rendellenesen” pőfékelő izlandi vulkán a globális légközeledésben hozhat új korszakot.

A földrajzi tér fentiekben vázolt fejlődési folyamatát tulajdonképpen **globalizációnak** is hívhatjuk, hiszen *az felfogásunk szerint nem más, mint a földrajzi térben lejátszódó interakciók kiteljesedése és az egész világra való kiterjedése*. Ennek a több évezredes fejlődésnek valójában vannak olyan szakaszai, amikor a korábbi trendek helyett egy új, sokkal meredekebb fejlődési pálya alakul ki – ún. **take-off szakasz**, vagyis a légi közlekedésből a közgazdaságtanba szivárgott kifejezéssel élve felszállóág. Ilyen volt például a 19. század vége és a 20. század eleje, az első globális távközlési rendszerek megjelenésével (távíró majd drótnélküli távíró, rádió), és az ezredforduló, az internet hétköznapivá válásával. A fordulópontok ellenére egy irányba tartó fejlődésről van szó, amely elvezetett minket napjaink „világfalujáig”. Ebben a globális térben a távolságok leépülőben vannak, azokat más léptékkal mérik, a helyi társadalmak és közösségek ezernyi szállal kötődnek egymáshoz és a kapcsolatok erősségét és intenzitását ma már nem a (fizikai) térben elfoglalt pozíció határozza meg.

Figure 1.7. A globalizált világban már senkit sem lep meg: 30 percenként a vonat újabb japán turistacsoportot hoz fel a hegyre, hogy egy svájci kutyával pózoljanak. A háttérben

árult jégkrém itt helyi terméknek tekinthető.... (Kleine Scheidegg a Jungfrau-csoport lábainál, Berni kanton, Svájc, Pirisi G. felvétele)

A földrajzi tér szerkezetéről

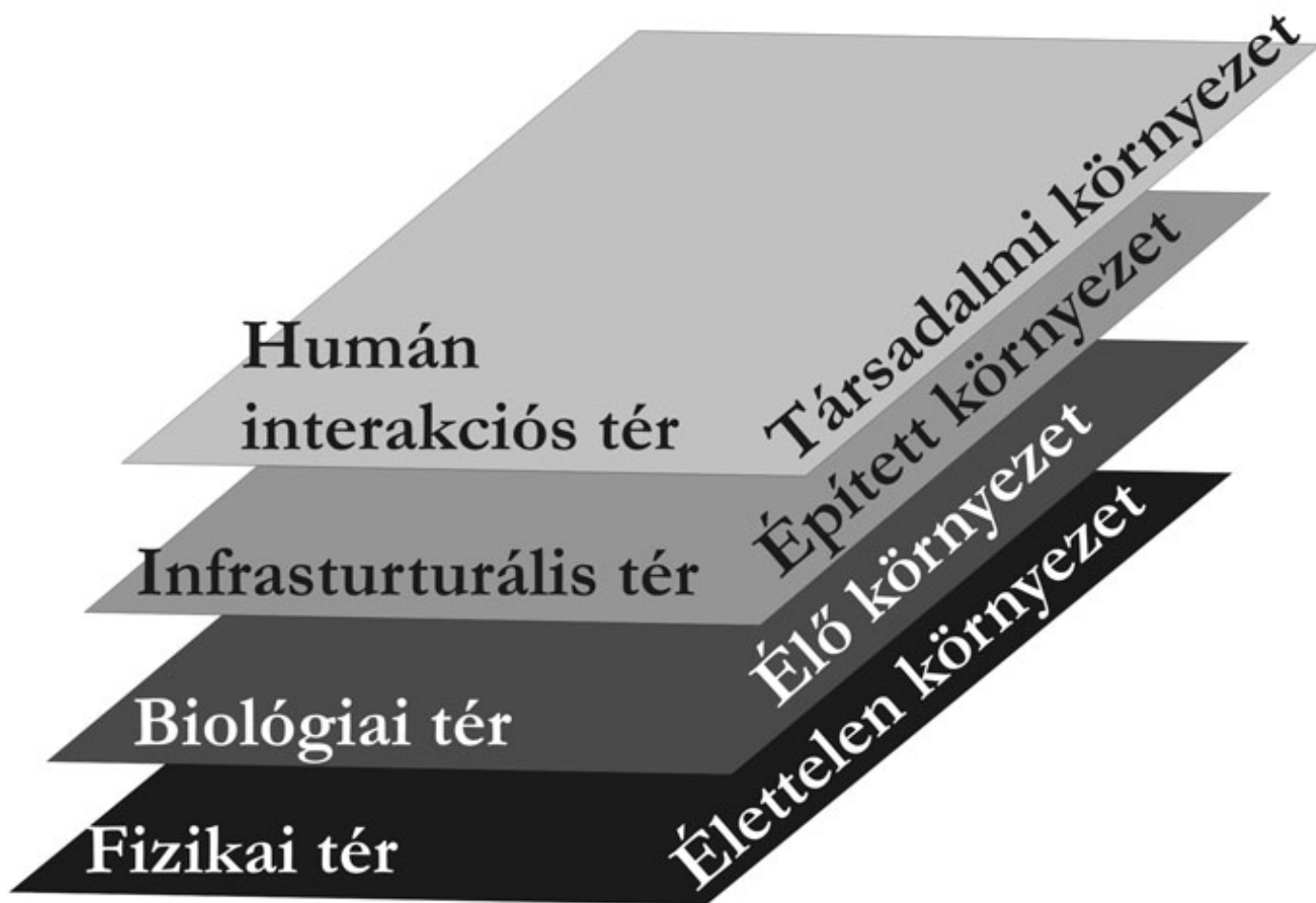
A földrajzi térről a legfontosabb dolog, amit elmondhatunk, hogy *heterogén*, különböző tényezők változatos mozaikjából áll össze. Ugyanakkor a heterogenitása, bármennyire is egyedi tényezők kombinációja hozza is létre, *nem véletlenszerű, hanem bizonyos, éppen a földrajz által kutatott és leírt törvényszerűségeknek felel meg.*

A földrajzi teret a maga teljességében leképezni lehetetlen feladat. Mivel lényege éppen az interakciókban rejlik, *bármely modell a valóság olyan leegyszerűsítését eredményezi, amely során sokat elvesztünk annak lényegéből.* Ennek ellenére érdemes néhány elképzelést bemutatni.

Tóth József a földrajzi tér szerkezetét a **tetraéder-modellen** keresztül mutatta be. Az általa használt földrajzi tér (máskor társadalmi-gazdasági tér) fogalom a természeti és a társadalmi tényezők metszetéből jön létre, voltaképpen a szerzők maguk is ezen a modellen nevelkedtek, és ezt gondolták tovább a fentiekben közreadott módon. A modellt a későbbiekben, a településföldrajzi fejezetben részletesen bemutatjuk, most csak annyit bocsátanánk előre, hogy a tetraéder négy lapja megfeleltethető egyenként a természeti, társadalmi, gazdasági és infrastrukturális szféráknak. Ezek a szférák egymással az élek mentén kölcsönhatásban vannak.

Az elemzés kedvéért a földrajz sokszor – bár kimondatlanul – egyfajta réteggként értelmezi a földrajzi tér alkotóelemeit, amelyek szerkezete részben vagy egészben követi a más rétegeken lévőket. Az egyes szinteken megjelenő struktúrák önmagukban is értelmezhetők, értelmezendők, ugyanakkor *a földrajzi komplexitást csak több szféra együttes érzékelése, elemzése adhatja meg.*

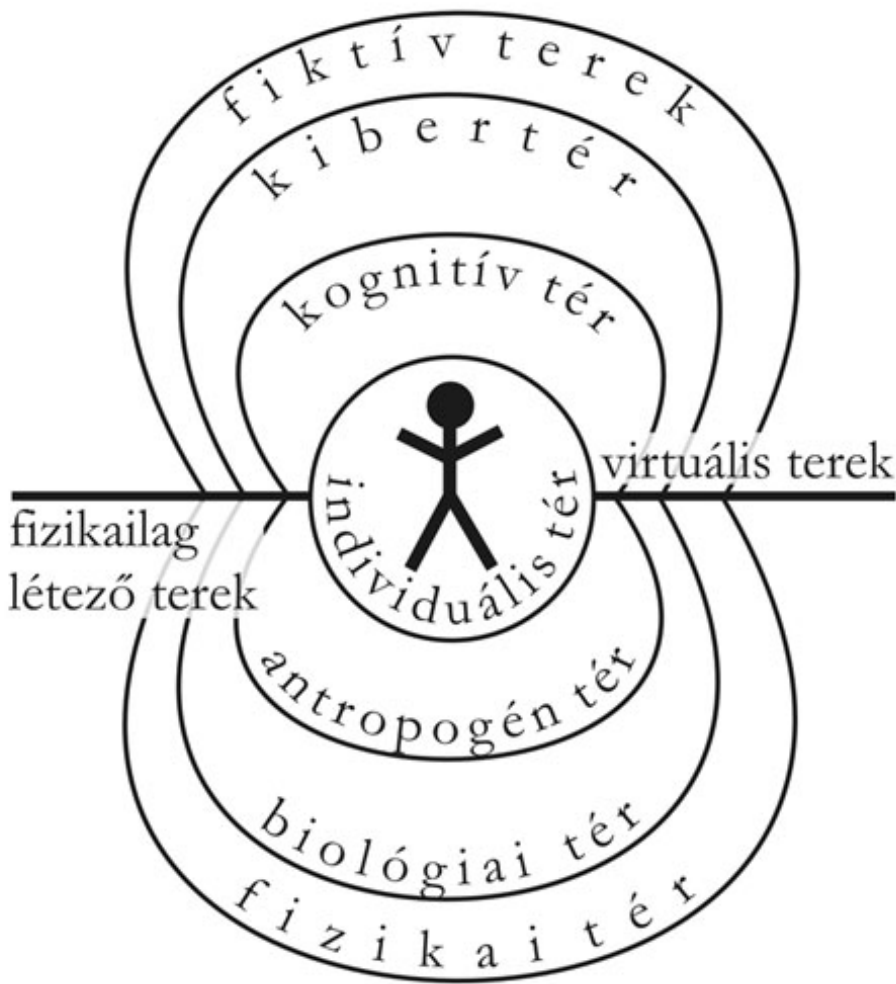
Figure 1.8. A földrajzi tér rétegmodellje (Pirisi G.)

Az ábrán bemutatott modellen a rétegek száma tulajdonképpen szabadon növelhető, egyeseket másokkal ki lehet cserélni. Arra kívánjuk mindazonáltal felhívni a figyelmet, hogy *a földrajz kutatásaiban legtöbbször ennek megfelelően dolgozik manapság: amíg a hagyományos (sokszor leginkább regionális) földrajz elsősorban vertikális metszeteket készített, mintegy „kutatófúrást” mélyített volna keresztül az egyes rétegeken, addig napjaink geográfiai vizsgálatai elsősorban arról szólnak, hogy az egyes rétegeken belül tapasztalható törvényszerűségeket feltárják, ideális esetben nem feledkezve meg a kapcsolódási pontokról „felfelé” és „lefelé” is.*

Egy másik, saját, az előbbiekből is épülő megközelítésünk a földrajzi tér összetettségére hívja fel a figyelmet. A földrajzi teret ugyanis egyszerre alkotják valós, fizikailag megfogható, megtapasztalható tértípusok, valamint nem fizikailag nem létező, virtuális terek.

Figure 1.9. A földrajzi tér burokmodellje (Pirisi G. - Trócsányi A.)

Az egyén, akinek felfogása, észlelése, tapasztalatai és tevékenysége mentén írjuk le a teret, *mindkét tértípusban* él. Az ábrán az „alsó körben” szereplő térfeleségek közül a **fizikai tér** a bolygónk fizikai környezetére, a *Föld élettelen képződményeire, vagyis a geoszférákra* (lito-, hidro- és atmoszféra) utal. Ennek a térrésznek a kutatásával leginkább a természeti (több nyelven fizikai) földrajz és segédtudományai foglalkoznak. Ebből a – vélhetően határtalan – térből csak speciális szeleteket hasznosít az emberiség, leginkább azt, ahol az élet feltételei biztosítottak. Ahol a fizikai tér úgy differenciálódott, hogy az élet is megjelenhetett, kezdődik **a biológiai tér** – tulajdonképpen megfeleltethetően a bioszférának –, amely *a geoszférát benépesítő élőlények, élő rendszerek összességét jelenti*. Az **antropogén tér** már kifejezetten *az emberiség által alakított, formált világokat* fogja össze: a településeket, a településközi tér vonalas infrastruktúráját és egyéb létesítményeit, mint a társadalmi tevékenységek fizikai színtereit és manifesztumait. Ennek egy apróbb szelete az az **individuális tér**, amelyet az egyén használ, amelyben él, mozog, amelynek alakításához személyes tevékenységével hozzájárul, formál. Ezek a terek a fejlettség egy szintjéig térben is összefüggőek, míg bizonyos szinttől (életkor, jövedelem, életmód stb.) pályákkal összekötött foltokként írhatók le. A csecsemő individuális tere nem terjed túl a kiságyán, vagy a lakáson jó ideig, ahogyan a fejletlen társadalmakban élők térpályái sem lépnek túl gyakran 15-20 km-es távolságokat. Az életkor növekedtével kiterjed az individuális tér, mintahogyan a világban utazó üzletember vagy tudós távoli és kiterjedt tereit éli meg (esetleg alakítja) fizikai valójában.

A vonal felett ábrázolt **virtuális terekkel** sokkal kevesebbet foglalkozik a hagyományos geográfia, holott ezek *a valós terekből és ezekre épülnek, mi több, az alakításukra született gondolataink (képzelet terei) is sokszor innen származnak*. A **kognitív tér** összegzi mindazon képzeleteinket, amelyek *a fizikailag létező terekről magunk (szubjektumunk mentén) kialakítunk*. A gondolatainkban, fejünkben élő (tér)képek vitathatatlanul a valós terekből építkeznek, annak speciálisan, szubjektíven szelektált részletei, ahol az általunk ismert vagy megélt, létező terek sajátos arányokkal és szerkezettel vannak jelen. A **kibertér** ennél valódiabb és elvontabb is egyben: *az általunk teremtetett kommunikációs hálózatok, mindenekeelőtt az internet révén létrejött mesterséges világ, térség szinonimája*. Ezek mind virtuálisan létező helyek, amelyeken legalább annyira

otthon érzik magukat a ma tizenévesei, mint apáik vagy nagyapáik tették azoknak a településeknek a közterein, ahol felnőttek. A valós térrel való kapcsolatot e hálózatok kézzel fogható elemei, pillérei (pl. szerverek és hálózatok), illetve a rendszerben alkalmazott valós helyszínekre utaló elnevezések (pl. chat szoba) testesítik meg. Ennek a térnek létező valós elemeire (pillérek) épülő, de a lehető legrugalmasabb szerkezete van, azaz az azt használó érdekei mentén alakul. Magunk, saját igényeink szerint használjuk, építjük, alakítjuk, ebben az attribútumában még a kognitív tereknél is cseppfolyósabb. Végül a **fiktív terek** az emberiség ősidő óta meglévő, alkotó fantáziáinak termékei. Általában csak az inspiráció és néha csak konkrét helyszínek révén, vagy akár sehogy sem kapcsolódnak a valódi világ tereihez. A teljes mértékben csak a képzelet szüleményének terei is tartalmaznak valós elemeket, hiszen ezen fiktív tereket is valós térként próbáljuk felépíteni (pl. Csodaország, Tündérorság), esetleg vizualizálni. Éppen ezért, sokszor saját történelmük, nyelveik és földrajzuk is van ezeknek az „univerzumoknak”. *Tolkien* Középföldjének tünde-nyelveit a quenyát és a sindát világszerte – visszafogott becslések szerint is – több tízezren beszélik valamilyen szinten, mi több ehhez könnyedén szótárt is találunk – a kibertérben. A *Star Trek* világának klingonját talán valamivel kevesebben értik (ehhez is lelünk akár Klingon Nyelvi Intézetet is), foglalkoznak vele egyetemi kurzusok, mi több, a Csillagok Háborújának világából származó jedi-hitűnek vallotta magát – igaz, egyfajta tiltakozásképpen – a 2001-es népszámláláson Anglia és Wales népességének 0,8%-a, közel félmillió fő! A példákat hosszan lehetne sorolni, mindenesetre tény, hogy az írói képzelet régóta teremt világokat, a posztmodern fejlemény, hogy a rajongók ezeket továbbgondolják, aprólékosan kidolgozzák, hogy utána általában saját történeteiknek, szerep- vagy egyéb játékaiknak legyen mives színtere.

Figure 1.10. Ahol a tértípusok találkoznak: ez itt a Tatooine bolygó díszlete a Csillagok Háborúja űreposz "Baljós árnyak" című részéből. Ezt a fiktív helyet a valóságban Tozeur határában mutogatják jobb sorsa érdemes turistáknak. (Tunézia, Trócsányi A. felvétele)

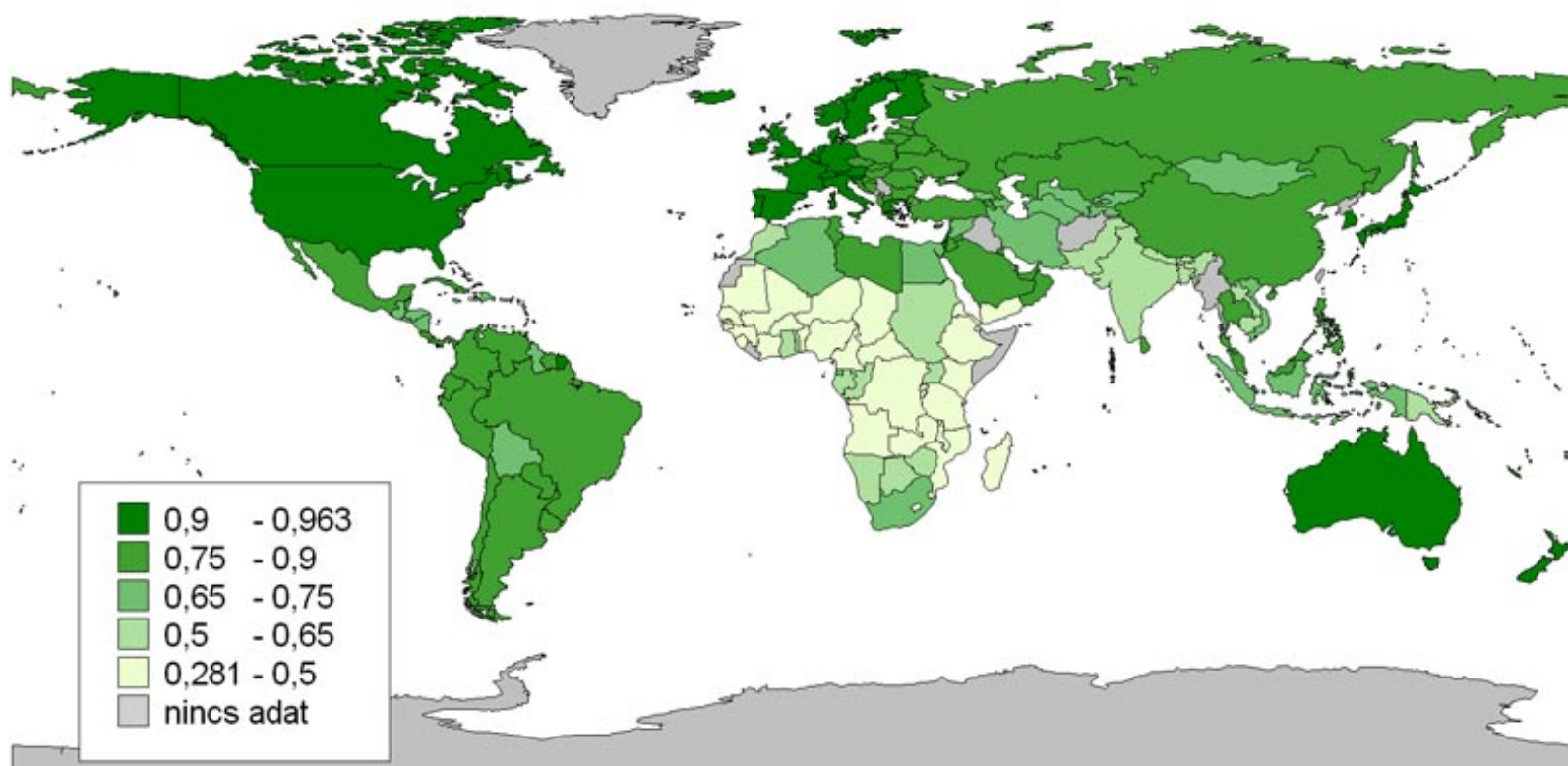
A földrajzi tér szerveződése, mintázata

A földrajzi tér szerkezetének van persze több másik, területileg is konkretizálható aspektusa. *E tér ugyanis horizontálisan tagolható, illetve önmagától is különböző egységekbe szerveződik.* Ezek az egységek nem csak a földrajzi vizsgálatok számára jelentenek kereteket, hanem *a társadalmi térfelosztás alapjául is szolgál(hat)nak.*

A földrajzi tér horizontális szerveződésének legelemibb formáját a **centrum-periféria elmélet** adja vissza, amelyet *Immanuel Wallerstein* nyomán szoktunk számos földrajzi jelenség magyarázataként alkalmazni. Erősen leegyszerűsítve, arra a nyilvánvaló összefüggésre hívja fel a figyelmet, hogy a földrajzi tér fentiekben is említett heterogenitása nem véletlenszerű. Szerkezetében a legfontosabb mintázatot az adja, hogy *a meglévő fejlettségi különbségek területileg koncentráltan jelennek meg. Azokat a térségeket, ahol a különböző társadalmi tevékenységek az adott kor normáihoz mérten magas színvonalon zajlanak (beleértve nem csak a műszaki haladást és a gazdasági hatékonyságot, hanem a kultúrát és minden egyebet is) nevezhetjük centrumnak.* Ezek a fejlődésben élen járó régiók abban az értelemben is, hogy itt születnek azok az innovációk, amelyek új utakat nyitnak meg a társadalom számára, szerves fejlődés, önkorszerűsödés jellemzi őket. A centrumok ráadásul a döntéshozatal helyei is, stratégiai értelemben, mint gazdasági, mint politikai, mint pedig katonai tekintetben is.

A *perifériák* ezzel szemben többé-kevésbé *elmaradottak*, amelynek mértéke változó lehet helytől, vagy az összevetés alapjától függően (egy példa: a Szovjetunió elmaradottsága a korban vezető Egyesült Államokhoz képest viszonylag nagy volt olyan termékek műszaki színvonalában, mint a háztartási elektronika, vagy személygépkocsik, de aránylag szerényebb például a rakétatechnika vagy a nukleáris technológia terén, amely így lehetővé tette a katonai egyensúly fennmaradását viszonylag hosszabb távon is). A *perifériák fejlődése általában mintakövetésen alapul*, sikerességük jórészt azon múlik, hogy a centrumokban létrejövő innovációkat mennyire képesek hatékonyan adaptálni. Folyamatos *modernizációs kényszerben élnek*, vagyis örökké a fejlődés gyorsításán dolgoznak, amely néha eredményes is lehet. Természetesen e két típussal nem írható le a világ térbeli rendje, így szólhatunk a félperifériákról is. Többségük iparosodó, vagy iparosodott ország, szinte minden esetben tőkés berendezkedéssel. Térbeli pozíciójuk is rendre a centrumok pereméhez kötött, ugyanakkor gazdaság- és államszervezetükben is keverednek a centrumokra illetve perifériákra jellemző jegyek. Jelentőségüket (történelmileg is) az adja, hogy térbeli, gazdasági, politikai, társadalmi hidakként funkcionálnak a világ polarizált rendszerében. Ezen országok legmarkánsabb csoportját ma leginkább BRIC-ként szokták emlegetni, négy legfontosabb államának (Brazília, Oroszország, India, Kína) rövidítése után.

Figure 1.11. Centrumok és perifériák a globális térben: az emberi erőforrás indexe (HDI) jól kirajzolja a világ fejlettebb és elmaradott térségeinek határát (United Nations Human Development Report adatai alapján szerk.: Pirisi G.)

A centrumok és a perifériák egymáshoz való viszonya vitatott dolog. A centrum általában birtokolja azokat a (katonai, gazdasági vagy egyéb) eszközöket, amely lehetővé teszi a periféria valamilyen szintű alávetését. Ez lehet nagyon nyílt, mint a 16. században, amikor az európai centrumtértség hatalmai brutális kegyetlenséggel érvényesítették fölényüket az azték és inka civilizációkkal és más amerikai őslakosokkal szemben, vagy lehet egészen bonyolult és kifinomult, mint ahogyan Európa legerősebb gazdasági hatalma igyekszik érvényesíteni befolyását az EU-n belül és azon kívül.

A centrum-periféria viszonyrendszer nem statikus, azaz mind időben, mind térben relatív. Elmozdulások voltak és vannak, számos példa mutatkozik sikeres felzárkózásokra, de akár az évszázadokra szóló leszakadásra is. A legtöbb esély erre a centrumok közvetlen peremén, a félperifériákon nyílik, de meglehetősen közismert Japán modernizációs ugrása a 19. század végén, vagy akár Kínáé napjainkban. Lefelé is vezet út: az itáliai városállamok messzire kerültek egykori dicsőségüktől és befolyásuktól, és ki hinné, hogy valamikor Lisszabon a nyugati világ kereskedelmének egyik legfontosabb központja volt? Mégis, ha a befolyás el is enyészik, a felhalmozott tőke jelentős részben megmaradhat, így a modern kor centrumai általában akkor is a világ fejlettségének élvonalában maradnak, ha szerepük csökken. A centrum-periféria viszonyrendszer *relatív*, így gyakorlatilag bármely térségen (és léptéken) belül kijelölhető az adott centrum, és hozzá képest meghatározhatók a perifériák: Budapestről nézve Miskolc, vagy Pécsről nézve Sellye periféria. Mégis, mindkettő centrumnak tűnik a maga környezetében, Borsod-Abaúj-Zemplén megyében vagy az Ormánságban.

A fenti, a közgazdaságtanból származó, és igen alapvető összefüggésekre rávilágító elmélet mellett a földrajzi tér szerveződési szintjeinek meghatározására három egymással részben versengő elméletcsoport is kísérletet tett. Mivel időnként utalunk majd rájuk a későbbiekben, ezért röviden ismertetjük ezek lényegét is.

Az időben legrégebbi **tájélmélet** alapját a természetföldrajzi tér egységei, a tájak képezik. Ezek hierarchikus rendszert alkotnak, geológiai, geomorfológiai és vízrajzi tényezők alapján képeznek egy-egy homogén egységet. Az elmélet lényege, hogy *a tájak nem csak természetföldrajzi szempontból lényegesek, hanem a természeti viszonyok a földrajzi tér minden vetületét befolyásolják* (esetleg meghatározzák – ez kicsit ízlés kérdése is). Ezzel az elmélettel egyébként reménybeli olvasóink már találkoztak, hiszen hagyományosan a hazai földrajzoktatás térfelosztásának alapját tulajdonképpen ez az elmélet adja.

Inkább csak történeti jelleggel kerül be a felsorolásba a **gazdasági körzetelmélet**, amely elsősorban a szocialista korszak geográfiájának vezérlő elve volt, és azt vallotta, hogy a földrajzi tér szerveződésének alapját a termelő tevékenységek térbelisége, az egyes termelő egységek egymással és a piacokkal való kapcsolatrendszere alkotja. Ezek különböző szintű (mikro-, mezo-, makro-) gazdasági körzeteket hívnak életre, amelyek a területi tervezés alapjául is szolgálnak. Az elmélet korszerűsített formában, de lényegi mondanivalóját megtartva tovább él a **régióelméletekben**. A különbség az, hogy *a régiót* már nem csak a termelés, hanem *a legkülönbözőbb társadalmi tevékenységek (nyelv, vallások, etnikai hovatartozás, kulturális hagyományok, politikai rendszerek stb.) térbelisége alakítja ki*. A régió részben komplex, önállóan életképes egység, részben pedig egyedi, a többi régiótól jól megkülönböztethető vonásokkal elkülönülő entitás, amely ráadásul saját identitással is rendelkezik.

A településföldrajzból származik, és részleteiben abban a fejezetben kerül bemutatásra a **központi helyek elmélete**, amely a települést tekinti alapegységnek, és a településközi kapcsolatok rendszeréből és irányából kiindulva építi fel a földrajzi teret szervező hierarchikus rendszert.

Végezetül, lezárva a földrajzi tér tagolásának általános kérdéseit, még egy, a szerzők világlátásához igen közel álló elméletet mutatunk be *Tóth József* munkássága nyomán. *A földrajzi tér szerveződési rendszere eszerint kettős, részben alulról felfelé ható, spontán természetű, részben pedig felülről lefelé történő, mesterséges.* Az előbbi azt jelenti, hogy a földrajzi térben akkor is létrejönnek különböző szerveződési szintek, ha az ember nem törekszik annak kialakítására (hasonlóan ahhoz, hogy a gazdaság is működött jóval azelőtt, hogy a közgazdászok elkezdtek volna gondolkodni annak miértjein). Az utóbbi viszont azt írja le, hogy a társadalom által életre hívott igazgatás (az állam) a saját maga (racionalisabb) működése érdekében, jellemzően felülről lefelé, kialakítja a maga hierarchikus rendszerét.

A spontán térszerveződés szintjei alulról felfelé haladva **a település, a vonzáskörzet, a régió és az ország**, neveket kaphatják a hazai példa nyomán, míg *a mesterséges szintek*, felülről lefelé építkezve **az állam**,

a megye, a járás és a község/város (önkormányzat). Az azonos szinteken található párok nem felelnek meg teljesen egymásnak. Egy település nem feltétlenül egy igazgatási egység, több is, kevesebb is lehet annál. Egy járás (vagy kistérség, vagy ennek megfelelő alsófokú területi igazgatási egység) nem minden esetben esik egybe egy vonzáskörzet határaival – bár ideális esetben igen, és a magyar kistérségek egy jelentős része meg is felel ennek. A megye nem régió, és most nem arról van szó, hogy különböző igazgatási szinten találjuk őket napjaink Magyarországon, hanem arról is, hogy a megye általában nem éri el a régiótól megkívánt komplexitást. Így napjaink hazai fejlesztési régiói sem elégítik ki a régiókra vonatkozó földrajzi definíciót, hiszen például nem rendelkeznek az itt élők regionális identitással éppúgy, mint egyértelműen és megkérdőjelezhetetlenül erős régióközpontokkal. Az állam-ország fogalom különválasztása még összetettebb, a téma érzékenységeiből következően leginkább a formális és funkcionális régiókhoz szoktuk őket hasonlítani. Az előbbinél az államhatár és az abból következő formális különbségek adják a határt, míg az utóbbinál az ott élők mindennapi rutinja, időről időre változó térpályái alakítják ki azt.

A fentiek talán segítettek annak megértésében, mivel is foglalkozik, mire is lehet jó a geográfia. Reményeink szerint egyértelműen kiderült, hogy tudományunk nem pusztán a földrajzi tájak és nevek ismeretéről szól, lényegesen több (és talán szebb is) a (nem értő) közvélemény által neki tulajdonított attribútumoknál. Perspektivikusan nem tantárgy, nem szak és nem csak tudomány. Látásmód, amely térben (is) észlel és rögzít jelenségeket, valamint folyamatokat, annak ok-okozati rendszerét keresve új és új szempontokat találva egyre részletesebben vizsgálja és érti a nekünk otthont adó Földet. A fenti szempontok közül – a címhez igazodva – többet is bemutatunk az elkövetkező fejezetekben.

[Prev](#)

Chapter 1. Bevezetés a társadalomföldrajz világába

[Up](#)[Home](#)[Next](#)

A földrajz és a fenntarthatóság

A földrajz és a fenntarthatóság

A fejezetet írta: Dr. Hajnal Klára

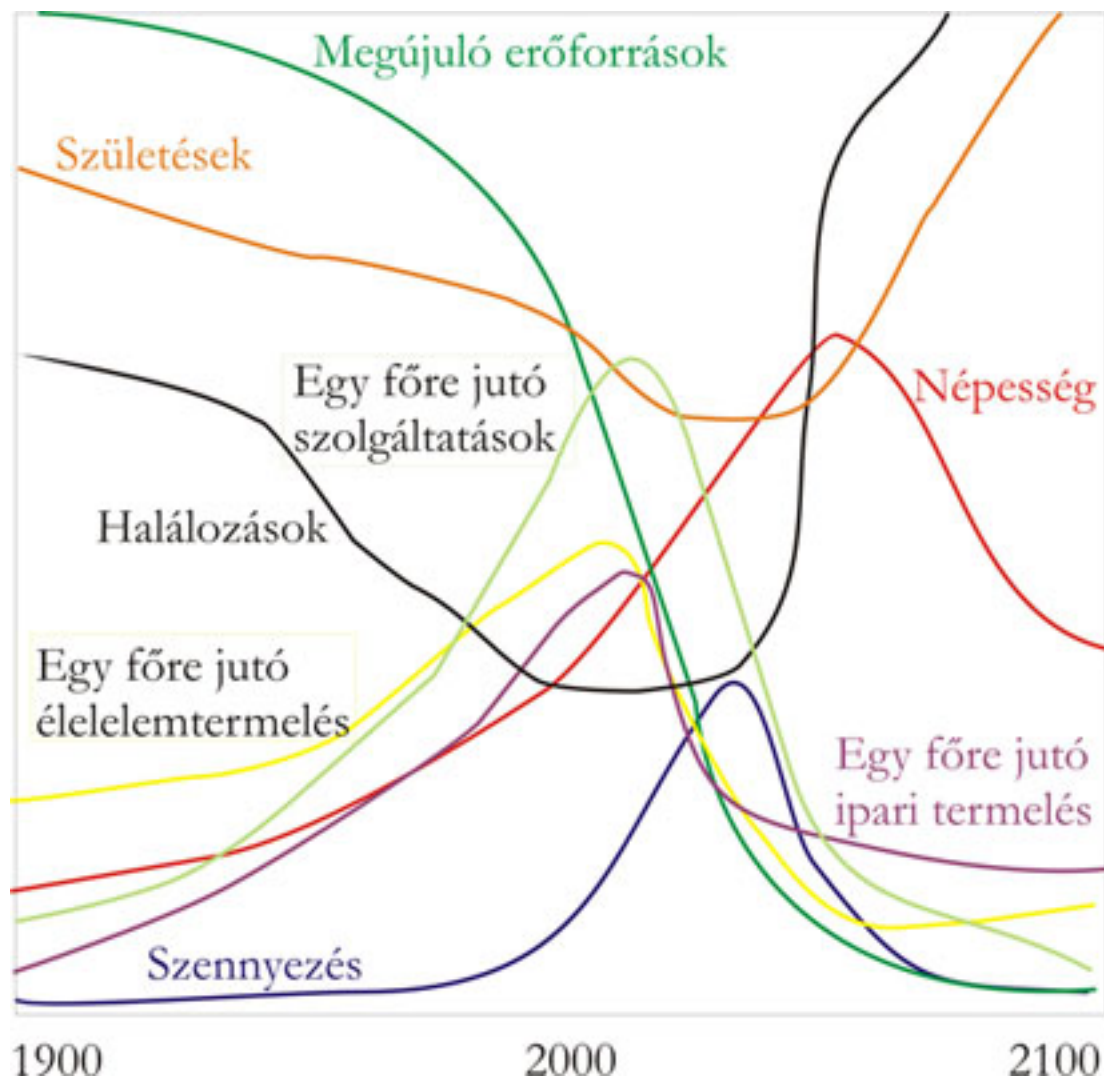
A fenntartható fejlődés koncepciójának előzményei

A XX. század második felében a népességrobbanás és a gazdasági növekedés, majd a globalizáció következményeképpen létrejött egy olyan válság, amelyre nem volt példa a történelem során. A környezeti, gazdasági és társadalmi problémáknak egy olyan bonyolult összefüggésrendszere alakult ki, amelynek megértése és megoldása egészen más gondolkodásmódot igényel. A globális világproblémák összefüggéseinek feltárása meglepően régen kezdődött el, de ennek ellenére a világ helyzete fokozatosan romlik.

Rachel Carson, amerikai ökológus 1962-ben megjelent "*Néma tavasz*" (*Silent Spring*) című könyve elsőként tárta fel a gazdaság, a politika és a tudomány szerepét a környezetszennyezésben, a fajok pusztulásában. Kimondta, hogy nem véletlen és szükségszerű mellékterméke a gazdasági tevékenységnek, valamint azt, hogy a tudomány és a politika súlyos következményekkel járó felelőtlen döntéseket is hoz.

A **Római Klub** 1968-ban jött létre. A magyar, pécsi származású *Aurelio Peccei* olasz közgazdász magánkezdeményezésként hívott össze világhírű tudósokat. Az első jelentésüket "*A növekedés határai*" (*The Limits to Growth*) címmel az MIT (USA, Cambridge) munkacsoportja készítette el (ún. **Meadows-jelentés**, 1972). A jelentés korszakalkotó munka volt és később számos világmodell készült el. A legfontosabb kérdés: "Alapozható-e a földi erőforrásokra és ökológiai rendszerekre a földi népesség és állótőke további exponenciális növekedése? Mi történhet, ha túlzottan megterheljük ezeket az erőforrásokat?"

Figure 1.12. A növekedés határai - The Limits to Growth (Forrás: Meadows, D. et al. 1972 nyomán szerk.: Hajnal K.)

A kutatók az eredményt így fogalmazták meg: "korlátozva lesz a világrendszer jövőbeli növekedése, és aztán összeomlik egy lehangoló, kimerült létbe". A növekedés összeomlása elsősorban a nem megújuló erőforrások kimerülése miatt következik be, ugyanis a Földön, mint véges rendszerben nem lehet végtelen növekedést fenntartani. A modell nem prognózis, és a szerzők hangsúlyozták, hogy az összeomlás csak akkor történik meg, ha nem lesz lényeges változás a világban. Eddig nem történt. A változások szükségességének felismerése számtalan kutatócsoport és az ENSZ munkájában is megjelent. A folyamat legfontosabb eseményeként 1983-ban az ENSZ megalapította a Környezet és Fejlődés Világbizottságot, amely kidolgozta a **Közös jövőnk** (*Our Common Future*, 1987) című jelentést, és részletesen elemzi a globális krízist. Felismerték a változások szükségességét: *"Eljött az idő, hogy kitörjünk a múlt sémáiból. A szociális és ökológiai stabilitás fenntartása a környezetvédelem és a fejlesztés hagyományos megközelítéseivel csak az instabilitást növeli"*. A Bizottság előkészítő munkája után a világ legnagyobb politikai rendezvényét 1992-ben **Rio de Janeiro**-ban az ENSZ szervezte: "Környezet és Fejlődés" címmel. A konferencia záródokumentuma így fogalmazott: *"A fejlődéshez való jogot úgy kell érvényesíteni, hogy a ma élő és a jövő nemzedékek fejlődési és környezeti szükségletei egyaránt kielégítést nyerjenek"* (Feladatok a XXI. századra, 1993).

Ezt a dokumentumot szinte minden tagállam elfogadta, a Magyar Köztársaság is. Az Európai Unió már 1992-től stratégiai feladatként tűzte ki a fenntartható fejlődés megvalósítását, hazánk a belépéssel ezt érvényesítette (2004), illetve 2007-ben a kormányunk elfogadta a Nemzeti Fenntartható Fejlesztési Stratégiát. Az UNESCO oktatási programja a 2004-2015 közötti időszakot a Fenntartható Fejlődés évtizedének nyilvánította. A 2005-ben megjelent Felsőoktatási törvényünk így kezdődik: *„2005. évi CXXXIX. törvény a felsőoktatásról Az Országgyűlés annak érdekében, hogy a Magyar Köztársaság Európai Unióhoz történő csatlakozásával a magyar felsőoktatás az Európai Gazdasági Térség felsőoktatási rendszerének részeként a megváltozott körülmények között úgy legyen képes ellátni a korszerű ismeretek létrehozásában, közvetítésében és átadásában, a társadalmi kohézió, a fenntartható fejlődés érdekében, a nemzetközi versenyképesség, a technológiai innováció kívánatos mértékének fenntartásában kijelölt feladatait, hogy - hagyományai és az európai egyetemek Magna Chartájában rögzített szellemi értékek megőrzése mellett - javuljon versenyképessége, erősödjék az oktatással, a kutatással és a gazdasággal való együttműködésének hatékonysága, a képzés minősége, a társadalom, a gazdaság és a környezeti fenntarthatóság igényeihez, a költségvetés feltételeihez való alkalmazkodás képessége, megvalósuljon a hallgatói és oktatói mobilitás, növekedjék a hallgatói esélyegyenlőség, továbbá, hogy a felsőoktatási rendszer és az egyes intézmények működésében a tanulás, tanítás, tudományos kutatás szabadsága, valamint a minőségre való törekvés folyamatosan és egyre fokozottabban érvényesüljön, a következő törvényt alkotja:”* stb.

A fenntartható fejlődés fogalmának értelmezése

A definíció, amelyet politikai és diplomáciai alkuk eredményeként fogalmaztak meg, hiányos és félreérthető. Ugyanis a dokumentum (Agenda 21) kimondja, hogy a fejlődés fogalma nem tisztázott, és szükség van *„interdiszciplináris kutatóprogramok és különböző típusú demonstrációs modellek felállítására, a módszertan tanulmányozására és az irányelvek megfogalmazására...”* (Agenda, 1993). A probléma lényege az, hogy a fejlődés fogalma alatt a jelenlegi modern társadalmak általános értékrendje gazdasági, anyagi növekedést, mennyiségi gyarapodást ért: többet, nagyobb, gyorsabban, messzebbre, újabbat. A civilizáció nyugati típusa az ipari forradalom óta olyan intenzív gazdasági tevékenységet folytat, amelyben a növekedés játszik meghatározó szerepet. Természetesen ez eredményez minőségi változásokat, valódi fejlődést is, de a szabályozatlan növekedés negatív következményei egyre komolyabbak. Tulajdonképpen ez a globális krízis lényege. A jelenlegi termelési rendszerek ráadásul nem illeszkednek a természet rendjéhez, ezért egyre nagyobb környezeti károk keletkeznek, amelyek visszahatnak az emberre is. A nyugati társadalom gondolkodásában jelenleg még helytelenül kap értelmet a fenntartható fejlődés, mivel a válságok nélküli, folyamatos növekedés fenntartását várják el. Ez azonban nem más, mint a fenntarthatatlan fenntartása, amely logikailag értelmetlen. Nem létezik fenntartható növekedés és nem lehetséges *„fenntartható globalizáció”*. Ez a magyarázata annak, hogy évtizedek alatt sem sikerült eredményt elérni. Természetesen az is tény, hogy ilyen léptékű változásokra igen sok idő kell. A növekedés és a fejlődés fogalmak közötti azonosságok és különbségek feltárása tehát kulcskérdés a globális krízis megértéséhez és a további változásokhoz.

A fejlődés értelmezése

A fejlődés általános értelmezése egy teljesebb, összetettebb, magasabb minőségi állapot felé irányuló változás, kibontakozás, kiteljesedés, amely során általában bonyolultabb struktúrájú, változatosabb és differenciáltabb tulajdonságú rendszerek jönnek létre. Pontosabb képet alkothatunk a fejlődés természetéről, ha az evolúció fogalmának tartalmát elemezzük. Ez azért is logikus és nélkülözhetetlen, mivel az emberiség fejlődése a földi élet evolúciójának része, ezért életünkre is érvényesek az evolúció törvényei. Az evolúció folyamata az univerzum kialakulásával kezdődött el kb. 13-15 milliárd évvel ezelőtt, és tart a jövőbe. Az élet fejlődése az univerzum kiteljesedését jelenti. Az evolúció folyamatában az egyre összetettebb rendszerek „megteremtik” az embert és annak létfeltételeit, társadalmi, gazdasági rendszereit, amelyek az emberi kiteljesedést szolgálják. A világ sorsa, az evolúció célja, eredménye azonban ismeretlen és kiszámíthatatlan. *Hegel* 1841-ben leírt gondolata ma is érvényes: a „természet az abszolút végcélt nem önmagában tartalmazza”.

Az általános evolúciós elmélet szerepe a fenntartható fejlődés elméletében

A **fenntartható fejlődés** megértéséhez és megvalósításához nélkülözhetetlen az evolúció folyamatának és jellemzőinek az ismerete. Az általános evolúciós elmélet a XX. század utolsó évtizedeiben bontakozott ki, és nemcsak az univerzum és a bioszféra, hanem a társadalmi-gazdasági rendszerek, mint szintén élő rendszerek fejlődésének jellemzőit is magába foglalja. A természetes rendszerek önszerveződők, önfenntartók, és ez a képesség az anyagban benne rejlik, annak természetes, immanens tulajdonsága. Az önszerveződő rendszerek állandó mozgásának a lényege a reprodukció, az újratermelés, azaz a fajfenntartás. A fejlődést a replikatív minta megváltozása jelenti, amely vagy véletlenül, vagy a környezet változására adott válaszként történik. A fajok keletkezése során egyre változatosabb, diverzebb rendszerek jönnek létre, és ez a fokozódó biodiverzitás a további fejlődés feltétele is egyben, mivel változatos, magasabb szintű kreativitásra képes környezetet jelent az új fajok kialakulása számára.

A rendszerek fejlődését a pozitív és negatív visszacsatolások segítik elő, amelyek az önszabályozás eszközei. A rendszer fejlődőképessége a káosz határán a legnagyobb, amikor a rendszer feszültsége a legmagasabb. A változások több irányban mehetnek végbe, új, ugrásszerű szerveződési szintet hozhatnak létre, megtörténhetnek lassú átmenettel, de katasztrofális gyorsasággal is. A változások irreverzibilisek, visszafordíthatatlanok, térben és időben egyenetlenek, és ciklusosak. A ciklusosság mindenhol jelen van, a kozmosz életétől kezdve az emberi testig, a makro- és mikrovilágban egyaránt, és jellemző a társadalom, a gazdasági élet eseményeire is. A természetes rendszerek önfenntartók, így a földi rendszer is, amelyet a Nap és az univerzum energiái tartanak fenn. A bioszférában az energia-áramlás lineáris módon történik, az anyag pedig különböző ritmusú ciklusokban mozog. Anyagi szinten a bolygó zárt, véges rendszer, azonban energetikai szempontból nyitott. A természetes

rendszerek kaotikus, azaz nemlineáris rendszerek, amelynek változásai determinisztikusan véletlenszerűek és generálják a fejlődést. Ebből következik az a tény, hogy a véletleneknek nagy jelentőségük van, valamint az, hogy a természetes rendszerek változásait nem lehet hosszú távon előrejelezni. A kaotikus változások mind a világegyetem, mind a történelem, mind pedig az emberi lét eseményeire hatással vannak.

A természetes rendszerek szükségszerűen hierarchikusak és a komplexitás irányába fejlődnek, azaz egyre összetettebb, bonyolultabb és differenciáltabb kapcsolat- és kölcsönhatásrendszert mutatnak és egyre hatékonyabban működnek. Ennek következtében egyre magasabb fokú koordináció és kooperáció megvalósítására van lehetőség. A bioszférában az első számú kapcsolati forma a kooperáció. A legújabb kutatások (például Lynn Margulis, 2001) szerint a bolygó élővilága egyetlen szimbiózisként is értelmezhető. A versengés a második számú kapcsolati forma, amely a szelekciót szolgálja és a dinamikus egyensúlyra törekvést biztosítja. A szelekció azonban előnyben részesíti azokat a fajokat, amelyek hatékonyan képesek együttműködni és az erőforrásokon osztozkodni. Az evolúció során a fajok lét- és fajfenntartása egyre nagyobb hatékonysággal és gazdaságossággal megy végbe, és az erre való törekvés az evolúció egyik mozgatórugója. A fenntarthatóság szempontjából talán a legfontosabb jellemző a koevolúció. Az élőlények alkalmazkodási folyamataik során az élő és élettelen környezetükkel kölcsönhatásban, együttesen fejlődnek. A bioszféra az ember élőhelye, otthona, amely életfeltételeit, szükségleteinek forrását és civilizációjának, emberi kiteljesedésének minden feltételét biztosítja. A geo-bioszféra tehát az a létfenntartó rendszer, amelytől függ az emberi élet és valamennyi, ember által létrehozott rendszer. A függő helyzet logikai következménye, hogy a társadalmi-gazdasági rendszerek csak alrendszerek lehetnek. Az alrendszerek fejlődésére, szerveződésére és működésére pedig lényegileg ugyanazok a törvények és elvek érvényesek, mint a létfenntartó főrendszerre.

A fejlesztés fogalmának értelmezése

A fenntartható fejlődés fogalmi definíciója megköveteli a „fejlődés” és a „fejlesztés” kifejezések közti különbség értelmezését is, amelyet a nemzetközileg elterjedt **„sustainable development”** kifejezés nem tud visszaadni. A magyar nyelvben viszont jól megkülönböztethető a fejlődés vagy fejlesztés kifejezések, de ennek ellenére igen gyakran szinonimaként használjuk. A fejlődés természetes jelenség. A természet „önmagától” fejlődik, amelyet semmilyen emberi beavatkozás nem képes tovább fejleszteni, azaz jobbítani, vagy gyorsítani. Önmagában tökéletes és állandóan változó rendszer, amelyet épp az emberi tökéletesítő szándék foszt meg attól a dinamizmustól és szerkezettől, amely a fejlődés feltétele. A földi evolúciót 4,5 milliárd éve a természeti erők szabályozzák. Az ember a technológiája segítségével részben átveszi ezt a szerepet, azaz megváltoztatja, illetve átmenetileg kiiktatja a természet bizonyos önszabályozó visszacsatolásait. Ezzel azonban az a kötelezettség is járna, hogy a természetes szabályozást logikai és etikai alapú jogi szabályozással helyettesítse. Ezek hiánya okozta a jelenlegi válságot. A fejlesztés tudatos emberi tevékenység, beavatkozás, amely egy meghatározott cél érdekében történik. A fejlesztés során a tudomány és a technika eredményeinek felhasználásával olyan tervszerű

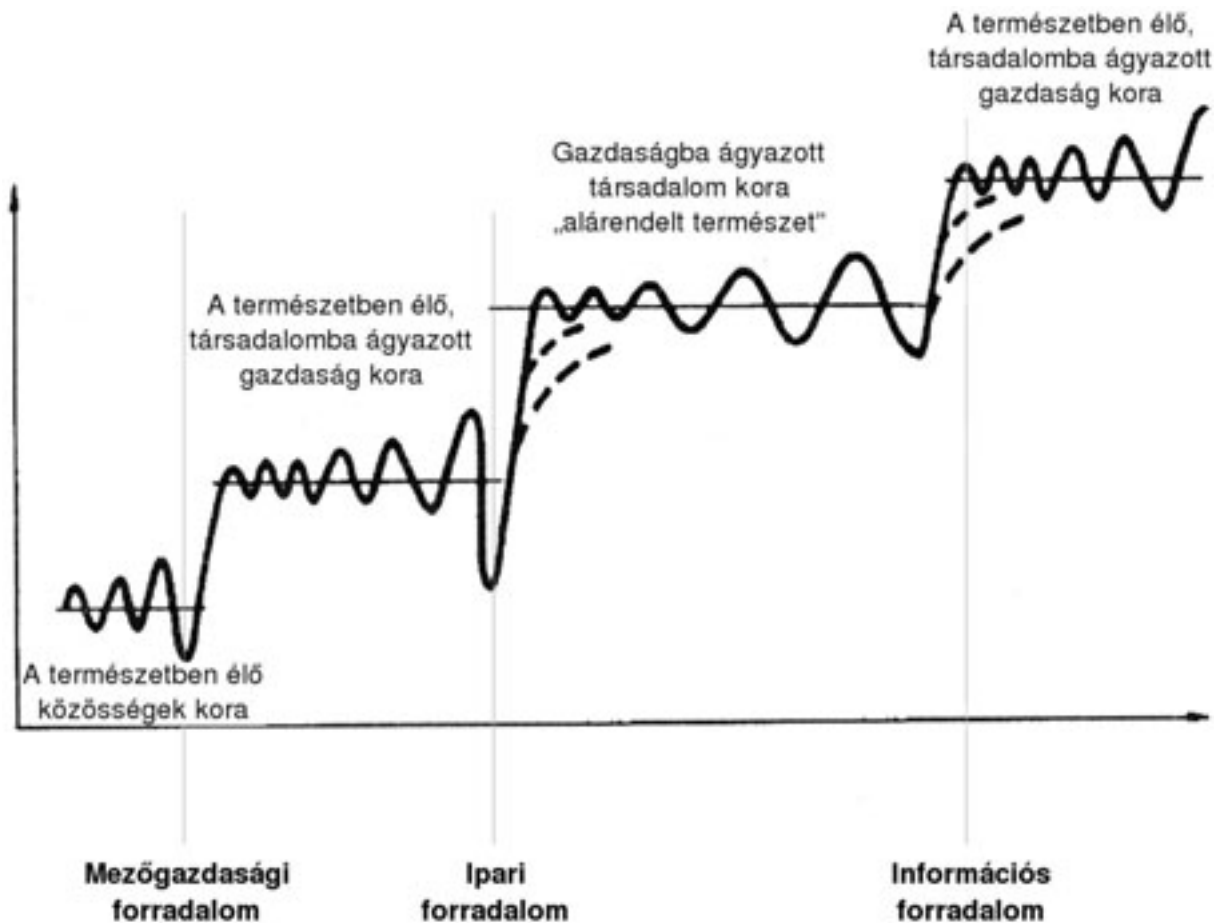
gazdasági, műszaki tevékenység valósul meg, amely mennyiségi és minőségi változást hoz. A fejlesztés erőforrásigényét viszont a természet biztosítja. Az erőforrásokat a gazdasági tevékenység új, mesterséges rendszerben dolgozza fel, amely azonban megzavarja a rendszer természetes állapotát és fejlődésének irányát.

A jelenlegi gazdasági növekedés és a természeti törvények nem egyeztethetők össze. A valódi fejlődésnek azonban nincsenek korlátai. Minden tudásunk rendelkezésre áll a megvalósításhoz, csak változnunk kell. Mindennek és mindenkinek. A fenntartható fejlődés értékrendje határozott különbséget tesz a hagyományos életszínvonal és az új fogalom, az életminőség, a jólét fogalma között. Az életszínvonal elsősorban mennyiségi jellegű fogalom, amely a gazdasági növekedés, a termelés és fogyasztás mértékét jelzi és általánosan használt mutatója a GDP. Az életminőség fogalma az emberhez méltó körülményeket biztosító termelés mellett figyelembe veszi a jövedelemelosztást, foglalkoztatást, munkafeltételeket, szabadidőt, a környezet állapotát és a jövő biztonságát, és az emberi kapcsolatok minőségét (HDI, ISEW, stb.). Fontos mérőszám az ökológiai lábnyom, amely hektárban fejezi ki a teljes fogyasztás természetigényét. Az emberiség jelenleg legalább másfélszer akkora „lábön” él, mint amekkorát megenged a Föld eltartóképessége.

A bioszféra, a társadalom és a gazdaság egymáshoz való viszonya és hierarchiája

A bioszféra, a társadalom, valamint a gazdaság egyetlen rendszert alkotnak. Az alrendszereket és elemeiket nem lehet elválasztani egymástól, mivel minden mindennel összefügg. A természetes rendszerek szükségszerűen hierarchikusak, azaz egyszerűbb alrendszerekből állnak, amelyek laza, elsősorban kooperatív kapcsolatban vannak egymással, és az alrendszerek egymásba épülnek, egymásba ágyazottan léteznek. A fenntartható fejlődés a következő hierarchiában valósítható meg: A természetben, mint létfenntartó rendszerben él a társadalom, és a társadalomba ágyazottan, annak valódi érdekeit és értékeit biztosítja, szolgálja a gazdaság, amely tehát további alrendszer helyzetbe kerül.

Figure 1.13. A világkorszakok, mint paradigmák (Forrás: Hajnal K. 2010)

Tudományos-technikai és világnézeti forradalom (energia- és információhatékonyság emelése)

Lokalitás	→	Globalitás
Stabilitás	→	Mobilitás
Fizikai entitások	→	Virtuális jelenségek
Társadalmi létformák	→	Individualizáció

A társadalom feladata, hogy teljes körű ellenőrzést valósítson meg a gazdaság felett, mivel a gazdagságnak egyre nagyobb igénye van a természetre, mint erőforrásra, a természetnek viszont nincs igénye az emberre. A gazdaság jelenlegi szerkezete nem akarja, de nem is tudja önmagát korlátozni. A társadalom érdeke a létfenntartó rendszer egészséges működése, szolgáltatásai (stabil légkör, tiszta levegő és víz, talaj, ásványi kincsek, stb.) és valódi érdek ennek a megőrzése, fejlődőképességének biztosítása. Létezésünket és az anyagi szükségletek forrását csak a természet képes biztosítani.

A bioszféra komplex természetes rendszer, amelyben az ember társadalmi és gazdasági rendszereket alkotva él. A bioszféra alrendszereinek modelljei alapvetően megegyeznek egymással, bár az egyes ökoszisztémák lehetnek különbözőek, azonban működésükben mindig azonosak, illetve analógok, ekvivalensek egymással. Az alrendszereknek tehát kompatibilisnek

kell lenniük a zavartalan együttélés érdekében. Az emberiség az Univerzum és a földi élet evolúciójának a része és aktív résztvevője. Ezért fejlődésének kereteit a létfenntartó bioszféra fejlődési iránya és törvényei jelölik ki.

A bioszféra alrendszereként az emberiség úgy képes biztonságosan fejlődni, ha a létfenntartó bioszféra fejlődési irányához és annak szerveződési és működési modelljéhez hasonlóan fejlődik, tehát kompatibilis, harmonikus módon illeszkedik a bioszférához, ezért abban visszafordíthatatlan károkat nem okoz, így képes hosszútávon is biztosítani az indokolt emberi szükségletek erőforrásait. A fenntartható fejlődés ökológiai alapelvei kiegészülnek a társadalmi együttélés morális szabályaival.

A fenntartható fejlődés modellje szerint tehát a teljes rendszer hierarchia viszonyai a következők:

- A főrendszer a bioszféra, amely létfenntartó rendszerként a benne élő emberi alrendszerek létét és létezésének valamennyi feltételét biztosítja.
- A természetbe ágyazottan, alrendszerként él a társadalom, amely egészséges kontrollt, egyensúlyt tart fenn a bioszféra és a gazdaság között.
- A társadalomba ágyazottan, alrendszerként működik a gazdaság, amely a teljes társadalom valódi szükségleteit és kiteljesedésének feltételeit biztosítja.

Az emberiségre eddig alapvetően a fizikai korlátok kitágításának stratégiája volt jellemző, és most, hogy teljesen birtokba vette a bolygót, elsősorban a fizikai korlátokon belüli élet stratégiájára van szükség. Természetesen a fizikai korlátokat a tudományos-technikai fejlődés képes tovább tágítani újabb eredményekkel, helyettesítő anyagokkal, újrahasznosítással, azaz a hatékonyság növelésének óriási lehetőségei vannak. De a természeti erőforrások mennyiségét és a bioszféra tűrőképességének határait a tudomány sem képes növelni. Döntés előtt áll az emberiség: vagy az önkéntes korlátozás, azaz a szigorúbb szabályozás nehéz, de biztonságosabb módját választja, vagy rábízta magát a „természetes” szabályozásra, amely súlyos válságokkal, összeomlással jár. Mivel az egyes ember és az emberiség is az önszabályozó rendszer része, ezért van esély arra, hogy egy elfogadhatóan korlátozott és mérsékelt válságokkal, veszteségekkel járó korszakváltást valósítsunk meg. A szükséges változások késése miatt azonban várható, hogy mind a természet, mind az emberiség is jelentős fizikai veszteségeket szenved el.

A fenntartható gazdaság

A gazdasági tevékenység az ember, illetve az emberiség szükségleteit állítja elő, és ezzel a lét- és fajfenntartásának biztonságát, szellemi kiteljesedésének feltételeit szolgálja. Ugyanakkor a természetet piacon értékesíthető áruvá alakítja át, eladhatóvá, majd ezután elhasználhatóvá,

eldobhatóvá, illetve eldobandóvá teszi. A modern társadalom természet-átalakító tevékenysége tehát fogyasztási javakká változtatja a természetet, és a jelenlegi technológiák alkalmazásával végső soron hulladékká alakítja át. David Korten a következőképpen fogalmaz: *"a GNP úgy is leírható, mint az erőforrásokat hulladékká változtatás sebességének mutatója"* (1995). Az Üzleti Világtanács a Fenntartható Fejlődésért (World Business Council for Sustainable Development, WBCSD) 2010-ben hozta nyilvánosságra a „Vision 2050” programját, amelyet *„példanélküli változások a vállalatok világában...radikális, innovatív, alkalmazkodó és együttműködő tervek... integrált és holisztikus szemléletmód”* jellemez. A Vision 2050 megvalósításában kiemelkedő szerepet kap az oktatás.

A fenntartható gazdaság elméleti alapjai

Az emberi igényeket a természet törvényeihez alkalmazkodva kell biztosítani. Ehhez teljesen új gazdasági modellre és új technológiákra van szükség. *A fenntartható gazdaság a természethez hasonlóan működik, azaz lokálisan és ciklusosan, megújuló módon és komplexitásra törekvő kreatív kooperációban használja a természeti erőforrásokat. Szerveződését a globális, a regionális és lokális szintű gazdaságok hierarchikus, egymásba ágyazott, kooperatív kapcsolatai határozzák meg.* A fenntartható fejlődés elméletében a hangsúly a helyi gazdaságra kerül, mivel a termelés és a fogyasztás lokális tevékenység. E két tevékenység térbeli elkülönülését a kereskedelem és a közlekedés jellemzői határozzák meg. A közlekedés hatékonysága részben a technológiai fejlődéstől, részben pedig a fosszilis üzemanyagok árától függ, amelyet hatalmi érdekek függvényében elsősorban a politikai akarat határoz meg.

A részben önálló, laza kapcsolatban álló helyi szintek az alapellátást biztosítják azoknak az erőforrásoknak a felhasználásával, amelyek általában mindenhol rendelkezésre állnak. Ilyenek az alapvető élelmiszerek, építőanyagok, ipari növények. A regionális gazdaságot a szükségletek magasabb hierarchia-szintjének biztosítása jelenti, olyan erőforrások felhasználásával, amelyek nem mindenhol találhatók és ezzel nagyobb értéket is jelentenek, pl. tartós fogyasztási cikkek, ritkábban fogyasztott élelmiszerek, kulturális termékek. A globális szint elméletileg a legritkább erőforrások felhasználásával és a legnagyobb hozzáadott értékkel rendelkező termékek szintje.

A helyi gazdaság lényege, hogy a helyi erőforrásokat a helyi igények szerint, helyi döntések alapján, a helyben élők javára dolgozzák fel és értékesítik a helyi tőke, munkaerő és tudás felhasználásával, valamint ökológiailag kompatibilis technológiák alkalmazásával. A helyi erőforrások haszna - feldolgozásból, értékesítésből, akár bérleti díjakból - a helyi közösség javát szolgálja. A helyi fejlesztéseket bővítve munkalehetőséget, jövedelmet teremt, infrastruktúrát, szolgáltatásokat fejleszt és helyben adózik. A helyben élők otthonuknak tekintik a tájat, a települést, és ezért nagyobb felelősséget éreznek a jövő iránt és általában jobban ismerik a helyi viszonyokat, mint a kiemelt adminisztratív központok döntéshozói. Az emberek sokkal nagyobb energiákat képesek összpontosítani saját elképzeléseik megvalósításához, mint a fejlesztési intézmények ajánlásaihoz. A személyes kapcsolatok szorosak, és ez képezi azt a bizalmat, amelyet *Fukuyama, Giddens* és sokan mások is **társadalmi tőkének** neveznek.

A helyi gazdaság nem képes minden igényt kielégíteni a helyi erőforrások korlátozottsága, valamint a termelés hatékony megszervezése miatt, viszont feltétlenül ellenőrizni kell, hogy milyen és mekkora külső erőforrások és késztermékek kerülnek be a lokális gazdaságba. Ezek ugyanis függést és kiszolgáltatottságot jelentenek. A kisleptékű gazdaságok között a komparatív előnyök mérsékeltek, és ezzel közel egyensúlyi helyzet alakítható ki. A verseny keretei korlátozottabbak, a helyi társadalom jövedelmi különbségei is kiegyenlítettebbek. A helyi közösség képes kontrollálni az egészséges és tisztességes versenyt. Az importnak alkalmazkodni kell a helyi erőforrásokhoz, ne értékeljék le, ne szorítsák háttérbe, hanem gazdagítsák azt. A legerősebb szerepe a helyi erőforrásoknak kell, hogy legyen. Ez az elv érvényes a munkaerő alkalmazására is. Az importárak kialakításának elvi szempontja szerint az ár tükrözze a felhasznált természeti erőforrás valódi értékét, az előállítás környezeti terheit, a szállítás teljes költségét a környezeti károkkal együtt, a csomagolóanyag, hulladék elszállítását, újrahasznosítását.

A helyi gazdaság a javak és egyedi értékek előállítását a helyi forrásokra, szaktudásra és tradícióra és a felelősségtudatra alapozza. A gazdaság „szem előtt van”, a közösség tagjai ismerik egymást, ezért az erkölcsi normáknak is fontos szerepe van. A helyi gazdaság szociális feladatot is képes ellátni, adományok, természetbeni segítség formájában, és a hátrányos helyzetűek közvetlen, gyors támogatást kaphatnak. A helyi tudás többszörösen szerepet kap: a helyi erőforrásokhoz kapcsolódik, és a helyi emberek tapasztalata, hagyományozott tudása semmivel sem pótolható, mivel bölcsesség, tisztesség, természet- és munkaszeretet is kapcsolódik hozzá. Másrészt, mivel a modern társadalmak fő versenyképességi eleme, a tudás és a tanulás-képesség nagyban függ a helyi kulturális környezettől, ezért a helyi tudás értéke a fiatal generációkra, és a helyi oktatási - nevelési folyamatokra rendkívül nagy hatással van. Ez a kultúra beépül a helyi társadalom életébe is. A hagyományok feltárása és folytatása a falusi közösségek számára is nagy értéket jelentenek. Ennek jelentőségét egyrészt a közösségi események adják, az ünnepek, rítusok és ezeken keresztül a mindennapi gazdasági, társadalmi és emberi kapcsolatok. A hagyományos gazdálkodás a turizmus számára is vonzerőt jelent (látvány-udvarok, műhelyek, kézműves tanfolyamok). Fontos tudni, hogy a tradicionális közösségekben a legkülönbözőbb formában kerültek gazdasági kapcsolatba a közösség tagjai (ajándék, kaláka, koma-tál, stb.), és ezek lényegi célja a közösség erejének, összetartozás-tudatának az erősítése. Az információ globális dömpingjében való eligazodás rendkívül nehéz, ezért nélkülözhetetlen a közösségi kontroll, amelyben a helyi értelmiségi rétegre fontos szerep vár.

Az agrár-rendszerek

A fenntartható agrár-rendszerek olyan komplex rendszerek, amelyek a növénytermesztés, állattenyésztés, erdő-, vad- és halgazdálkodáson kívül magukba foglalják azok részleges feldolgozását, ezen kívül a rurális népesség foglalkoztatásának és településformáinak bizonyos feladatait, a helyi közösségek és hagyományaik fennmaradását és a térségek természetvédelmét, valamint turizmusát is. Alapvető követelmény az egészséges, azaz

vegyszermaradványoktól mentes és magas beltartalmi értékkel (vitaminok, ásványi anyagok) rendelkező élelmiszerek előállítása és feldolgozása olyan termelési rendszerek alkalmazásával, melyek a létfenntartó bioszférát nem károsítják, annak diverzitását megőrzik, megtartva és növelve a talajok természetes termékenységét, a felszíni és a felszín alatti vizek és a légkör tisztaságát.

A komplex gazdaság olyan részben zárt, körforgásra épülő rendszer, amelyben a termelés feltételeit a gazdaság részben biztosítja önmaga számára, tehát részlegesen önellátó, és a termelés olyan technológia alkalmazásával történik, amely illeszkedik a természeti környezethez. A nagyüzemek az „alacsony ráfordítás” (Low Input Sustainable Agriculture) technológiájának alkalmazásával tudnak eleget tenni a fenntarthatóság követelményeinek. Kevesebb vegyszer kerül be a növénytermesztési és állattartó rendszerekbe, és ez kevesebb energiát jelent. Az integrált növényvédelem hozzájárul a talajok minőségének megtartásához. A fenntartható agrárium célja az optimális hozam elérése, amelyben a termékegységre vetített ráfordítás a legkisebb. Az optimális hozam hosszútávon biztosítható, azaz fenntartható. A túltermelési válságokkal és raktározási gondokkal küzdő nyugati agrár-rendszerek számára a mérsékelt csökkenő termésátlagok nem okoznak problémát.

Egyre nagyobb szerepet kap a kisüzemi méretekben művelhető ökológiai gazdálkodás. A biogazdálkodás a hagyományos és helyi növény- és állatfajtákat részesíti előnyben, ezzel növeli a biológiai diverzitást, és a termékdiverzitást. Az állatok egészségvédelme a hagyományos, táj-jellegű ellenálló fajták természetes tartására épül. A vetésforgó, szerves és szervesetlen trágyázás, komposztálás, mikroorganizmusok, öntözés és a talajművelés helyes kialakításával, erózió-csökkentési módszerek alkalmazásával kialakítható a környezetkímélő, de eredményesen termelő agrár-gazdaság. (A müncheni vízművek kimutatása szerint felére csökkent a kezeletlen talajvíz nitráttartalma, ezért támogatja a biogazdálkodást, pl. saját üzemi étkezdéjében csak a helyi biotermékeket értékesíti, ezen kívül anyagi támogatást is kapnak a gazdálkodók).

Fontos feladat, hogy a táplálkozási szokások megváltozása miatt háttérbe szorult, elfelejtett növényi és állati élelmiszerek ismét megfelelő szerepet kapjanak. Az egészséges életmód terjedésével egyre nagyobb a kereslet az ilyen termékek iránt, pl. köles, hajdina, amarant, mangalica, kecske, stb. A táj diverzitását növelik azok a törekvések, hogy a gazdaságtalanul művelhető földeken helyreállítsák a régi legelőket, réteket és erdőket. Mindez az energia-takarékos stratégia a természet- és környezetvédelem és a turizmus céljait is szolgálja, de ki kell emelni a CO₂ megkötésben játszott szerepét is. A biogazdaságok tevékenységükkel ápolják a hagyományokat, a közösségi gazdálkodási formákat és a helyi közösségeket, világszerte különböző típusú szövetkezeteket alkotnak értékesítésre, információ-cserére, stb. Ezek a gazdaságok a klimatikus változásokra és a piaci változásokra is könnyebben tudnak reagálni, tehát stabilitásuk foka nagyobb, mint a hagyományos monokultúrás gazdaságoké. A biogazdálkodás egyre jobban terjed a fejlett országokban, különösen az utóbbi évek élelmiszer-biztonsági botrányai hatására (dioxin, kergemarhakór). Az Európai Unió 1993 óta támogatja a biogazdálkodást. A Soil Association és az IFOAM (International Federation of Organic

Agricultural Movements, hazánkban a Biokontroll Hungária Kht.) egységes minősítési rendszere garantálja az ellenőrzött gazdaságok biotermékeinek minőségét. Magyarországon sajnos a támogatások hiánya miatt az utóbbi években csökkent az ökológiai gazdálkodásba bevont területek nagysága.

A biogazdálkodás termelékeny és általában nagyobb hasznot hoz. Az USA kutatóállomásainak mérése szerint a biogazdaságokban a kukorica termésátlaga 94%-a, a búza 97%-a, a szója 94%-a a hagyományosnak. Hétéves indiai megfigyelések szerint a biogazdaságok búza, gyapot, szója és chili termésmennyiségei átlagosan 20%-kal nagyobb volt, mint a hagyományos gazdálkodóknál. A harmadik világban különösen komoly lehetőséget látnak a kutatók, ahol ezekkel a módszerekkel a hagyományos gazdálkodást fel lehet váltani és nincs szükség jelentős befektetésre. A fenntartható agrár-gazdaságban nincs hulladék, felesleges melléktermék. Mindent felhasznál és ezzel mérsékli a szállítási igényeket, ezért minimális a környezetszennyezés, és csak az értékesíthető termék hagyja el a rendszert.

A fenntartható helyi agrárgazdaságok friss és csak minimális mértékben tartósított termékeket értékesít (zöldség-, gyümölcs- és tejgazdaságok). A tartósítás során elsősorban a hagyományos, vegyszermentes módszereket alkalmazzák, amelyek nagy részben élőmunkát igényelnek és munkahelyeket biztosítanak a helyi lakosság számára. Ezt pedig csak lokális és regionális keretekben lehet megoldani. Az agrártermékek nagy része, az alapélelmiszerek szinte bárhol megtermelhetők, nem indokolt ezek nagy távolságú kereskedelme. A gazdaságok másik fontos érdeke, hogy saját rendszerén belül olyan mértékig dolgozza fel saját terményeit, amennyire csak lehetséges. Fontos része a fenntartható agráriumnak a környezetbarát csomagolás biztosítása, amelynek lényege a minimális és természetes anyagú csomagolás.

Példa egy fenntartható agrár-gazdaságra: repceolajat termel üzemanyag előállítására, amelyet kiegészít szélkerék, napkollektor, geotermia stb. által előállított energiával, a növénytermesztés számára a szerves trágyát saját állatállománya adja, és integrált növényvédelmet alkalmaz. Termékeinek egy részét friss állapotban a helyi és regionális saját üzlethálózatában értékesíti, illetve saját üzemében dolgozza fel. Termékeire és tudására saját szervezésű turizmust hoz létre, amely szakmai és rekreációs céllal, lovas-, horgász- és egyéb ágazatokkal tovább bővítheti a gazdaság lehetőségeit.

Az *erdőgazdálkodás* kiemelkedő feladatokat lát el, a biológiai változatosság megőrzése, a légkör stabilitása, valamint a vízgazdálkodás szempontjából. Ennek érdekében az erdőgazdálkodást alá kell rendelni az ökológiai szempontoknak, illetve olyan komplex erdőgazdálkodást célszerű folytatni, amelyben a „szálasos” fakitermelés, az erdei termékek és az erdő, a táj nyújtotta turisztikai lehetőségek együttesen kerülnek értékesítésre.

A fenntartható mezőgazdasággal szemben megfogalmazott *ellenérvek* között az *éhínséget* említik első helyen. A világban egyre nő az éhezők és az éhesek száma, jelenleg kb. másfél milliárd, ez azonban az elosztási rendszerek alapvető problémája. Másfél milliárd embernek

nincs jövedelme az elfogadható táplálkozáshoz, ugyanakkor majdnem ennyi ember túltáplált és felesleges pénzét fogyókúra módszerekre költi. Az adósságok miatt számos harmadik világbeli ország mezőgazdasága exportra termel élvezeti és ipari növényeket, és eközben az alapvető hazai igényeket sem tudja biztosítani. Ezeken a problémákon sem az intenzív, sem a gén-technológia nem tud segíteni, sőt csak növeli a feszültségeket azzal, hogy a génkezelt vetőmagok magas árát és a szükséges vegyszereket nem képesek megvenni a kisparaszti gazdaságok, illetve a **genetikaileg módosított (GM)** növények környezeti problémákat okoznak azzal, hogy beporozzák a hagyományos fajokat. A technológia további ökológiai kockázatai még nem ismertek. A világ ételmezésének biztosításához szükséges a fogyasztói magatartás és a táplálkozási szokások megváltozása is. Az egészséges életmód terjedését részben az ökofilozófiák, ökotudatos életformák, a civilizációs betegségek megelőzése, valamint a divat egyaránt támogatja. Gyakran vallási iskolák vegetáriánus értékrendje (erőszakmentesség) váltja ki a táplálkozás átalakulását. Az ökotudatos, egészséges táplálkozás alapelve a helyi gazdaság által megtermelt, friss, az évszaknak megfelelő és változatos biotermékek fogyasztása. A Worldwatch Intézet jelentése számítása szerint a húspan gazdag, import élelmiszerekkel való táplálkozás átlag kilencszer akkora C-kibocsátással terheli a környezetet, mint a helyi gazdaságból származó vegetáriánus ételmiszer. A világetelmezés megoldásához további feladat a racionális földhasználat. A harmadik világ növekvő népességének lakótelepei és a terjeszkedő gazdaság újabb területeket igényel. Az ipari parkok, bevásárlóközpontok, parkolók és repülőterek többnyire a sík vidékekre települnek. Ez a folyamat elsősorban a szántóföldek rovására megy végbe. A termőföld védelme, minőségének és kiterjedésének biztosítása létkérdés az emberiség számára. A világnépesség növekedésével és a talajok pusztulásával párhuzamosan csökken az egy főre jutó szántó. A kontinensek minimális szántóföld-tartalékkal rendelkeznek, az eddig nem művelt területek pedig ökológiailag sérülékeny térségek. A tengeri és folyóvízi halászat is súlyos gondokkal küzd: az ipari méretű halászat következtében számos faj a kipusztulás szélére került, illetve a vizek szennyezettsége miatt a kifogott halak egy része már nem fogyasztható. A kifogható halak mennyiségére szigorú kvótákat állított fel az Európai Unió.

Ipari rendszerek

A fenntartható ipari rendszerek feladata, hogy úgy biztosítsák a társadalmak indokolt energia- és nyersanyagigényét, hogy a kitermelés üteme ne veszélyeztesse a gyors kimerülésüket, és a kitermelés ne okozzon visszafordíthatatlan károkat a természet egyensúlyában, valamint megfelelő tájrehabilitáció következzen a tevékenység befejezése után. További feladata olyan valódi igényeket kielégítő fogyasztási cikkek és szolgáltatások eszközeinek az előállítása, amelyek anyag- és energiatakarékosak, megbízhatóak, élettartamuk tartós, javíthatók és előállításuk során a technológia nem károsítja a környezetet, valamint újrahasznosíthatók, tehát nem keletkezik hulladék. Az energiagazdálkodást a fosszilis energiahordozók kimerülése és a klímaváltozás miatt sürgősen át kell alakítani.

Az ENSZ Éghajlatváltozási Kormányközi Testület jelentései, illetve a kiotói jegyzőkönyv anyaga szerint a globális széndioxid arányát az 1990-es szint alá kell csökkenteni (450 ppm). 2010

decemberében, Cancunban a Klímacsúcs Konferencia egyezménye hosszú távú célként 20C-ban maximalizálta a felmelegedést (az ipari forradalom kezdetéhez képest). A vállalt CO₂-kibocsátás csökkentése azonban nem lesz elegendő a két fokos hőmérséklet emelkedéséhez. A Világbank becslése szerint a várható klímakatasztrófák okozta globális károk évente megkétszereződhetnek és a következő tíz évben megközelítik a 150 milliárd dollárt.

Figure 1.14. Egy példa fenntartható rendszerre: Güssing (Németújvár) fűtőműve valóban az erdőgazdálkodás és a helyi faipar hulladékait használja fel. Megoldja a város lakásainak távfűtését, de hőenergiát szolgáltat a parkettaüzem új szárítórészlegének is. Biodízelüzem és egy megújuló energiákkal foglalkozó kutatóközpont teszi teljessé a rendszert, amelynek segítségével az alig 4000 lakosú település kitört az - lévén Ausztriában vagyunk, csak erősen relatív - elmaradottságból. (Burgenland, Ausztria, Pirisi G. felvétele)

Egy példa fenntartható rendszerre: Güssing (Németújvár) fűtőműve valóban az erdőgazdálkodás és a helyi faipar hulladékait használja fel. Megoldja a város lakásainak távfűtését, de hőenergiát szolgáltat a parkettaüzem új szárítórészlegének is. Biodízelüzem és egy megújuló energiákkal foglalkozó kutatóközpont teszi teljessé a rendszert, amelynek segítségével az alig 4000 lakosú település kitört az - lévén Ausztriában vagyunk, csak erősen relatív - elmaradottságból. (Burgenland, Ausztria, Pirisi G. felvétele)

A fosszilis energiahordozók kimerülésének kérdése rendkívül bonyolult kérdés. Mivel stratégiai fontosságú, ezért igen nehéz megbízható adatokat találni a meglévő, és egyre ritkábban feltárt újabb kőolajkészletek nagyságáról. A folyékony szénhidrogének tartalékai 20-25 éven belül -

vagy korábban - olyan mértékben fognak apadni, hogy át kell állni a megújuló források felhasználására. Az bizonyos, hogy a kitermelés költségei fokozatosan emelkednek, a készletek pedig előbb-utóbb kimerülnek, valamint komoly nemzetközi konfliktusok várhatók. Az energiagazdálkodást teljesen újra kell gondolni. A jelenlegi világgazdaság és a fejlett ipari országok pazarló életformát alakítottak ki a viszonylag olcsó energiára. Elméletileg azonban nem szükséges több energia a valódi fejlődés számára. Takarékossgal és az energiahatékonyság fejlesztésével csökkenteni lehet a világ energiaigényét. A technológiai fejlődés lehetőségei korlátlanok.

A fosszilis energiahordozókat a megújuló energiák váltják fel, a napenergia közvetlen és közvetett felhasználása akár végtelen távon is képes biztosítani az energiaigényeket. Óriási lehetőséget nyújt a szélenergia és a geotermia is. A biomassa azonban csak minimális és kiegészítő mértékben alkalmazható, elsősorban biogáz előállítására. Az atomenergia ugyan nem termel CO₂-t, viszont a költségei és kockázatai miatt nem illeszkedik a fenntarthatóság koncepciójába. Az energiatermelést lokálisan, az adott hely adottságaira tervezve kell biztosítani. A harmadik világ országaiban, ahol nincs még villamosenergia-hálózat, ott gazdaságosabb napelemeket és kollektorokat felszerelni vagy szélkerekes áramtermelést megvalósítani a helyi igényekre, mint a rendkívül költséges alap-hálózatot és erőműveket megépíteni. Megvan a lehetőség, hogy tudatos helyi politikával az elmaradott térségek a fenntartható fejlődés megvalósításával tudjanak felzárkózni, „átugorva” a nyugati típusú fejlődés problémáit. A fejlett országok területén is egyre nagyobb arányban építenek megújuló energiaforrásra, az északi országokban elsősorban szélenergiára (az energiatermelés 20%-a), a déli országokban, elsősorban Kaliforniában napenergiára. Németországban multimilliárdos iparágat és tízezer munkahelyet teremtett a megújuló energiatermelés, évente 35%-kal emelkednek a bevételek. A technológiai fejlesztések lehetőségei beláthatatlanok és a napenergia-hasznosítás a világ egyik vezető iparága lesz. A napenergiával előállított hidrogénnel működő üzemanyagcellás autók hasonlóan forradalmi változásokat fognak előidézni. A Nap végtelen és kimeríthetetlen energiaforrásként a globális energiaigény tízezerszeresét sugározza a Földre.

A fenntartható ipar létrehozásának számos módszere, eszköze és feltétele adott már. Ide tartoznak azok a nemzetközi, regionális és nemzeti törvények, egyezmények, amelyek a környezetvédelemre, a hulladékgazdálkodásra, a minőségbiztosítási eljárásokra, ISO szabványokra, a termékek életciklus-elemzésére, stb. terjednek ki. Megoldatlan feladat azonban az externáliák, azaz a környezeti és társadalmi költségek problémája. A közgazdaságtan elmélete szerint a termékek árának tartalmaznia kell a termelés, értékesítés és a használat során felmerülő közvetett költségeket is. A gyakorlatban azonban ez az elv nem jelenik meg, és egyre komolyabb társadalmi, kulturális és környezeti problémákat eredményez. A zöld adók megjelenése az árakban ennek a problémának csak egy része, az externáliák teljes körű és gyakorlati megoldása nagy és sürgető kihívás a közgazdaságtan számára. A fenntartható fejlődés irányába történő változások a gazdaság minden területén és minden szintjén megjelennek. A WTO és az IMF változó stratégiája, a multinacionális vállalatok és a helyi közösségek elvei és gyakorlata számtalan biztató példát mutat. A folyamat ugyan lassú,

és gyakran csak elvi deklarációk szintjén tart, de az átalakulás megkezdődött.

A "Kék gazdaság"

A fenntartható gazdaság legújabb komplex modellje, a **Kék Gazdaság** 2010-ben jelent meg, a Római Klub legújabb jelentéseként. A szerző, *Günter Pauli* 1994-ben létrehozta a Zero Emissions Research and Initiatives (ZERI) intézetet, amely kutatással, oktatással és a világ számos pontján helyi programok létesítésével foglalkozik. A társadalmi-gazdasági rendszerek hierarchiáját így határozza meg: *„A gazdaság törvényei egyben a közösség törvényei is. A közösség törvényei egyben az ökoszisztémák törvényei is.”* A Kék Gazdaság szerint *„a természetes rendszerek sikeres módszereinek követése révén olyan modelleket tervezhetünk, amelyek általános érvényűek, önszabályozó körforgásban vannak, gondoskodnak a bolygóról és a rajta élő fajokról és az örököseink számára az élethez szükséges feltételeket nyújtják”*. A természetben az anyagok végtelen, önszabályozó körfolyamatokban áramlanak. *„Minden élő faj megtanult élni a számára adott helyi körülmények között. ...és használja azt, ami a rendelkezésére áll, illetve teszi azt, amiben a legjobb.”* Az evolúció során folyamatos a nagyobb hatékonyságra és sokféleségre való törekvés, és ehhez kell igazítani a gazdasági rendszereinket. Szükségeinket az elérhető anyagokból kielégítve, a hulladékot alapanyagként kezelve, minden apró hozzájárulást felhasználva a bőség önszabályozó körforgását alakíthatjuk ki, míg végül az egész emberiség egy ökoszisztémához hasonlóan fog működni. A Kék Gazdaság a természetben található tökéletes megoldásokat kutatja, és azokat szinte másolva (termesztár – házépítés, örvény - szennyvíztisztítás) olyan technológiákat és rendszereket hoz létre, ahol nem kerül ki a környezetbe szennyező anyag, illetve ezt is értékesítik azáltal, hogy egy „mellékiparág” felhasználja, pl. meleg vizet üvegházfűtésre, üvegházi zöldségeket saját fogyasztásra, szennyvizet gyökérzónás tisztítással öntözésre, az öntözött erdő fáját energiatermelésre, stb. A rendszer lényege, hogy lokálisan egymásba kapcsolódnak a ciklusok, és egyszerre több termék és szolgáltatás előállítására képes az ipartelep. A termelés hatékonysága oly mértékű lehet, hogy a rendszerbe bevitt és lokálisan előállított nyersanyag 100%-ban is hasznosulhat. Ez a hatékonyság lecsökkenti a gazdaság nyersanyag- és energiaszükségletét, valamint az indokolatlan közlekedés okozta energiaigényt és környezetszennyezést. További előny, hogy munkahelyeket létesít és a hatékonyság miatt nagyobb jövedelmet biztosít. A másik fontos előny, hogy a koncentrált üzemek és gyárak területe fajlagosan kisebb helyet foglal el a természet rovására. A részben zárt ciklusos gazdaság létrehozására főleg a harmadik világban van lehetőség. A nyugati országok ipari termelését általában már nehezebb átalakítani, a koncentrációnak gyakran területi akadályai vannak az ipari parkokban. A Kék Gazdaság technológiái között számos olyan van, amely egészen alacsony beruházást igényel. A Kék Gazdaság jelentősége valószínűleg az ipari forradalomhoz hasonlítható. Világszerte rohamosan terjed Japántól Bhutánon át Kaliforniáig, üzletemberek és politikusok támogatják, Bill Gatestől a bhutáni királyig, a japán miniszterelnök tudományos tanácsadójáig stb. A Vision 2050 célkitűzését – amellyel mindenki egyetért – csak ebben a szemléletben lehet megvalósítani.

[Prev](#)

[Up](#)

[Next](#)

A földrajzi tér és értelmezése

[Home](#)

Chapter 2. Népszégsföldrajz

Chapter 2. Népeségföldrajz

Table of Contents

[A népeség számának alakulása, a változást befolyásoló tényezők](#)

[A népeség számának alakulása](#)

[A népeség szám alakulását befolyásoló tényezők](#)

[A népeség minőségi attribútumai](#)

[A népeség nemek szerinti összetétele](#)

[A népeség kor szerinti összetétele](#)

[A népeség rasszok szerinti megoszlása](#)

[A népeség nyelvi megoszlása](#)

[A népeség vallási megoszlása](#)

[A népeség térbeli rendje](#)

[A népeség térbeli képe](#)

[A népsűrűség területi különbségei](#)

[Az urbanizálódás hatása a népeség területi elhelyezkedésére](#)

[A népeség mozgásai](#)

[A migráció értelmezése](#)

[A migráció kiváltó okai](#)

[A migráció típusai](#)

A népeség számának alakulása, a változást befolyásoló tényezők

A népeség számának alakulása

Az ember megjelenése óta Földünk népesége folyamatosan növekszik, azonban a népeség számára vonatkozóan a történelem folyamán hosszú időn keresztül csak becslésekre hagyatkozhattunk. E becslések a régebbi történelmi korok esetében jobbra régészeti leletekre, később döntően írott forrásokra támaszkodnak, ám a népszámlálások rendszeressé válásáig és az egész Földön való elterjedéséig csak hozzávetőleges képet nyújtanak a népeség számának alakulásáról. Az eddig előkerült régészeti leletek alapján a kutatók többsége valószínűsíti, hogy az emberiség bölcsője Kelet-Afrika területén ringott, azt azonban szinte lehetetlen meghatározni, mekkora volt az a hominida közösség, amelytől Földünk mai népesége származik. Még a becslések is viszonylag tág határok között mozognak; a legmerészebbek sem feltételeznek 10 000 főnél nagyobb csoportot, de egyes elméletek csupán 500 fővel számolnak. Az azonban nyilvánvaló, hogy e kis közösség létszáma az elkövetkező évszázadok során fokozatosan növekedett, és a vándorlási folyamatoknak köszönhetően lassan minden kontinensen elterjedtek az emberelődök.

A növekedés üteméről pontos információkkal természetesen nem rendelkezünk, ha azonban elfogadjuk azt a becslést, amely szerint Kr. e. 10 000 körül mintegy 5 000 000 ember élhetett a Földön, akkor csupán évi néhány fős növekedést kapunk. Természetesen ettől eltérő elméletekkel is találkozhatunk, amelyek közül talán a legérdekesebb a Szumátra szigetén fekvő Toba-tó helyén lévő egykori vulkán kitörésével hozható összefüggésbe. A katasztrófa mintegy 75 000 évvel ezelőtt következett be, és a kitörés következtében a Föld átlaghőmérséklete feltételezhetőleg mintegy 3-4°C-kal csökkent az elkövetkező néhány évben. Ez úgynevezett vulkanikus telet okozott Földünkön, amely fajok globális kihalásához vezetett, és az emberiség akkori létszámát is drasztikusan lecsökkentette. *Stanley Ambrose* amerikai antropológus 1998-ban publikált *"Late Pleistocene human population bottlenecks, volcanic winter, and differentiation of modern humans"* című tanulmányában azt feltételezi, hogy mindössze néhány ezer – maximum 10 000 – ember

maradhatott életben, azaz az emberiség gyakorlatilag a kihalás szélére sodródott. Ha elfogadjuk Ambrose állítását és a Kr. e. 10 000 körüli időpontra adott 5 000 000 fős becslést, akkor erre az időszakra vonatkozóan a korábbinál jóval intenzívebb népeségnövekedést regisztrálhatunk.

Természetesen nem célunk, hogy bármelyik népesedési elmélet mellett állást foglaljunk; a Toba-katasztrófa elgondolást is mint érdekességet említettük csupán, és továbbiakban elsődlegesen a népesség számszerű növekedésére koncentrálunk. A népesség növekedését nem tetszőlegesen kiválasztott időpontok adatainak segítségével próbáljuk bemutatni, hanem azon rendszer alapján, amely a népesség megduplázódásához szükséges időszakokat veszi figyelembe. Ezeket a kezdetben hosszabb, majd egyre rövidülő időintervallumokat **népesedési ciklusoknak** nevezzük, amennyiben Kr. e. 10 000-et tekintve kiindulópontnak, tíz ilyen szakaszt különíthetünk el az emberiség életében. Az első ciklus mintegy 3000 évig tarthatott, vagyis az emberiség lélekszáma a becslések alapján Kr. e. 7000 körül érhetette el a 10 000 000 főt. A növekedés korábbiaknál lényegesen gyorsabb üteme több tényező együttes hatásának tudható be; a jégkorszak elmúltával Földünk éghajlata melegebbre fordult, ami növelte az egyes területek eltartó képességét, ez pedig a természetes szaporodás és a túlélési esélyek növekedésével járt. Ugyancsak pozitív hatást gyakoroltak a népesség szaporodásra a gazdálkodás megváltozott körülményei is; a zsákmányoló életformát folytató kisebb-nagyobb csoportokat néhány térségben (Mezopotámia, Anatólia, Júdea) fokozatosan felváltották a tartósan letelepedett, élelemtermelésre berendezkedett közösségek, amelyek kedvezőbb feltételeket kínáltak mind a természetes szaporodás, mind a túlélés számára. Az állandó települések létrejötte, a földművelés és az állattenyésztés mind nagyobb területen való elterjedése az elkövetkező évezredek során tovább javította a természetes szaporodás és a létfenntartás feltételeit, ami népesség gyorsuló ütemű gyarapodáshoz vezetett.

A Föld lakosságának ismételt megduplázódásához „már csak” 2500 évre volt szükség, a népesség száma Kr. e. 4500 körül érhetette el a 20 millió főt. Egyre több területen teremődtek meg a mezőgazdasági termelés feltételei, jöttek létre állandó települések, amelyek körül az elkövetkező évezredekben esetenként hatalmas birodalmak fejlődtek ki. A folyamatosan javuló termelési és életfeltételeknek köszönhetően a lakosság száma továbbra is gyors ütemben növekedett, újbóli megkétszereződéséhez már csak 2000 évre volt szükség; Földünk lakossága Kr. e. 2500 körül érhetette el a 40 millió főt. A legkorábban fejlődésnek indult térségek fokozatosan túlnépesedtek, ami a népesség nagy arányú vándorlásához vezetett. Ennek köszönhetően újabb térségek indultak fejlődésnek, több helyütt (Mezopotámia, Felső- és Alsó-Egyiptom, Indus-völgy, Kis-Ázsia, Kréta) fejlett civilizációk jöttek létre, nem ritkán 30-70 000 fős központi városokkal (Umma, Lagas, Kis, Ur, Uruk, Memphis, Mohenjo Daro). A következő századok, évezredek folyamán a fejlődés töretlenül folytatódott, és fokozatosan Földünk újabb területeire (Kína, Közép-Amerika) is átgyűrűzött, újabb jelentős birodalmak létrejöttének lehetőségét megteremtve. A népesség gyarapodásai üteme tovább gyorsult, és Földünk lakosságszáma Kr. e. 1000 körül már elérhette a 80 millió főt; az újabb duplázódás 1500 év alatt zajlott le. A következő demográfiai ciklus tovább rövidült, és már csak 1000 évre volt szükség ahhoz, hogy a világ népessége kétszeresére növekedjen.

Ennek megfelelően a keresztény időszámítás epochájának időpontjában 160 millió főre becsülhető az emberiség lélekszáma. Itt kell megjegyeznünk, hogy ettől lényeges eltérő becslésekkel is találkozhatunk a szakirodalomban, egyes szerzők mindössze 100, mások 220-250, sőt vannak, akik 300 millió főre teszik Földünk lakosságszámát Krisztus születése idején. Mindez azonban az általunk felvázolt folyamat alapképletét nem befolyásolja, vagyis minél előrébb halad(t)unk a történelemben, annál rövidebb idő (volt) szükséges a Föld lakosságszámának megduplázódásához. E tendencia a Krisztus születését követő időszakban is folytatódott, ám az azóta eltelt kétezer évet a gyarapodás intenzitását vizsgálva két, viszonylag markánsan elkülöníthető szakaszra oszthatjuk. Az első 1000-1500 évben a népesedési ciklusok alig rövidültek, a két újabb duplázódás 900, illetve 800 évet vett igénybe. Ezt követően azonban a népesség növekedési üteme ugrásszerűen felgyorsult, a nyolcadik ciklusban 150, a kilencedikben pedig mindössze 100 év alatt kétszeresződött meg Földünk népessége. Ezt követően a népeségnövekedés üteme még inkább felgyorsult, és az utolsó duplázódáshoz (2,5 milliárd főről 5 milliárdra) már csak 35 évre volt szükség. *Napjainkban a népeségnövekedés üteme valamelyest lassult*, és ennek köszönhetően, valamint amiatt, hogy a következő duplázódás már 5 milliárd fős növekményt jelent, a népesedési ciklus hosszának növekedése prognosztizálható. Ezt látszik igazolni az a tény, hogy Föld lakossága jelenleg kevesebb mint 6,8 milliárd fő, tehát 25 év alatt „mindössze” 1,8 milliárd fővel nőtt, és a jelenlegi növekedési ütem mellett nem várható, hogy az elkövetkező tíz év alatt további 3,2 milliárd fővel növekedjen.

Figure 2.1. A népességrobbanásan áteső országok egyik kihívása a megfelelő oktatási rendszer kialakítása. Ezen a képen isztambuli kisiskolások érkeznek a Topkapi Szerájhoz, hogy helyszíni leckéket vegyenek Európa jövődjének legnépesebb államának - dicső - történelméből. (Isztambul, Törökország, Trócsányi A. felvétele)

Az egyes ciklusok hossza közötti jelentős különbségek számtalan tényezőre vezethetők vissza, amelyek időben és térben folyamatosan változva formálták Földünk népességét. Fenti szakaszolást követve a Krisztus születését követő egy-másfél évezredben a népesség lassú gyarapodása figyelhető meg, amely az első ezer évben inkább stagnálást, mintsem növekedést jelentett. Számszerűleg ez azt jelenti, hogy a világ népessége 1000 körül gyakorlatilag ugyanannyi volt, mint Krisztus születésekor. Ezt az időszakot sem tekinthetjük azonban a népességnövekedés szempontjából homogénnek, egyes szakaszaiban esetenként jelentős csökkenés, más szakaszaiban számottevő növekedés történt. Az első két évszázadot leginkább stagnálásnak tekinthetjük, a Föld népességszáma alig néhány millióval emelkedett csak. A II. század végétől a folyamat ellenkező előjelre váltott, megindult a népesség lassú, de négy évszázadon át gyakorlatilag folyamatos csökkenése. Természetesen ezt a csökkenést nem tekinthetjük Földünk minden területére és fenti időintervallum teljes hosszára vonatkozóan kizárólagosan jellemezőnek, akadtak olyan térségek és hosszabb-rövidebb időszakok is, ahol növekedés volt tapasztalható. Általánosnak azonban mégis a csökkenés tekinthető, amelynek mértéke a VII. század elejére világszinten elérte az 50 millió főt. A csökkenés okai között számos tényezőt említhetünk, elegendő csak a népvándorlások okozta pusztításra, a gyakori éhínségekre vagy a lakosságot tizedelő járványokra gondolnunk. (Konstantinápolyban pl. 300-400 000 ember halt meg az 542-43-ban tomboló pestisjárvány következtében.) A VII. századtól ismét számottevő változás következett a népesség számának alakulásában; Földünk lakossága, ha lassú ütemben is, de ismét gyarapodásnak indult, és 1000 körül elérte a Krisztus születése idején becsült értéket. Ezt követően a népesség növekedése tovább folytatódott, és a XIV. század közepéig töretlennek volt mondható, ekkor azonban egy újabb demográfiai sokk következtében ismét jelentősen – fél évszázad alatt mintegy 70 millió fővel – visszaesett Földünk lakosságszáma. Ezt követően a népességszám a XV. század közepétől indult ismét – immár egyre erőteljesebb – növekedésnek, aminek hatására a világ népessége 1500-ra – az 1400 körüli 375 millió főről – 461 millió főre emelkedett.

A következő kétszáz év még mindig a viszonylag lassú és területenként meglehetősen eltérő intenzitású gyarapodás időszakának tekinthető, aminek köszönhetően 1700 körül Földünk népessége elérte a 600 millió főt. Ez a korábbi időszakokhoz képest jelentős, évi átlagban mintegy 700 000 fős növekedést jelentett, ám látni fogjuk, hogy ez még mindig messze elmarad a későbbi századokban regisztrált értékektől. A népesség gyorsabb ütemű, látványos mértékű növekedése a XVII. század derekától figyelhető meg, 1700 és 1800 között mintegy 300 millió fővel gyarapodott Földünk lakossága, ami éves átlagban 1,5 millió fős

emelkedést jelentett. A növekedés üteme a következő évszázadban sem lassult, aminek köszönhetően a világ népessége 1820 körül elérte az 1 milliárd főt, majd 1900-ra már 1,6 milliárd fő fölé emelkedett. Ebben az imént vizsgált 200-250 évben a gyarapodás fő mozgatórugója az Európában – főként annak nyugati felében – jelentősen megnövekedett természetes szaporodás volt, aminek hatására a kontinens valamelyest növelte részesedését a világ össznépségségéből. Ez a tendencia azonban a XX. század elejétől fogva már nem érvényesült, mivel a világ többi részén is hasonló folyamatok indultak be, és a század folyamán a többi kontinensen is gyors – az európai legtöbbször messze felülmúló mértékű – népségsnévekedés következett be. Ennek köszönhetően ötven év alatt mintegy 900 millió fővel nőtt a világ népessége, és 1950-re már meghaladta a 2,5 milliárd főt. Ettől kezdve a népségs napjainkig még rohamosabb ütemben növekszik, 1980-ban 4,4 milliárd, 1990-ben 5,2 milliárd fő volt. A hat milliárd fős határt 1999-ben lépte át, az ENSZ október 12-ét jelölte meg a hatmilliárdodik ember (a boszniai Jasminko Nević és Fatima Helac fia, Adnan) születési dátumaként.

Természetesen ez csak egy jelképes dátum (és gyermek), hisz a hatmilliárdodik ember születésének pontos meghatározása gyakorlatilag lehetetlen, annál is inkább, mivel számos országban még napjainkban sem vezetnek pontos népségs-nyilvántartást. Az azóta eltelt több mint egy évtized alatt a népségs a korábban látott ütemben gyarapodott, és a United States Census Bureau jelentése szerint 2010 végén eléri majd a 6,9 milliárd főt. A népségszám jövőbeni gyarapodási üteme azonban már nem jósolható meg ilyen nagy biztonsággal, a rövidebb-hosszabb távú előrejelzések meglehetősen eltérő népségszámok-adatokat mutatnak. Az ENSZ 1980-ban készített középtávú előreszámítása már 2010-re 7 milliárd embert feltételezett, 2025-re pedig 8,2 milliárd főt prognosztizált. Ez az előrejelzés azonban még akkor készült, amikor az népségs évente több mint 80 millió fővel – az 1980-as évek második felében 85-87 millió fővel – gyarapodott, ám a népségs növekedési üteme az 1990-es évektől némileg lelassult, és napjainkban „csupán” évi 75-76 millió fővel növekszik. A United States Census Bureau prognózisa a következő évtizedekben a növekedés ütemének további fokozatos csökkenését tételezi fel (a jelenlegi 76 millió főről 2050-re 42 millió főre), ami a népsésggyarapodás mértékének lassulását eredményezi. Ennek értelmében az intézet előrejelzése 2025-re „csak” 7,9 milliárd főt jósol, az ENSZ jelentésében szereplő 8,2 milliárd főt 2030-ra prognosztizálja. Ezt követően egyre visszafogottabb növekedést jósol, ami a 2050-es esztendő közel 9,3 milliárd fős népségszámában ölt számszerű értéket.

Figure 2.2. A gyorsan növekvő népségsű országok lakosságának egyre nagyobb hányada kényszerül a nagyvárosok nyomornegyedeibe, embertelen körülmények közé.
(Soweto peremkerülete, Dél-Afrika, Trócsányi A. felvétele)

Nem szabad azonban figyelmen kívül hagynunk, hogy a Bureau of the Census előrejelzése is csak – gondos számításokon és elemzéseken alapuló – hipotézis, ami a demográfiai folyamatok változásai függvényében a jövőben akár jelentősen is módosulhat. Nagy biztonsággal nem jósolható meg hosszú távra előre, hogy a jelenleg visszafogottabb növekedést, esetenként csökkenést mutató fejlett térségek nem kapnak-e új erőre, vagy a dinamikus növekedéssel jellemezhető fejlődő országok esetében nem következik-e be jelentős visszaesés. Egy azonban biztosnak tekinthető, még pedig az, hogy Földünk eltartóképesége véges, és a világ népessége is csak addig növekedhet, amíg ezt a rendelkezésre álló erőforrások megengedik. Természetesen ennek számszerű értékét lehetetlen meghatározni, főként ha figyelembe vesszük a fenntarthatóság kérdését is, amelynek egyes – talán túlzottan drasztikus állásponton lévő – képviselői szerint az eltartóképeség határa 2 milliárd fő. Ennek fényében már a jelenlegi populáció is a Föld kizsákmányolását eredményezi, ami az erőforrások teljes feléléséhez, a Föld élhetetlenné válásához vezethet.

A népességszám alakulását befolyásoló tényezők

Egy adott terület népességszámának alakulását alapvetően két tényező, a természetes szaporodás és a vándorlási különbözet (ki- és bevándorlások egyenlege) határozza meg. Mivel utóbbi – optimális esetben – Földünk egészére vonatkoztatva nulla, ezért a világnépesség alakulásában a természetes szaporodás az egyedüli meghatározó elem. Ennek két alapvető összetevője van, az élveszületések, illetve a halálozások száma; e két mutató különbsége alapján beszélhetünk természetes szaporodásról, vagy adott esetben természetes fogyásról. Mind az élveszületések, mind a halálozások számát a lakosság számához viszonyítva szokták megadni, általában ezrelékben – ritkábban százalékban – kifejezve. Mindkét mutató alakulása számos összetevő függvénye, amelyek között természeti tényezők ugyanúgy szerepelhetnek, mint társadalmi, politikai vagy gazdasági befolyásolók.

Figure 2.3. Születési ráta (ezrelék) a világ országaiban, 2010 (Forrás: CIA World Factbook alapján szerk.: Pirisi G.)

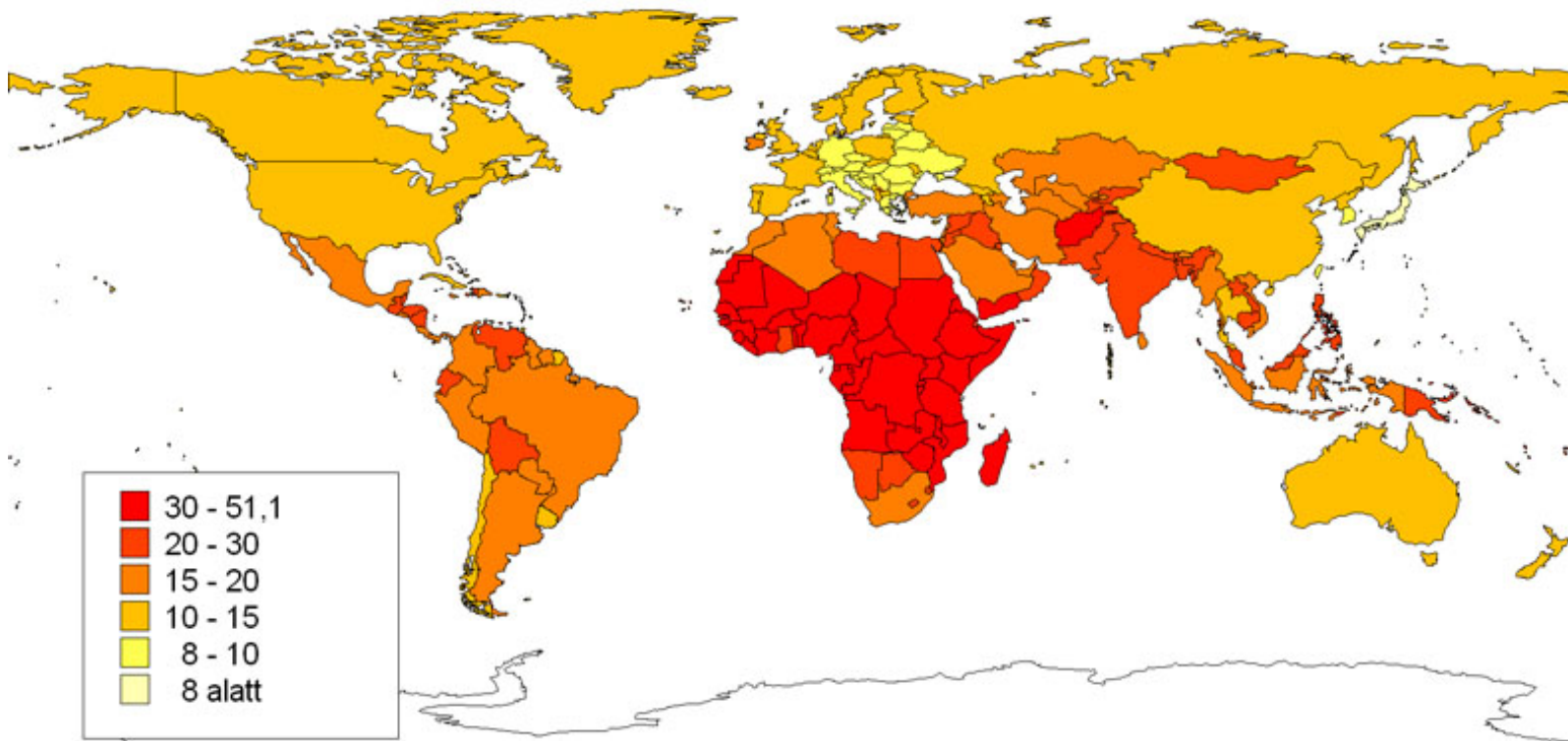
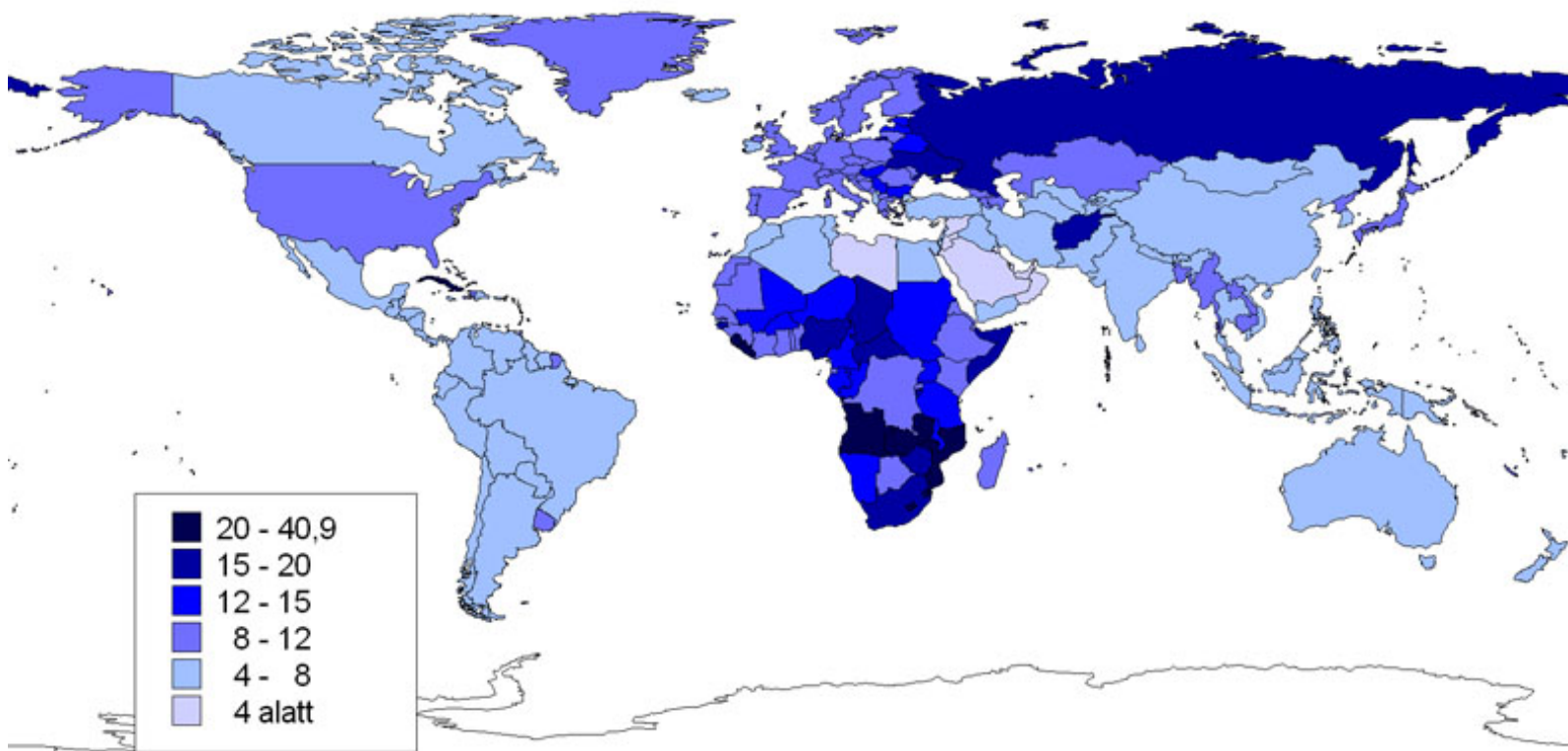

Figure 2.4. Halálozási ráta (ezrelék) a világ országaiban, 2010 (Forrás: CIA World Factbook alapján szerk.: Pirisi G.)

A természetes szaporodás mértéke értelemszerűen az egyes történelmi korokban meglehetősen eltérő értékeket mutat, mint ahogy földrajzi területenként is számottevő különbségek mutathatók ki. Mint korábban már láthattuk, a Krisztus születése előtti évezredekben a népesség növekedési üteme világviszonylatban meglehetősen lassú volt, évi átlagban mintegy 25 000 főre volt tehető. Természetesen ezen belül is voltak jelentős területi különbségek, a fejlett civilizációk (Egyiptom, mezopotámiai birodalmak, Kína, India, görög poliszok, Római Birodalom) népessége – bizonyos időszakokban – az átlagot jóval meghaladó mértékben gyarapodott. Ezt a hosszú történelmi intervallumot alapvetően magas, egymástól alig elváló születési és halálozási arányszámok jellemezték. Alacsonyabb halandósággal csak ott lehetett számolni, ahol a gyakori háborúk kevesebb pusztítást okoztak, vagy ahol a korszak átlagos színvonalához képest magasabb szintű egészségügyi, higiéniai viszonyok voltak; itt a természetes szaporodás mutatói is átlag feletti lehettek. A demográfiai folyamatok képe a keresztény időszámítás epocháját követő első 1000-1500 évben sem módosult jelentősen, a születési és halálozási arányszámok továbbra is egymás közelében mozogtak, és korszakonként hol egyik, hol másik mutatott magasabb értéket. Amennyiben a halálozások száma volt hosszú távon a magasabb, a népesség tartós fogyásnak indult, ezt a III-VI. század, vagy a XIV. század népességszámai is alátámasztják. A jelentős csökkenés számos okra visszavezető, melyek közül a népességvándorlások, háborúk okozta pusztítások, az éhínségek, és a gyakori járványok – mindenekelett a pestis – emelhetők ki.

A XVI. századtól a demográfiai helyzet stabilizálódni látszott, és egyes területeken (pl. Nyugat-Európa) megindult a lakosság számának jelentős növekedése, ami a világnépesség egészének emelkedését is maga után vonta. Természetesen itt is szembesülhetünk jelentős területi különbségekkel és eltérő tendenciákkal, elég csak az amerikai kontinens népesedési viszonyait említeni. Amerika XV. század végi népességét a kutatók 30-40 – egyesek 60-80 – millió főre teszik, ennek szinte egészét az indián őslakosság tette ki. Az elkövetkező 150 évben azonban – a világ össznépességének mintegy 85 millió fős növekedésével párhuzamosan – a kontinens lakossága drasztikusan lecsökkent, és 1650 körül – az európai bevándorlókkal együtt – csak 12-15 millió fő volt. Az őslakosság lélekszámának nagyarányú csökkenése számos tényező együttes megjelenésére vezethető vissza; ezek közül is elsősorban – bár a hódítók, főként a spanyolok kegyetlenkedései helyenként népirtással párosultak – a fertőző betegségek okozták a legnagyobb „pusztítást”. Az újonnan megjelenő és gyorsan terjedő járványos betegségekkel (himlő, kanyaró, tífusz, tüdőbaj, influenza) szemben az őslakosság nem rendelkezett természetes védekezéssel, így e kórok gyakorlatilag megtizedelték az indián népességet.

A Föld népességének alakulását vizsgálva az 1700-as évektől rendelkezünk viszonylag pontosabb adatokkal

a természetes szaporodás mértékére vonatkozóan. Az 1700-as évek végétől – egyes helyeken már a század első felétől – kezdve egyes területeken, elsősorban a fejlett régiókban (Nyugat-Európa, később Észak-Amerika) jelentősen megnőtt a természetes szaporodás, míg a fejletlen, gazdaságilag elmaradott térségekben továbbra is alacsony szinten maradt. Számszerűleg ez azt jelenti, hogy amíg a fejlett térségekben a XIX. század folyamán évi átlagban 7-9‰-es természetes szaporodást regisztráltak, addig a fejletlen régiókban mindössze 3-4‰-es értékekkel találkozhatunk. A fejlett területek magasabb mutatói ugyanakkor nem jelentették egyúttal az élveszületések magasabb arányát is, a növekmény elsősorban a halálozási ráta jelentős csökkenéséből fakadt. A fejletlen területeken az élveszületési arányszámok 2-3‰-kel magasabbak voltak, ám a halálozások aránya is magas szinten maradt, ami csekélyebb természetes szaporodást eredményezett. E demográfiai kép a XX. század során alapjaiban megváltozott, és a világ népességének növekedésében új korszak kezdődött. A fejlett térségekben a század első felében tovább csökkent a születési arányszám, a korábbi 38-39‰-es mutatók 25-26‰-re estek vissza. A természetes szaporodás üteme ugyanakkor nem változott számottevően (kis mértékben még növekedett is), mivel a halálozási ráta is hasonló ütemben csökkent (29-32‰-ről 18-19‰-re). A jelentősebb változások az elmaradott térségekben következtek be, és ez a világ össznépességének alakulására is számottevő hatást gyakorolt. A születési arányszámok (41‰) gyakorlatilag nem csökkentek, és továbbra is jóval magasabbak voltak, mint a fejlett térségek mutatói. A változás mozgatórugóját a halálozások nagymértékű csökkenése jelentette, ezek aránya a XIX. századi 37-38‰-ről 32‰-re csökkent, aminek következtében a fejletlen régiók természetes szaporodási mutatói megközelítették, sőt esetenként meg is haladták a fejlett térségekéit.

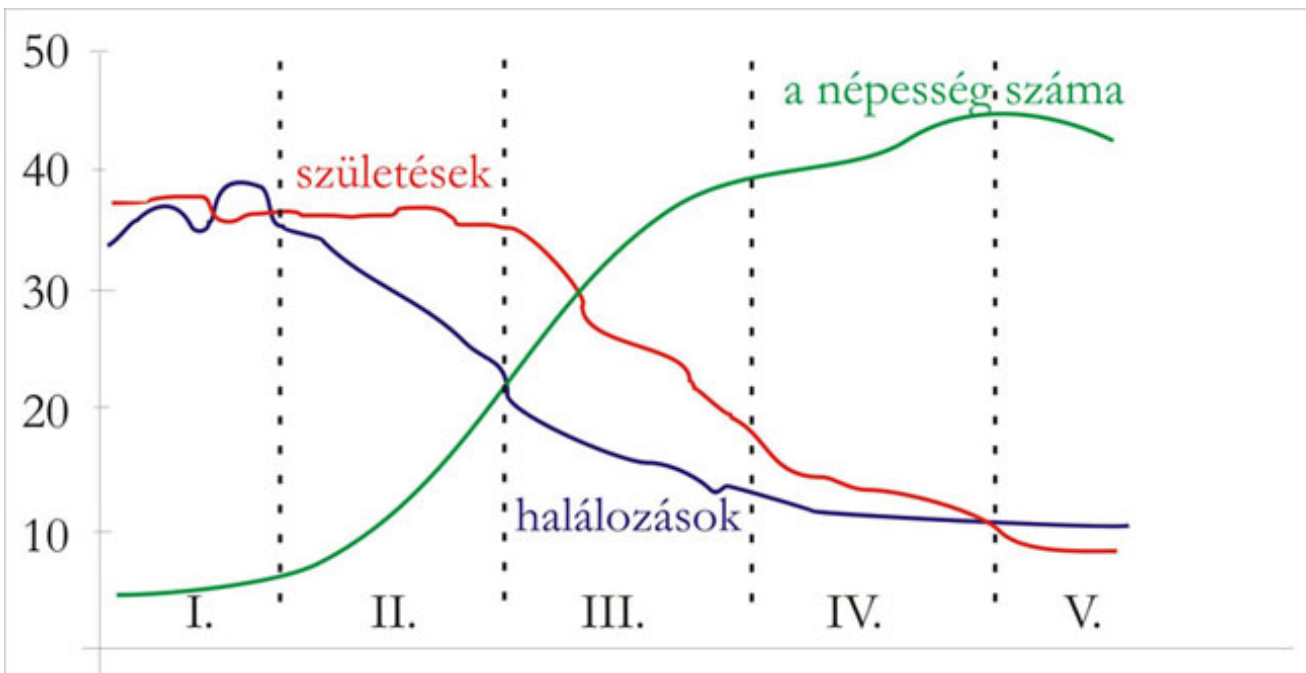
E tényezők eredőjeként pedig a Föld népessége is jelentős növekedésnek indult, évente átlagosan mintegy 17,4 millió fővel emelkedve. E tendencia a XX. század második felében még tovább fokozódott, és a fejlődő térségek népességszaporodása messze megelőzte a fejlett régiókéit. Utóbbi területeken mind a születési, mind a halálozási arányszámok jelentősen csökkentek, ám a csökkenés mértéke közel azonos volt, így a természetes szaporodási ráta továbbra is 8-9‰ körül mozgott. Ezzel szemben a fejlődő térségekben alig csökkent az élveszületések aránya (41‰-ről 35‰-re), a halálozásoké viszont drasztikusan visszaesett (32‰-ről 14‰-re). Ez gyakorlatilag **demográfiai robbanást** idézett elő, hiszen Földünk lakossága átlagosan évi 21‰-es mellett 1950 és 2000 között több mint 3,5 milliárd fővel nőtt. A föld népességének jelentős gyarapodása napjainkban is folyamatos, a területi különbségek pedig még élesebben jelentkeznek, mint korábban. A természetes szaporodás a fejlődő világban (Latin-Amerika, Afrika, Ázsia) továbbra is kiemelkedően magas, míg a fejlett térségekben minimális, sőt számos országban (Olaszország, Németország, Japán, Oroszország, Csehország, Lengyelország, Magyarország) hosszabb-rövidebb idő óta természetes fogyásról beszélhetünk.

Figure 2.5. A fejlődő országok gyorsan növekvő népessége nyugaton ma már ismeretlen zsúfoltságot teremt a nagyvárosokban. Se tüntetés, se végkiárusítás, csak egy átlagos péntek délután az Istikal Çadesi-n, Isztambul "Váci utcáján" (Isztambul, Törökország, Trócsányi A. felvétele)

A világ népességének változását meghatározó természetes szaporodási mutatókat áttekintve szembeötlő az a tény, hogy mind a születési, mind a halálozási arányszámok a magas mutatók felől az alacsonyok felé mozdultak el az idő múlásával. Ez térségenként eltérő időszakokban ment végbe, és sok helyütt még napjainkban is tart, de *előbb-utóbb Földünk valamennyi népe egy magas születési és halálozási arányokkal jellemzett állapotból eljut abba a népesedési szakaszba, amikor a születési és halálozási számok eltávolodásával magas természetes szaporulat jellemzi, majd a két érték alacsony szinten való ismételt kiegyenlítésével ismét egy csekélyebb természetes szaporodással jellemezhető ciklusba*. E hosszú távú folyamatot szemléletesen a **demográfiai átmenet modelljével** lehet leírni, ahol is a születési és halálozási mutatók változása éles határokat jelöl ki az egyes szakaszok között. E szakaszok mindegyik jellemző egy adott földrajzi területre egy adott időszakban, míg végül eljutunk oda, hogy valamennyi térség megéli a demográfiai átmenet valamennyi fázisát.

Figure 2.6. A demográfiai átmenet modellje (szerk.: Pirisi G.)

Magát a modellt *öt, jól elkülöníthető szakasszal* tudjuk leírni, amelyek közül az elsőn már Földünk valamennyi országa túljutott (néhány Amazonas-medencében, Kongó-medencében vagy Tibetben élő természeti nép kivételével). Ezt a szakaszt magas születési és halálozási arányszámok jellemezték, amelyek csekély természetes szaporodást eredményeztek. Ezt az átmenet előtti szakaszt a korai átmeneti szakasz követi, amikor is a születési arányszámok magasak maradnak, a halálozások száma viszont csökken, és a természetes szaporodás egyre magasabb értékeket mutat. Napjainkban e szakaszban vannak a fejlődő világ magas természetes szaporodási értékekkel jellemezhető államai (Fekete-Afrika, Ázsia, Latin-Amerika legszegényebb országai – Burundi, Niger, Kongói Demokratikus Köztársaság, Burkina Faso, Benin, Ruanda, Madagaszkár, Omán, Afganisztán, Jemen, Laosz, Jordánia, Paraguay, Guatemala, Honduras, Haiti stb.). A harmadik szakaszban a halálozási ráta tovább esik, ám ezzel párhuzamosan a születési arányszámok is csökkenésnek indulnak. A természetes szaporodás még mindig magas értékeket mutat, fokozatosan egyre kisebb lesz, a demográfiai olló záródni kezd. Napjainkban e szakaszban vannak a népességgrobbanásan már túljutott arab, ázsiai és latin-amerikai országok (Marokkó, Algéria, Tunézia, India, Indonézia, Kína, Brazília, Kolumbia, Argentína, Mexikó stb.). A negyedik, késői átmeneti szakaszt a születési arányszámok további csökkenése, és a halálozási ráta viszonylagos stagnálása jellemezi, aminek következtében a két mutató ismét közel kerül egymáshoz, és a természetes szaporodás alacsony szinten állandósul. Lényegében ebben a szakaszban tart a fejlődő országok többsége, köztük az USA, Kanada, Ausztrália, Új-Zéland, Franciaország, Belgium, Hollandia, Nagy-Britannia, Svájc, Svédország és a Koreai Köztársaság. A befejező, átmenet utáni szakaszt már ezek az alacsony értékek jellemzik, és a népességnövekedés a nulla érték körül ingadozik, gyakran természetes fogyásba csapva át; földünk számos – főként európai – országa már ebben az utolsó szakaszban jár (Olaszország, Németország, Lengyelország, Horvátország, Csehország, Magyarország, Szlovénia, Oroszország, Bulgária, Észtország, Ukrajna, Japán). Mivel nagyon sok fejlődő állam még csak a második szakaszt éli meg, a világ népessége továbbra is dinamikus nő (a természetes szaporodás 11,49‰), ám valamelyest lassuló üteme annak előjele, hogy ez utóbbi országok egy része is kezd átlépni egy új szakaszba, amelyben már valamivel visszafogottabb a természetes szaporodás. Ahhoz viszont, hogy a fejlődő térségek is a végső szakaszba jussanak el, még sok időnek kell eltelnie, és addig a népesség növekedési ütemének drasztikus csökkenésével nem számolhatunk.

[Prev](#)
[Next](#)

A földrajz és a fenntarthatóság

[Home](#)

A népesség minőségi attribútumai

A népesség minőségi attribútumai

A világ népességével kapcsolatban nemcsak annak számbeli változásai és az azt befolyásoló tényezők állnak a kutatók érdeklődésének homlokterében, a Föld lakossága minőségi ismérveinek vizsgálata is számos érdekességet tartogat. E minőségi jegyek olyan széles palettáját vonhatjuk vizsgálataink körébe, aminek részletes tárgyalásra nincs módunk, így csak a legfontosabb szempontok felvillantására igyekszünk kísérletet tenni.

A népesség nemek szerinti összetétele

Az emberi faj két nemre, a férfi és női nemre osztható, ezek egymáshoz viszonyított arányát többféle mutatóval kifejezhetjük. Ezek közül a **maszkulitási index** egy adott területen az 1000 lakosra jutó férfiak számát adja meg, amely érték Földünk egészére vonatkoztatva 503 fő körül van. Ez azt jelenti, hogy a világ férfinépessége valamivel magasabb, mint a női; 2010 július adatok szerint a 6 768 167 712 fő össznépességből 3 407 012 960 fő férfi, 3 361 154 752 fő pedig nő volt. Földünk országait külön-külön vizsgálva a kép természetesen jóval változatosabb, egyes államokban a férfiak, másutt a nők száma magasabb az össznépességen belül. Ezt tükrözi a két nem egymáshoz viszonyított arányát kifejező mutatószám, az 1000 férfi lakosra jutó nők száma (feminin arány) is, amelynek értéke Földünk egészére vonatkoztatva 987 fő. Amennyiben az egyes korosztályokat külön vizsgáljuk, itt is jelentős különbségek mutatkoznak.

A világ egészét tekintve *több fiúgyermek jön a világra, mint lány* (100 leányszületésre 107 fiúszületés jut); ez a 0-14 éves korosztály nemi arányaiban jól megmutatkozik, 1000 fiúra csak 936 lány jut. A 15-64 év közöttiek között az arányok valamelyest kiegyenlítődnek (1000 férfira 979 nő jut), köszönhetően a középkorú (40-60 éves) férfiak – a fejlett országban általánosan mondható – magasabb halandóságának. Ennek, valamint a nők születéskor való magasabb várható élettartamának tudható be végül az, hogy a 65 év felettiek esetében az arányok megfordulnak, e korcsoportban 1000 férfira 1273 nő jut. Természetesen utóbbi adatok a teljes emberi populációra vonatkoznak, egyes országos esetében ettől jelentősen eltérő értékek is. Számos államban már a 15-64 éves korcsoportban is nőtöbbség tapasztalható, de akad olyan ország is, ahol minden korcsoportban a férfiak vannak többségben (pl. Vanuatu, Kuvait, Szaúd-Arábia, Egyesült Arab Emírségek). E jelentős területi eltérések abból adódnak, hogy a *nemek arányát számos tényező (demográfiai, migrációs, vallási, kulturális, gazdasági, politikai, történelmi) befolyásolhatja*, amelyek több tényező együttes jelentkezése esetén, de külön-külön számottevően módosíthatják egy adott területen élő populáció nemi arányait.

Figure 2.7. A nemek szerinti struktúra nem csak demográfiai, hanem társadalmi értelemben (ún. gender-kérdés) is érdekli a földrajzot. A fejlődő világ felemelkedése egyik alapfeltételének sokan éppen a nők képzését látják. Ezen a képen hagyományos törzsi öltözetet viselő és fejükön vízhordó-korsót egyensúlyozó zulu nők láthatók. (Dél-afrikai Köztársaság, Trócsányi A. felvétele)

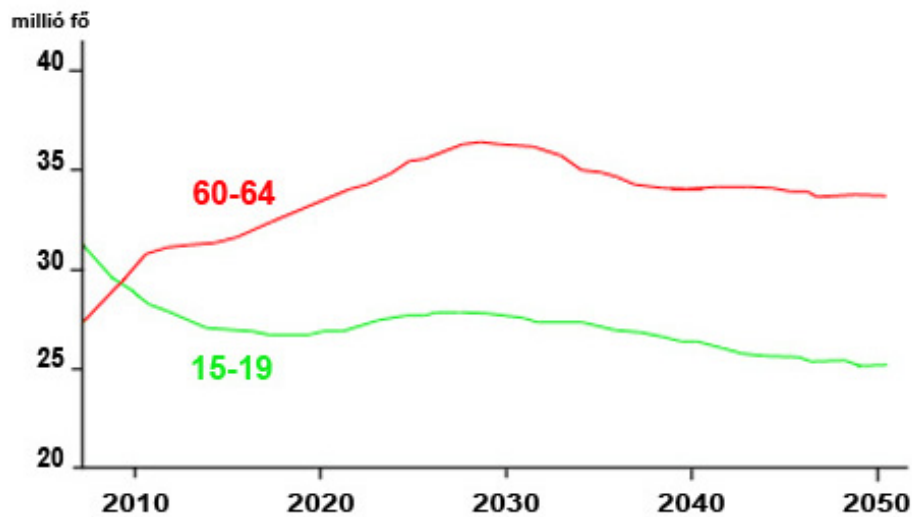

A népesség kor szerinti összetétele

Az életkori sajátosságok, azok területi különbségei fontos ismérvei a népesség összetételének, hisz számottevően befolyásolhatják többek közt egy adott terület gazdasági lehetőségeit, potenciálját, oktatásszervezését, vagy szociális és egészségügyi rendszerét is. *Földünk népességének átlagéletkora 2009-ben 28,4 év volt*, vagyis a világnépesség egésze általában fiatalos korstruktúrával jellemezhető. (Ezen belül a férfiak átlagéletkora 27,7 év, a nőké 29 év volt.) Természetes e téren is jelentős különbségek vannak az egyes kontinensek, országok között; a magas természetes szaporodású országokban többnyire a világátlag alatti, alacsony értékek jellemzők (Nigerben pl. 15,2 év az átlagéletkor), míg a stagnáló vagy fogyó népességű országokban magasabb mutatókkal találkozhatunk (Japánban pl. 44,6 év volt az átlagéletkor 2009-ben).

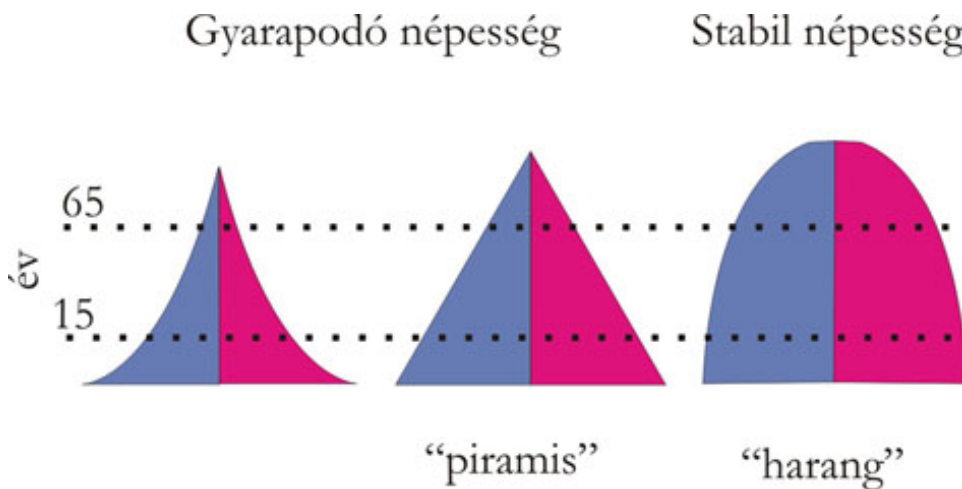
Az átlagéletkor mutatója jól visszatükröződik az egyes korcsoportokba (**gyermekkorú** népesség – 0-14 év, **aktív korú** népesség – 15-64 év, **időskorú** népesség – 65 év felett) sorolható népesség számában is; Földünk lakosságának 27%-a 15 évesnél fiatalabb, míg a 65 év felettiek aránya mindössze 7,6%. A területi különbségek itt is a népmozgalmi arányszámokkal mutatnak szoros korrelációt; a magas természetes szaporodású országokban jóval az átlag feletti a 0-14 év közöttiek mutatója (Nigerben 49,6, a Kongói Demokratikus Köztársaságban 46,9, Burundiban 46,3%), míg az alacsony természetes szaporodással, vagy természetes fogyással jellemezhető országokban az idősek aránya mutat kiugró értéket (Japánban 22,2, Bulgáriában 17,7, Észtországban 17,6%). Mindebből az következik, hogy a az idősek és gyermekkorúak aránya (**öregedési index**) területenként szintén jelentős különbségeket mutat, az 1,00-nál – esetenként jóval – magasabb értékek öregedő, míg az alacsonyabbak fiatalos vagy fiatalodó társadalomra utalnak.

Figure 2.8. Az elöregedés jelentős társadalmi probléma: a demográfiai olló nyílása az EU-országokban (Forrás: Eurostat nyomán szerk.: Pirisi G.)

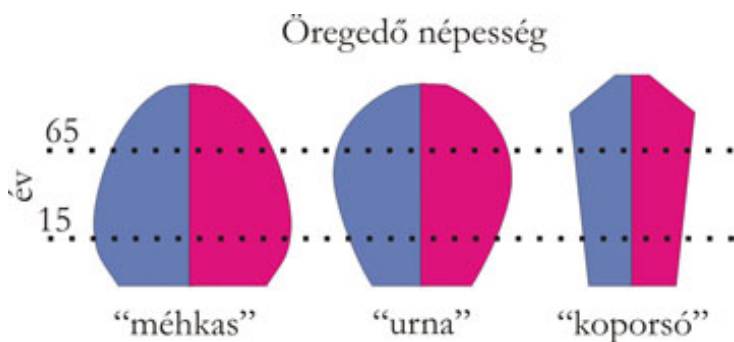
Az öregedési indexhez hasonlóan jól tükrözi egy adott populáció korösszetételét a **korfa**, amelynek alakja (*piramis*, *harang*, *méhkas*, *urna* vagy *koporsó*) szemléletesen mutatja be egy ország (terület, város stb.) fiatalodó vagy öregedő jellegét.

Figure 2.9. Fiatalodó és stabil népességre jellemző korfatípusok (szerk.: Pirisi G.)

A korfa bal oldalán általában a férfiak, jobb oldalán a nők adatait szokták ábrázolni egy, öt vagy tíz éves intervallumok szerint. A korfa alján a legfiatalabb, tetején a legidősebb korosztályok kapnak helyet, így módon az ábra a természetes szaporodás üteme mellett visszatükrözi a népességnövekedés dinamikáját is.

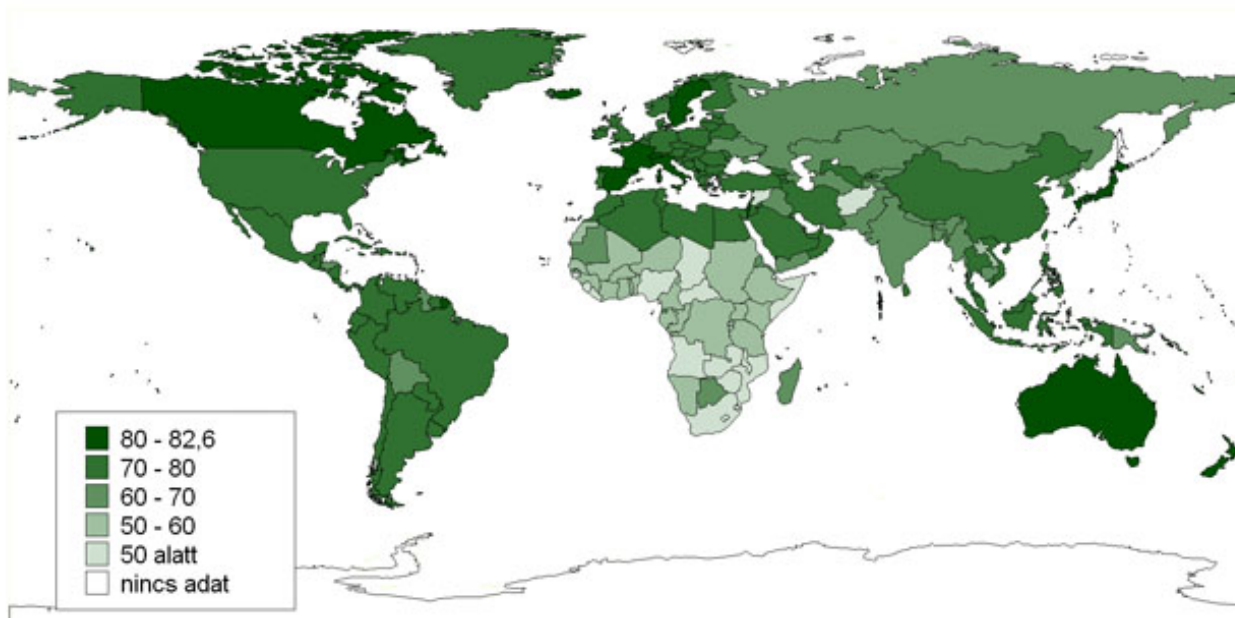
Figure 2.10. Öregedő népességre jellemző korfatípusok (szerk.: Pirisi G.)

A népesség életkori sajátosságait vizsgálva még egy fontos mutató említésre szorul, ez pedig a **születéskor várható élettartam**. Ez a történelem folyamán fokozatosan növekedett, és napjainkban

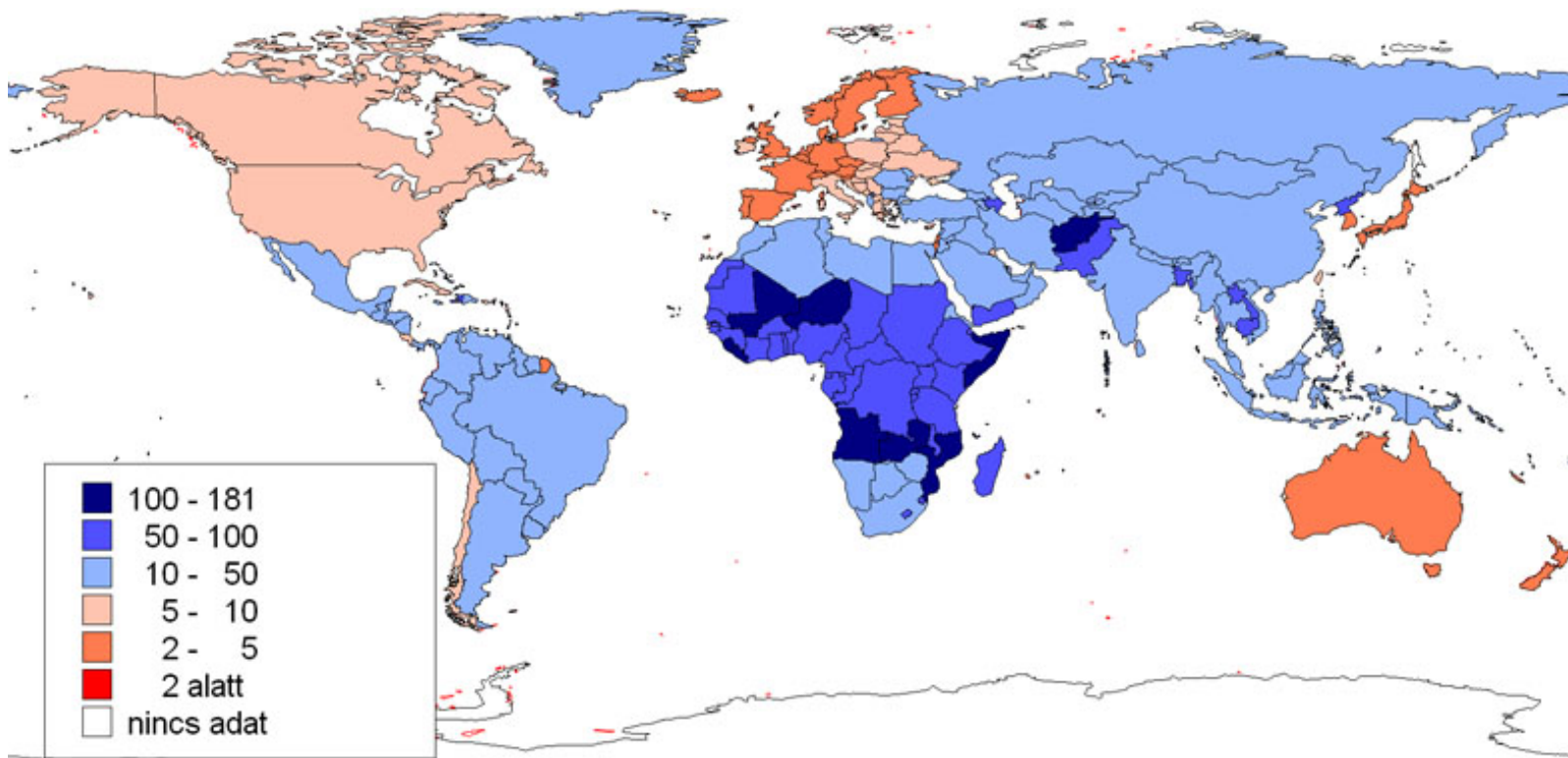
egyes fejlett országokban már 85 év feletti értékeket mutat. A világátlag ettől jóval elmarad, Földünk összlakosságára vetítve a mutató 66,12 év. Ez természetesen egy átlagérték, hisz a férfiak és a nők esetében eltérők az adatok; előbbieknél 64,29 év, utóbbiaknál 68,07 év a születéskor várható élettartam, vagyis a nők átlagosan mintegy négy évvel tovább élnek, mint a férfiak. Természetesen itt is jelentős különbségek vannak az egyes kontinensek, országok között, a középértéket messze meghaladó és alulmúló értékekkel egyaránt találkozhatunk.

Figure 2.11. Születéskor várható élettartam a világ országaiban, 2009 (CIA World Factbook alapján szerk.: Pirisi G.)

A legmagasabb értékkel Európa jellemezhető, amely mögött nem sokkal lemaradva Észak- és Közép-Amerika következik. Ausztrália és Óceánia, Dél-Amerika és Ázsia átlagos mutatói közel azonosak, ugyanakkor Afrika esetében messze a világátlaga alatti értékekkel találkozhatunk. Az egyes országok külön-külön vizsgálva többnyire elmondható, hogy a nők születéskor várható élettartama magasabb, mint a férfiaké, de itt is akadnak kivételek, elsősorban a fejlődő országok körében (pl. Lesotho, Mozambik, Zimbabwe). Napjainkban a legmagasabb értékek az 1999 decembere óta ismét Kína részét képező Makaót jellemzik, itt 84,36 év a várható élettartam (ezen belül a férfiaké 81,39, a nőké 87,47 év). A második helyet Andorra foglalja el (82,51 év), de 80 feletti átlagértékekkel találkozhatunk Japán, Szingapúr, (Hongkong), Ausztrália, Kanada, Franciaország, Svédország, Svájc, San Marino, Izrael, Izland, Új-Zéland, Olaszország, Monaco, Liechtenstein és Spanyolország esetében is. A legalacsonyabb értékeket az afrikai országok körében találjuk, a lista utolsó 30 helyezettjéből 29 – a kivétel Afganisztán – a fekete kontinensen található. A sort Angola zárja, ahol a születéskor várható élettartam mindössze 38,2 év, ezen belül a férfiak mutatója 37,24 év, a nőké pedig 39,22 év. Az éles területi különbségek számos okkal magyarázhatók, a gazdasági fejlettség, az életkörülmények, az egészségügyi ellátás vagy a betegségek (pl. HIV-fertőzés) magas előfordulása egyaránt jelentősen befolyásolják a születéskor várható élettartamot.

Figure 2.12. Csecsemőhalandóság a világ országaiban, ezrelék, 2009 (US Census Bureau adatai alapján szerk.: Pirisi G.)

A népesség rasszok szerinti megoszlása

A ma élő emberek mindegyike egyetlen alfajhoz (*Homo sapiens sapiens*) tartozik, ám ezen belül több egyenrangú fajtára különült el az evolúciós fejlődés során. E külön emberfajtákat a tudomány eltérő külső morfológiai és belső fiziológiai sajátosságai alapján többnyire négy **nagyraszba** sorolja; e nagyraszok pedig a következők: *europid*, *mongolid*, *negrid*, *veddo-ausztralid*. Újabban elkülönítenek egy *ötödiket* is, a *khoisanid* (vagy *capoid*) nagyraszot, amelynek képviselői döntően Afrika déli területein élnek. A genetikai vizsgálatok alapján úgy tűnik, hogy e csoportok tekinthetők az emberiség legősibb képviselőinek, akik mintegy 20 000 éve élnek a kontinens déli szegletében. Maga a nagyrasz két további alcsoportra, a khoid és a sanid rasszra tagolható, előbbibe a hottentották, utóbbiba a busmanok sorolhatók.

A *negrid* (vagy *negroid*) nagyrasz képviselő döntően szintén Afrikához, annak Szaharától délre fekvő területeihez köthetők, ám a történelem folyamán jelentős csoportjaik – elsősorban a rabszolga-kereskedelem, majd később az önkéntes vándorlás következtében – jutottak el Földünk többi kontinensére – főként Amerikába – is. A *negrid* nagyraszba tartozó embereket további rasszokba sorolják, ezek települési magterülete pedig viszonylag jól körülhatárolható. A bambutid rasszba a pigmeusok tartoznak, akik döntően afrikai egyenlítői övezetében élnek (Ruanda, Uganda, Kongói Demokratikus Köztársaság, Közép-afrikai Köztársaság, Kamerun, Egyenlítői-Guinea, Gabon, Kongó, Angola, Zambia), az etiopid rassz képviselői pedig a kontinens keleti országaiban élnek nagy számban, mindenekelőtt Etiópiában, Eritreában és Szomáliában. A harmadik alcsoport a középső-negrid rassz, amely további négy alrasszra bontható. A paleonegrid alrassz képviselői a Guineai-öböl partvidékének országaiban (Elefántcsontpart, Ghána, Nigéria, Kamerun, Kongó, Angola) honosak, a szudanid alrasszhoz tartozók elsősorban Nyugat-Afrikában élnek (Niger, Mali, Szenegál, Guinea), a nilotid alrassz képviselői Dél-Szudán lakói, míg a bantid alrasszhoz tartozók Kenya, Tanzánia, Mozambik és Dél-Afrika területén jellemzők.

Figure 2.13. A dél-afrikai zulu nép harcos fiai a bantid alrasszhoz tartoznak. Az öltözet és a lándzsa ma már inkább csak a turistáknak szól. (Trócsányi A. felvétele)

A *veddo-ausztraliid* nagyraszshoz tartozókra a negridhez hasonlóan a sötét bőr és sötét haj jellemző, ugyanakkor arcvonásaikban már számottevő különbség van a két csoport képviselői között. A veddo-ausztraliidokhoz tartozó népek között is kimutathatók kisebb-nagyobb különbségek, ezek alapján a nagyrasz négy rasszra bontható. A veddoid rasszhoz tartozók (veddák, tamilok) Közép- és Dél-Indiában, valamint Ceylon szigetén élnek nagyobb számban, a negrito rassz képviselői pedig Malajziában, a Fülöp-szigeteken, valamint az Indiához tartozó Andaman-szigeteken alkotnak kisebb közösségeket. A melanéziai rasszhoz tartozók Új-Guineán, a Salamon-szigeteken és a melanéziai szigetvilágban honosak, míg az ausztraliid rasszot Ausztrália őslakói, az abók képviselik. Szintén mutatnak a veddo-ausztraliidokkal rokon vonásokat Új-Zéland őslakói, a maorik, őket azonban inkább a mongolid nagyrasz egyik alrasszához tartják közelebbinek.

A *mongolid* nagyrasz képviselői az előzőekhez hasonlóan számottevő eltéréseket mutatnak külsőségeikben, így őket is további, szám szerint hat rasszba sorolják. Ez a legerősebb nagyrasz, Grönlandtól Patagóniáig, Kamcsatkától Alaszkáig megtalálhatjuk képviselőiket. Elsősorban két kontinens, Ázsia és Amerika őslakossága sorolható közéjük, de Óceánia szigetvilágában is élnek kisebb őshonos csoportjaik. (Természetesen a világméretű vándormozgalomnak köszönhetően másutt is előfordulnak, és gyakorlatilag Földünk minden kontinensén jelen vannak.) Az amerindian rasszba az indián népek tartoznak, akiket eltérő tulajdonságaik alapján további alrasszokba sorolnak. Gyakorlatilag ők képviselik az amerikai kontinens őslakosságát, miután feltehetőleg mintegy 40 000–12 000 évvel ezelőtt több hullámban átvándoroltak Amerikába a nagy eljegesedések idején szárazra kerülő Bering-szoroson keresztül. A tungid rasszba Mongólia és Szibéria őslakos népeit, valamint az inuit nyelvet beszélő eszkimókat sorolják, utóbbiak Kanada és Grönland területén élnek nagyobb számban. Az ainuid rassz képviselői (japán őslakó, az ainu-k) meglehetősen kis létszámú közösséget alkotnak, ők ma már gyakorlatilag csak Hokkaido szigetén honosak. A mikronéz-polinéz rassz valójában egy kevert, az ausztraloidokkal sok hasonlóságot mutató csoport, amelynek képviselői az óceániai szigetvilágban alkotnak kisebb-nagyobb közösségeket, de ide sorolják az imént már említett maorikat is. Jelentős létszámú csoportot alkotnak a délkelet-ázsiai rassz képviselői, akik az Indokínai-félsziget országaiban, Malajziában, Indonéziában és a Fülöp-szigeteken élnek nagy számban, számos alrasszot alkotva. Az északkelet-ázsiai rasszhoz sorolható népek ugyanakkor Kínában, a Koreai-félsziget országaiban és Japánban honosak, és eltérő jegyeik alapján szintén számos további alrasszba sorolhatók.

Az *europid* (vagy *kaukazoid*) nagyrasz képviselői szintén nagy változatosságot mutatnak, számos kisebb rasszba sorolható képviselőik Indiától Közép-Ázsián és Európán át Észak-Afrikáig honosak, de a nemzetközi vándorlásnak köszönhetően ma már minden kontinensen nagy létszámban megtalálhatók. Legváltozatosabb csoportjaikat a mediterrán rassz tömöríti; az iberid alrasszhoz sorolhatók az Ibériai-félsziget, Korzika, Szardínia, Marokkó és Tunézia népei, a dinarizált mediterránok közé Olaszország (Szicíliaival), Törökország, Szíria és Libanon lakói, a pontid alrasszhoz pedig Románia, Bulgária és Ukrajna népcsoportjai. A további két alrassz (szaharid és arabid) képviselői döntően Afrika és a Közel-Kelet területén honosak, előbbiek Algéria, Líbia, valamint kisebb létszámban Tunézia, Marokkó és Egyiptom területén élnek, míg utóbbiak Észak-Szudán, Egyiptom, Szíria, Irak, és az Arab-félsziget országainak lakói. Szintén elsősorban Ázsiában élnek a dravida (India, Banglades, Srí Lanka), az indikus Pakisztán, Észak-India), az irano-afganid (Irán, Afganisztán, Irak, Törökország) és az armenid rassz (Örményország, Szíria, Libanon, Észak-Irak) képviselői, míg a mongoliddal keverve létrejött turanid rassz Európában és Ázsiában egyaránt előfordul (Kazahsztán, Törökország, Magyarország). A további négy rassz viszont már nagyrészt Európában terjedt el; a nordikus döntően Skandináviában, a Brit-szigeteken, a Benelux-államokban, Németországban, Lengyelországban, Finnországban és a balti államokban, a dinári a Balkán-félsziget nyugati részén, Észak-Olaszországban, Ausztriában, Ukrajnában, Szlovákiában és Svájcban, az alpi Csehországban, Luxemburgban, Franciaországban, Ausztriában, Svájcban és Magyarországon, míg a Ladoga rassz Oroszországban és Lappföldön. Látható tehát, hogy az egyes nagyraszokhoz, rasszokhoz és alrasszokhoz tartozó embercsoportok általában jellemzőek egy adott földrajzi területre, ugyanakkor a történelem folyamán lezajlott (kényszerű és önkéntes) vándorlások következtében szinte mindegyik embertípus elterjedt valamennyi kontinensen. Ezen együttélés és keveredés hatására az emberiségen belül újabb és egyre változatosabb keverékfajták is kialakultak (mulatt, mesztic, zambó), amelyek tovább „színesítik” Földünk emberföldrajzi képét is.

A népesség nyelvi megoszlása

Az ember egyik meghatározó, az élővilág minden más tagjánál hiányzó jellemvonása az érthető beszéd, amely Földünkön az egyedfejlődés során különböző nyelvek kialakulásában öltött testet. A világon ma mintegy 6-7000 eltérő nyelvi dialektus létezik, ezek jelentős részét csupán néhány ezer vagy néhány száz, esetenként alig néhány ember beszéli, de akadnak olyanok is, amelyet több száz millióan beszélnek. A nyelveket eredetük szerint **nyelvcsaládokba** (más elnevezéssel nyelvtörzsekbe) sorolják, ugyanakkor akadnak olyan nyelvek is (pl. baszk), amelynek eredetét még nem sikerült megfejteni, így egyik nyelvcsaládba sem sorolható be.

A népesség nyelv szerinti megoszlása valamelyenszintű korrelációt mutat a nagyraszok szerinti tagolódással, hisz a legtöbb europid az indoeurópai, a legtöbb mongolid a kínai-tibeti, a legtöbb negrid pedig a bantu nyelvek valamelyikét beszéli. Természetesen itt az anyanyelvről van szó, hisz az anyanyelven kívül beszélt egyéb nyelvként szinte bármelyik dialektus elsajátítható bárki számára. Ennek következtében annak alapján, hogy egy nyelvet mennyien beszélnek, kétféle sorrend állítható fel (*anyanyelv, illetve beszélt nyelv*). Előbbi rangsorban a kínai áll az élen, amelyet mintegy 860-870 millióan beszélnek anyanyelvként. A kínai mögött a spanyol áll a második helyen (360-370 millió ember anyanyelve), köszönhetően a latin-amerikai térség utóbbi évtizedekben kiugróan magas népességszaporulatának. Az angol emiatt visszaszorult a harmadik helyre, de így is mintegy 350 millió ember anyanyelvének számít. Jelentősen előretört az utóbbi évtizedekben az arab nyelv, ez mintegy 230-240 millió ember anyanyelve ma Földünkön. India jelentős népszaporulatának köszönhetően 200 millió körül/felett van a hindi, valamint a bengáli anyanyelvűek száma, de kiemelkedőnek mondható a portugál anyanyelvűeké is (180 millió fő). Emellett két további nyelv, az orosz és a japán az, amelynél az anyanyelvként beszélők száma meghaladja a 100 millió főt, de nem sokkal marad el a német és a jávai nyelvet beszélőké sem. Amennyiben a beszélt nyelvként való elterjedést vizsgáljuk, a kínai itt is a rangsor élén áll ugyan, jelentőségét tekintve azonban megelőzi a második helyen álló angol. Az angol napjainkban a legfontosabb világnyelvnek számít, szerepe a diplomáciában, a tudományos életben vagy akár a számítógépes kommunikációban (pl. internet) kiemelkedő. A beszélt nyelvek közül fontos kiemelni még a franciát, az orosz, a spanyolt, a portugált, az olaszt, a németet, vagy Afrikában a szuahélit és a hauszát, amelyek többek között közvetítő nyelvként tettek szert nagy jelentőségre.

A népesség vallási megoszlása

A vallás milliárdok életében játszik fontos szerepet, tanításai, előírásai révén kihat az emberek

életmódjára, viselkedésére, szokásaira is az élet szinte minden területén. *A nyelvi sokszínűséggel ellentétben a vallás földrajzi elterjedése valamivel homogénebb képet mutat, és viszonylag összefüggő területeket tudunk elhatárolni*, ahol a lakosság körében egy adott vallás dominánsnak tekinthető. Földünk vallásait elterjedésük mértéke és hívőik száma alapján **világvallásokra**, és több kisebb-nagyobb önálló egyházra oszthatjuk. *A világvallások közé általában öt nagy vallást sorolnak* (kereszténység, iszlám, buddhizmus, hinduizmus, univerzalizmus), ezek mindegyike Ázsiában fejlődött ki, és – utóbbi kettő kivételével – innen terjedt át később a többi kontinensre.

Földünk népességének mintegy harmada a legnagyobb vallás, a *kereszténység* követője, ám részesedése az utóbbi időben valamelyest csökken, mivel kiugróan magas természetes szaporodással jellemezhető térségekben – Latin-Amerika kivételével – nem ez számít uralkodó vallásnak. A keresztény vallások követői hosszú évszázadokon keresztül döntően Európában éltek, csak a 16. századtól kezdődött meg a vallás nagy arányú expanziója a nemzetközi vándorlásnak és a gyarmatosításnak köszönhetően. A 20. század elején még mindig Európában élt a keresztények 3/4-e, mára azonban az arányok megfordultak, és Európa részesedése 29%-ra csökkent; a keresztények döntő többsége napjainkban Latin-Amerika, Afrika és Délkelet-Ázsia (Fülöp-szigetek) országaiban él. Különösen szembetűnő az afrikai kereszténység dinamizmusa; miközben a kontinens népessége nyolcszorosára nőtt, a keresztények aránya 3%-ról 46%-ra növekedett. A kereszténység számos vallásra tagolható, amelyek közül a legtöbb hívővel a római katolikus vallás rendelkezik, Földünk lakosságának mintegy 18%-a e vallás követője. Híveik számát tekintve még együttesen is elmaradnak mögötte a protestáns egyházak és az ortodox vallás, amelyek – kevés kivételtől eltekintve (pl. reformátusok, mormonok) – többnyire Európában számítanak uralkodó irányzatnak.

Figure 2.14. Minden vallásnak vannak szent helyei, amelyek általában jelentős migrációs célpontok (zarándok-turizmus) is egyben. Ez a búcsújáró hely a katolikusok számára bír jelentőséggel (Međugorje, Bosznia-Hercegovina, Trócsányi A. felvétele)

A kereszténység mögött az *iszlám* vallás áll a rangsorban a második helyen, hívei a világnépesség közel negyedét teszik ki. Az iszlám a VII. században az Arab-félszigeten formálódott ki, majd az

elkövetkező évszázadokban gyors expanzió kerestülmenve Földünk szinte valamennyi térségében tért hódított. Híveinek többsége napjainkban az arab országokban, a Száhel-övezet államaiban (Szudán, Csád, Niger), Közép-Ázsiában (Kazahsztán, Üzbegisztán, Kirgizisztán, Tádzsikisztán, Türkmenisztán), valamint Nyugat- (Törökország, Irán, Afganisztán), Dél- (Pakisztán, Banglades) és Délkelet-Ázsiában (Indonézia, Malajzia) él, de jelentős iszlám közösségek találhatók egyes európai országokban (Bosznia-Hercegovina, Albánia, Németország) is. Az iszlám vallás számos szektára, csoportra oszlik; híveinek többsége (70%-a) a hagyományörző szunnita irányzat követője, a radikális síita irányzat csak néhány országban (Irán, Irak, Libanon) tudott számottevő befolyásra szert tenni. A hinduizmus Elő-Indiában formálódott vallássá, híveinek többsége napjainkban is e térség lakója.

A *hindu vallás* követőinek száma eléri az egy milliárd főt (világnépesség 14-15%-a), ennek 95%-a (950 millió fő) India lakója. Indiában a hindu hívők aránya az összlakosság 80%-a, ehhez hasonló arányokkal csak Nepálban találkozhatunk. A vallás követői kisebb-nagyobb közösségeket még Bangladesben, Pakisztánban, Indonéziában, Sri Lankán és Bhutánban alkotnak, és szórvaosan megtalálhatók Afrika déli és keleti államaiban is (Dél-Afrikai Köztársaság, Tanzánia). A *buddhizmus* szintén az indiai szubkontinensen alakult ki a Kr. e. VI. században, és innen terjedt el Földünk más térségeibe is. Az iszlám térhódításának köszönhetően Észak-Indiából fokozatosan kiszorult, döntően Kelet- és Délkelet-Ázsiába helyeződött át. Napjainkban a világ népességének mintegy 6%-a a buddhizmus követője, akiknek zöme az említett két térség országainak (Thaiföld, Kambodzsza, Mianmar, Laosz, Vietnam, Mongólia, Kína, Koreai NDK, Koreai Köztársaság, Japán) lakója.

Elsősorban híveinek nagy száma miatt szokták a világvallások közé sorolni a *kínai univerzalizmust*, világszerte mintegy 950 millió ember e vallás követője. Főként Kína területén terjedt el, de megtalálható Japánban, a Koreai-félsziget országában, és Észak-Amerika jelentős kínai diaszpórával rendelkező világvárosaiban is. Fenti öt világvallás mellett számos kisebb, de a vallástörténetben, illetve egyes országok életében meghatározó szerepet játszó vallást említhetünk még meg. Ilyen a gazdasági, társadalmi, politikai és kulturális életben egyaránt fontos szerepet betöltő zsidó vallás, amelynek mintegy 18-20 millió híve él Földünkön. A *zsidó* vallás Palesztina területén született meg, majd az évszázadok során hívei Földünk egészén szétszóródtak. Mai területi képét is ez a szétszórtság jellemzi, hívei közül mintegy 6,8 millió fő az Amerikai Egyesült Államok, 4 millió fő pedig Izrael lakója, a többiek pedig kisebb-nagyobb közösségeket alkotva diaszpórában élnek Európa és Latin-Amerika nagyvárosaiban. Szintén a jelentős vallások közé sorolható a *szik*, amely India területén alakult ki a 16. században hindu és a mohamedán vallás elemeinek ötvöződéséből. Követőinek számát mintegy 24-25 millió főre tehetjük, ez a világ össznépességének 0,35%-át jelenti. A szikhek döntően ma is India területén élnek, az ország lakosságának mintegy 2%-át alkotva. E két vallás mellett érdemes még említést tenni a jobbára Kínában elterjedt *taoizmusról* és *konfucianizmusról*, az Indiában honos *dzsainizmusról*, valamint a Japán ősi vallásának számító *sintoizmusról* is. Ezek mellett még számtalan kisebb új keletű vagy hagyományos törzsi vallás létezik, amelyek tárgyalására már nem áll módunkban kitérni.

Fentiek alapján is látható, hogy Földünk népességének jelentős része valamilyen vallás követője, ugyanakkor viszonylag jelentős, és egyes országokban egyre növekvő azoknak az aránya is, *akik egyetlen egyházhoz tartozónak sem, vagy egyenesen ateistának vallják* magukat. Világméreteken a nem vallásosak aránya eléri a 12%-ot, jelentős részük Földünk fejlett térségeiben, elsősorban Európában, Észak-Amerikában és Ausztráliában él. Az ateisták aránya ettől még jóval elmarad (2,3%), ám az említett térségekben a vallástagadók és a nem vallásosak aránya is várhatóan növekedni fog a jövőben. A népesség eddig részletezett minőségi jegyein túlmenően még számos további szempont elemzése lehetséges volna, erre azonban a terjedelmi korlátok nem adnak lehetőséget. Fentiek mellett be lehetne még mutatni többek között a népesség családi állapot, foglalkozás, foglalkoztatottság, iskolázottság, analfabetizmus, társadalmi összetétel, nemzetiség vagy kulturális sajátosságok szerinti megoszlását, ezekre remélhetőleg egy következő munka keretei között fog sor kerülni.

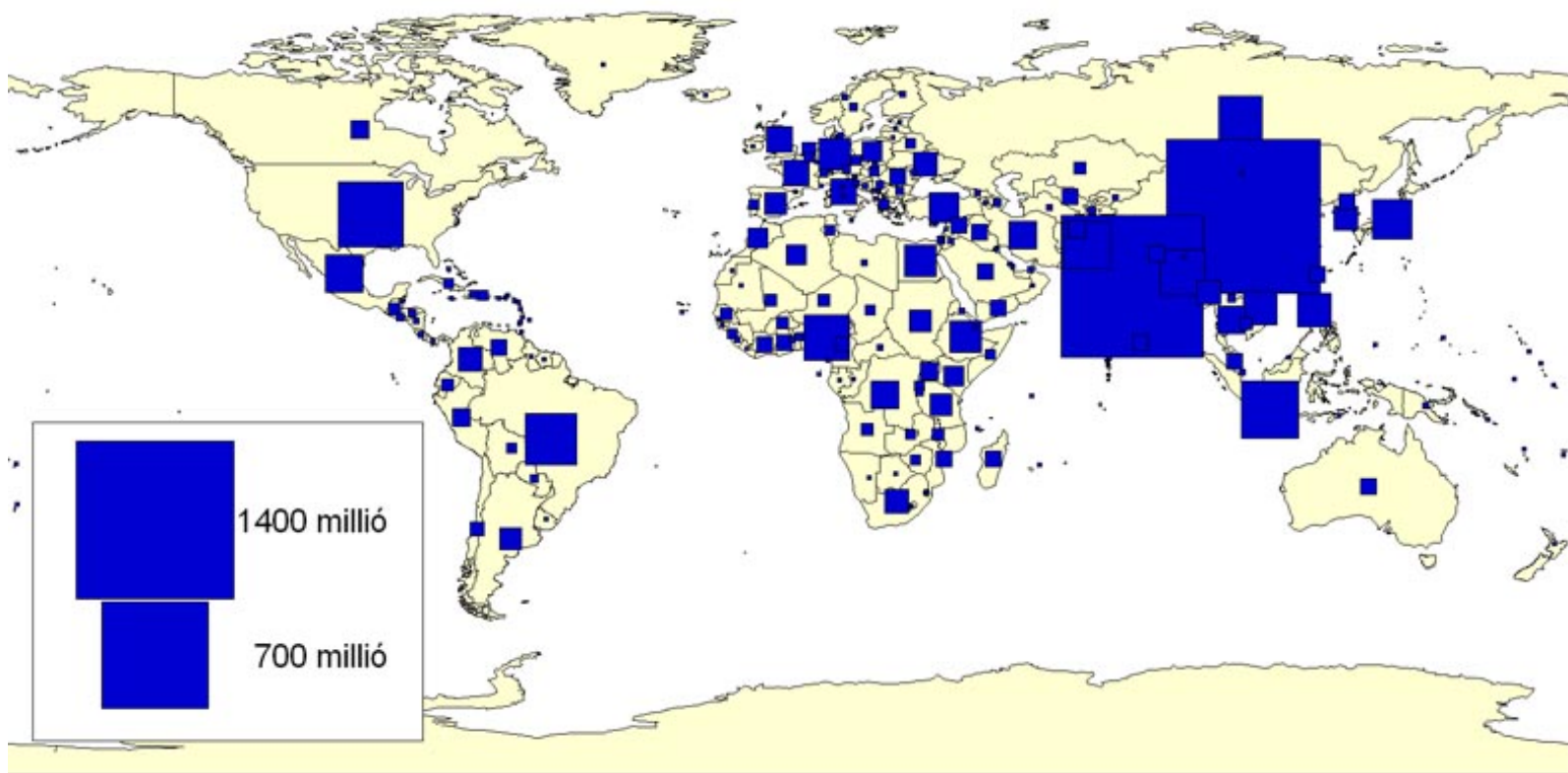
A népesség térbeli rendje

A népesség Földünkön a kezdetektől fogva meglehetősen egyenlőtlenül oszlik el, sűrűn benépesült térségek és ritkán lakott területek váltják egymást. E kettőség számos okra visszavezethető, ezek között egyaránt találunk természeti tényezőket (kedvezőtlen éghajlat, domborzati okok stb.) és társadalmi-gazdasági elemeket (gazdasági fejlettség, politikai stabilitás, szociális előnyök) is. Mint korábban már említettük, az emberiség bölcsőjének egyre inkább elfogadottan Afrikát tekintik, e kontinens keleti, középső területei adtak otthont a hominidák kisebb-nagyobb közösségeinek. Az evolúciós folyamattal párhuzamosan aztán az emberiség folyamatosan benépesítette a többi szárazföldet is, kezdetben azoknak kedvező természeti adottságú területein összpontosulva. A népesség növekedésének hatására életterét fokozatosan a kevésbé jó adottságú területekre is kénytelen volt kiterjeszteni, és a természet egyre nagyobb mértékű átalakításával mind nagyobb területeket tudott birtokba venni.

A népesség térbeli képe

Az emberiség ma a Föld szárazföldi térszíneinek mintegy 80%-át lakja, és elsősorban azokat a területeket nem vonta be eddig települési területébe, amelyek kedvezőtlen természeti adottságaiknál fogva gyakorlatilag lakhatatlanoknak számítanak. Ezek közé tartozik a rendkívül hideg átlaghőmérsékletű Antarktisz (amelynek 14 millió km²-es területe az összes szárazföld 9,4%-a), ahol csak a kutatóállomások néhány fős személyzete él hosszabb-rövidebb ideig. Ugyancsak a rendkívüli hideg miatt nem népesültek be az Északi-sarkvidék szigetei, míg a hideg és a domborzati adottságok együttesen a magashegységek benépesülését korlátozzák. Gyakorlatilag szintén lakatlannak tekinthető a sivatagok területének jelentős része, ahol a forróság, és mindenekelőtt a csapadékhiány szabnak gátat az emberi letelepedésnek. Földünk népességének többsége tehát a számára kedvező éghajlati adottságokkal rendelkező területeken összpontosul, ezen belül is a mérsékelt éghajlati öv dominanciája figyelhető meg.

Figure 2.15. A világ országainak népessége 2009-ben (US Census Bureau adatai alapján szerk Pirisi G.)

A világ népességének több mint 75%-a az északi félgömb keleti féltekéjén él (ez a szárazföldek 54,3%-át jelenti), ez mintegy 5 milliárd embert jelent. A kontinensek közül – mint a történelem folyamán szinte mindig – Ázsia a legnépesebb, itt él a világ összlakosságának mintegy 60%-a, közel 4,1 milliárd ember. A sorban a második helyet a dinamikus népességnövekedést produkáló Afrika foglalja el, amelynek lakossága meghaladja az 1 milliárd főt; ez a világ össznépességének mintegy 15%-át jelenti. A harmadik legnépesebb szárazföld – amennyiben Amerikát nem egységes kontinensként vesszük számításba – Európa, amely évszázadokon keresztül Ázsia mögött a második helyet foglalta el a rangsorban, általában 13-15, időnként azonban akár 17%-os részesedést is produkálva. Napjainkra ez az arány 11,7%-ra csökkent, ami mintegy 790 millió fős népességnek felel meg. A jövőben ez az arány várhatóan tovább fog csökkenni, hisz Afrika, Latin-Amerika és Ázsia egyes területei rendkívül dinamikus népességnövekedést produkálnak, ezzel szemben Európában mintegy 20 országban hosszabb-rövidebb ideje tartós népességfogyás tapasztalható. Amerika össznépessége mintegy 940-950 millió főre tehető, ebből 540 millió fő Észak-és Közép-Amerika, 400-410 millió fő pedig Dél-Amerika lakója. A legalacsonyabb lakosságszámmal Ausztrália és Óceánia rendelkezik, itt Földünk össznépességének 0,5%-a, mintegy 35 millió ember él. Ennek döntő többsége, 91%-a három ország, Ausztrália, Pápua Új-Guinea és Új-Zéland lakója.

Amennyiben az egyes országokat külön-külön vizsgáljuk, hasonló területi megoszlással szembesülhetünk. Földünk tíz legnépesebb államából hat Ázsiában található, az amerikai kontinenst ezzel szemben kettő, Afrikát és Európát pedig egy-egy ország képviseli. Utóbbi esetében is egy két kontinensre is kiterjedő országról (Oroszország) beszélhetünk, amit azért sorolhatunk teljes joggal inkább Európához, mivel lakosságának túlnyomó része az Uraltól nyugatra fekvő területeken él. Földünk legnépesebb országa jelenleg Kína, lakosainak száma 1,34 milliárd főre tehető. Nem sokkal marad el mögötte India, ahol közel 1,2 milliárd ember él napjainkban. Amennyiben azonban a két ország természetes szaporodási mutatóit (5,28, illetve 13,81‰) figyelembe vesszük, a közeljövőben a sorrend megfordulhat, és belátható időn belül India lehet Földünk legnépesebb állama. Hasonló átrendeződés várható a jövőben az amerikai kontinensen is, itt a jelenleg legnépesebb, a világon a harmadik helyen álló USA (310 millió fő) természetes szaporodási mutatója (5,28‰) jóval elmarad Földünk ötödik legnépesebb állama, a közel 200 milliós lakosságú Brazília ezen arányszáma (11,76‰) mögött. A sorrend felcserélődésére azonban itt a valamivel távolabbi jövőben számíthatunk csupán, hisz az Egyesült Államok lakossága a jelentős bevándorlásnak köszönhetően napjainkban is számottevően növekszik.

Európában és Afrikában hasonló folyamatokra nem lehet számítani, ennek okai azonban eltérőek. Európa legnépesebb állama 139 millió fős lakosságával jelenleg Oroszország, amely annak ellenére megőrizheti

e pozícióját, hogy népessége fogyó tendenciát mutat, a halálozások száma 4,93‰-kel meghaladja a születéseket. Földünk kilencedik legnépesebb államát azonban egyik európai ország sem fogja megelőzni a jövőben, különösen ha figyelembe vesszük azt, hogy a rangsorban mögötte következő Németországban is természetes fogyás tapasztalható. Egyedül Törökország jelenthet e téren potenciális veszélyt a maga 12,18‰-es természetes szaporodási mutatójával, ennek lakossága azonban Oroszországnak alig felét teszi jelenleg.

Hasonlóan nem várható helycsere Afrikában sem, a világ nyolcadik legnépesebb országának számító Nigéria első helye hosszú távon megkérdőjelezhetetlen. Lakosságszáma (mintegy 160 millió fő) közel kétszerese a második helyen álló Etiópiának, és bár természetes szaporodási mutatója mintegy 12‰-kel alatta marad utóbbiának, a Nigériában tapasztalható közel 20‰-es természetes szaporodás is olyan mértékű népességnövekedést generál, amely révén még hosszú ideig megtarthatja első helyét a kontinensen. A legnépesebb országok mellett érdemes néhány szót ejteni Földünk legkisebb népességű országairól is, amelyek mintegy ellenpólusát képezik a több száz milliós, sőt milliárdos népességű államoknak. Ez utóbbiak kivétel nélkül nagy területű országok, míg a legkisebb népességűek döntően a kis területűek, valódi miniállamok.

Jelenleg a Föld országai közül a legkevesebben a Vatikánban élnek, amelynek lakossága még az 1000 főt sem éri el. Ennél több mint tízszer népesebb a rangsorban következő Nauru, valamint Tuvalu népessége, ám ezek is csupán 10 000 fő körüli értéket mutatnak. Palau lakossága ugyanakkor már meghaladja a 20 000 főt, Monaco, San Marino és Liechtenstein népessége pedig a 30 000 főt is. Nem éri el ezeken kívül a 100 000 főt, vagyis egy Magyarországon a nagyváros kategóriába sorolható település lélekszámát St. Kitts és Nevis, a Marshall-szigetek, a Dominikai Közösség, Andorra, Antigua és Barbuda, a Seychelle-szigetek és Kiribati lakossága sem. Fentiekből az is látható, hogy a legkisebb lakossággal rendelkező államok többsége Európában és Óceániában található, de a közép-amerikai térség és – a Seychelle-szigetek révén – Afrika is képviselteti magát a rangsorban.

A népsűrűség területi különbségei

A **népsűrűség** a népesség térbeli eloszlásának mérésére szolgáló viszonyszám, amely az egységnyi területre és népesség számát hivatott érzékeltetni. Általában 1 km² nagyságú területre vetítve szokták megadni, ennek alapján beszélhetünk ritkán, közepesen vagy sűrűn lakott térségekről. A népsűrűségi adatok esetében azonban figyelniük kell arra is, hogy mekkora a vizsgált földrajzi egység kiterjedése, hisz minél nagyobb egy terület, a kapott értékek annál kevésbé festenek pontos képet a népesség valós területi eloszlásáról. Elég itt arra utalnunk, hogy egyes nagy területű országokban (Oroszország, Kanada, Kína, USA, Brazília, Ausztrália stb.) a viszonylag kedvezőnek mondható átlagértékek mögött a sűrűn lakott és szinte lakatlan területek kettős kontrasztja húzódik meg. A nyers népsűrűségi adatok helyett éppen ezért gyakran alkalmazzák az úgynevezett **fiziológiai népsűrűséget**, amelynek számítása során csak a ténylegesen lakott vagy gazdaságilag hasznosított területet viszik számításba a nevezőben. (Emellett esetenként a táplálkozási népsűrűség is használatban van, ez esetben az össznépesség számát csak a mezőgazdaságilag hasznosított területek nagyságával osztják el.)

Földünkön az átlagos népsűrűség 45-46 fő/km², ez azonban az egyes kontinensekre lebontva jelentős különbségeket takar. Amennyiben a kutatóállomások minimális népességét befogadó 14 millió km² területű Antarktisz figyelmen kívül hagyjuk, úgy Ausztrália és Óceánia térségét tekinthetjük a legritkábban lakott kontinensnek. Itt mintegy 8,5 millió km²-en mindössze 35 millió ember él, ami 4,1 fő/km²-es átlagos népsűrűségnek felel meg. Azonban ez sem egységes képet rejt, egyes országokban ennél alacsonyabb, másutt viszont jóval magasabb értékek tapasztalhatók. Ausztráliában a népsűrűség mindössze 2,8 fő/km², de alacsonynak mondható Pápua Új-Guinea (13,1), Új-Zéland (15,9), vagy akár Vanuatu (18,2) és a Salamon-szigetek (19,4) esetében is. Ezzel szemben néhány miniállamban kimagasló értékek tapasztalhatók, a Marshall-szigetek 363,9, Tuvalu 402,8, Nauru pedig 441,3 fő/km²-es mutatókkal jellemezhető.

A rangsorban következő Amerika mutatója már jóval kedvezőbb képet mutat, az átlagos népsűrűség (22,6 fő/km²) azonban itt is csak a világátlag fele. A területi különbségek itt is számottevőek, a legsűrűbben lakott Barbados mutatója 664,3 fő/km², míg a legritkábban lakott Suriname esetében ez alig 3 fő/km². Utóbbihoz közeli értékek jellemzik Kanadát (3,4) és Guyanát (3,5) is, de Bolívia, Belize, Argentína, Paraguay, Uruguay, Chile és a Bahama-szigetek népsűrűsége is a kontinensátlag alatt marad. Kiemelkedően magas mutatók jellemzik ugyanakkor a közép-amerikai térség viszonylag kis területű államait, 200 fő/km² feletti

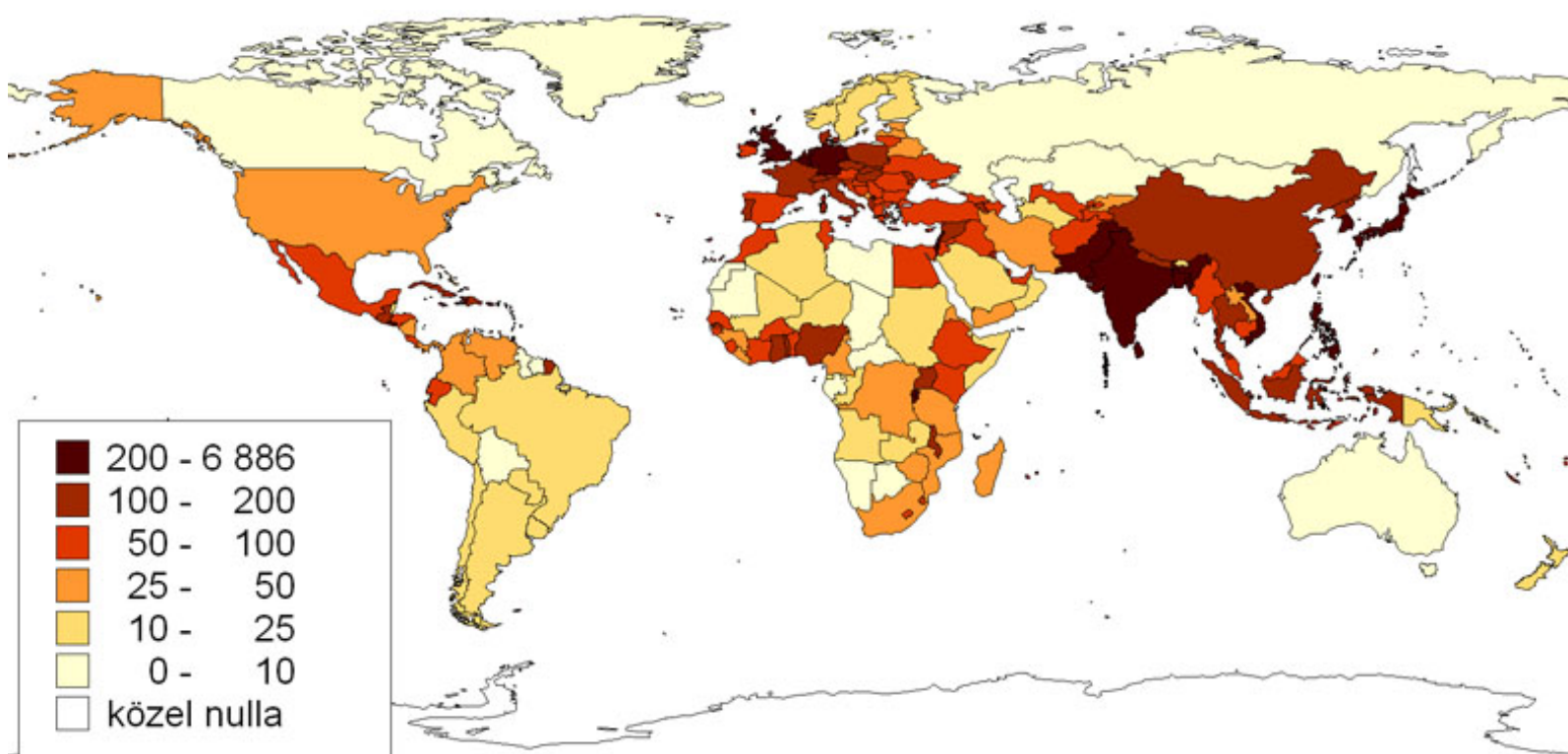
a népsűrűségértékek Haiti, Grenada, Salvador, St. Vincent és Grenadine, Saint Lucia, Jamaica, Trinidad és Tobago, valamint a Dominikai Köztársaság esetében, és nem sokkal marad el ettől Antigua és Barbuda, illetve St. Kitts és Nevis népsűrűsége sem. A mennyiben a kontinens nagy részegységeit külön-külön vesszük górcső alá, elmondhatjuk, hogy a legritkábban lakott terület Dél-Amerika, itt a legsűrűbben lakott Ecuador mutatója is alig haladja meg az 50 fő/km²-es értéket. A legsűrűbben lakottnak – amint a fenti felsorolásból is kitűnik – Közép-Amerika tekinthető, itt csupán a már említett Belize és a Bahama-szigetek népsűrűsége kisebb, mint a kontinens átlaga, a többi országé messze e fölötti értéket mutat.

Ugyancsak a világátlag alatti népsűrűség jellemzi Afrikát, ahol 1 km²-re átlagosan 35 fő jut. A magas értékek itt is a kis területű országokat jellemzik, jól tükrözi ezt Mauritius (634,4), Ruanda (419,8), Burundi (354,4) és a Comore-szigetek (346,1) kiemelkedően magas mutatója. Alacsony népsűrűség ezzel ellentétben – többségében – a viszonylag nagy területű és kedvezőtlen természeti adottságokkal (száraz klíma, nagy kiterjedésű sivatagok, egyenlítői éghajlat) rendelkező országokban jellemző, 16 országban a népsűrűség nem éri el a 20 fő/km²-t, de további hatban is a kontinens átlaga alatt marad. Különösen ritkán lakottnak számít Csád, a Közép-afrikai Köztársaság, Gabon, Líbia, Botswana, Mauritánia, Namíbia és Nyugat-Szahara, utóbbi 1,8 fő/km²-es népsűrűségével Földünk legritkábban lakott szuverén országa.

Két kontinens, Európa és Ázsia népsűrűsége az eddigiekkel ellentétben már meghaladja a világátlagot, közülük 75,2 fő/km²-es átlagértékével előbbi számít „ritkábban” lakottnak. Mint eddig minden kontinens esetében, Európában is a kis területű államok számítanak sűrűn lakottnak, az alacsony népsűrűség okát azonban elsősorban nem a nagy területi kiterjedésben, hanem a kedvezőtlen természeti adottságokban (hideg éghajlat, domborzati okok) kereshetjük. Ennek megfelelően a ritkán lakott országok döntően a kontinens északi felében helyezkednek el, közéjük sorolható Izland (3 fő/km²), Oroszország (8,2 fő/km²), Norvégia (14,4 fő/km²), Finnország (15,5 fő/km²), Svédország (20,2 fő/km²), Észtország (28,5 fő/km²) és Lettország (34,3 fő/km²) is. A legsűrűbben Európában is a miniállamok lakottak, San Marino népsűrűsége 516, Máltáé 1287,3, a Vatikáné pedig 1884,1 fő/km². E terén azonban abszolút kiemelkedik Monaco, amely 15 293 fő/km²-es népsűrűségével Földünk legsűrűbben lakott országa. E négy állam mellett külön említést érdemel még Hollandia (404 fő/km²) és Belgium (341,4 fő/km²), amelyek a fejlett országok közül – Japánnal együtt – 300 fő/km² feletti népsűrűségértékekkel jellemezhetők.

Földünk legsűrűbben lakott kontinense Ázsia, amelynek mutatója (93,2 fő/km²) mintegy kétszerese a világátlagnak. A területi különbségek ez esetben is jelentősek, és az okok között itt is az eddig tárgyalt tényezők szerepelnek. A legnagyobb népsűrűséggel Ázsiában is a – viszonylag – kis területű államok jellemezhetők (Szingapúr – 6744,7 fő/km², Maldív-szigetek – 1327,7 fő/km², Banglades – 1084,2 fő/km², Bahrein – 996 fő/km², Koreai Köztársaság – 487,7 fő/km², Libanon – 396,7 fő/km², Izrael – 333,2 fő/km², Srí Lanka – 327,9 fő/km²), de a többi kontinenstől eltérően itt néhány olyan ország is található, amelyek nagy területük ellenére is nagy népsűrűséget tömörítenek (India – 356,9 fő/km², Japán – 335,5 fő/km², Fülöp-szigetek 333 fő/km²). A legalacsonyabb mutatók Ázsiában is a kedvezőtlen természeti adottságú országokat jellemzik, elsősorban is azokat, ahol meleg, száraz, illetve forró, csapadékos klíma uralkodik, előbbi területeken nagy kiterjedésű sivatagokat, utóbbiakon járhatatlan dzsungeleket létrehozva. Ezen államok közé sorolható Földünk második legritkábban lakott országa, Mongólia (2 fő/km²), valamint Kazahsztán (5,7 fő/km²), Türkmenisztán (10,1 fő/km²), Szaúd-Arábia (12 fő/km²), Laosz (26,9 fő/km²), Kirgizisztán (27,5 fő/km²) és Jemen (44,5 fő/km²) is.

Figure 2.16. A világ országainak népsűrűsége, fő/km², 2009 (US Census Bureau adatai alapján szerk. Pirisi G.)

Fentieket összegezve elmondható, hogy Földünk országai meglehetősen változatos képet mutatnak a rájuk jellemző népsűrűségi adatok alapján, ám bizonyos törvényszerűségek e kép kialakulásában is felfedezhetők. Mindenképpen megállapítható, hogy a legnagyobb népsűrűségű országok szinte kivétel nélkül kis területűek, Földünk 20 legnagyobb népsűrűségű mutatóval rendelkező államának átlagos területe mindössze 184 712,2 km²; ez nagyjából Szíria területének felel meg. ha azonban a lista 19. helyén szereplő Indiát kivesszük a sorból, a fennmaradó országok átlagos területe csupán 21 420 km², ez pedig egy Izrael nagyságú területet jelent mindössze. A legkisebb népsűrűségű országok kapcsán pedig az figyelhető meg, hogy ezek kivétel nélkül rendkívül kedvezőtlen természeti adottságú területek, ahol a klimatikus, csapadék- vagy domborzati viszonyok nem teszik lehetővé a populáció sűrűbb megtelepedését. Helyzetüket sok esetben az ehhez párosuló nagy földrajzi kiterjedés is súlyosbítja, amit jól szemléltet, hogy tíz legtrikábban lakott ország átlagos területe 2 247 451,7 km², ami valamelyest meghaladja Földünk 13. legnagyobb országa, Szaúd-Arábia területét.

Az urbanizálódás hatása a népesség területi elhelyezkedésére

Napjaink egyik legdinamikusabb település-, illetve településhálózat-formáló tényezője az urbanizáció, amely a népesség területi elhelyezkedését is számottevően befolyásolja. A településhálózat elemei közül a városok a történelem során mindig kiemelt szerepet töltöttek be, úgy népességszámuknak, mint gazdasági potenciáljuknak köszönhetően. Napjainkban sincs ez másképp, az urbánus területek Földünk jellegzetes népesség- és gazdaságkoncentráltó térségeinek számítanak. Ennek figyelembevételével a világ népességét az alapján is osztályozhatjuk, hogy mekkora hányada lakik városi, és mekkora vidéki, rurális környezetben. Ha Földünk egészét tekintjük, akkor az urbánus népesség aránya meghaladja az 50%-ot, vagyis az emberiség több mint fele városi környezetben él. Természetesen az egyes kontinensek, országok között itt is jelentős területi különbségek mutatkoznak, akadnak olyan térségek, ahol az érték 100%-hoz közelít, és olyanok is, ahol a 10%-ot is alig haladja meg.

A kontinensek között az urbánus népesség kimagasló arányával jellemezhető Amerika (különösen Észak- és Dél-Amerika), Ausztrália és Óceánia, valamint Európa is, ugyanakkor Ázsia és Afrika mutatói valamelyest a világtátlagtól is elmaradnak. Az egyes országokat tekintve óriási különbségek mutatkoznak, ám általánosságban az is elmondható, hogy minden kontinensen találhatók alacsony és magas értékekkel jellemezhető államok is. Az urbánus népesség aránya egyes országokban (Szingapúr, Nauru, Monaco, Vatikán), illetve önálló állami szuverenitással nem rendelkező városállamokban (Hongkong, Macau, Gibraltár), függő vagy csatolt területeken (Bermuda, Kajmán-szigetek, Anguilla) gyakorlatilag 100%-nak mondható, azaz e

helyeken kizárólag csak városi népességet találunk.

A másik pólust a minimális urbánus népességgel rendelkező országok jelentik; ezek közül Burundi rendelkezik a legrosszabb mutatókkal, az afrikai országban a városi lakosság aránya mindössze 10%. Mint már említettük, az egyes kontinensek esetében alacsony és magas értékekkel egyaránt találkozhatunk, e terén éppen Afrikában a legkisebbek a szélsőségek. A legalacsonyabb mutatója a már említett Burundinak van, de Uganda 13, Niger 16, Etiópia 17, Ruanda 18 vagy Malawi 19%-os értékei is kifejezetten gyengének mondhatók. A kontinens átlaga is csupán 42,4%, ezt az eddig említetteken kívül további 26 ország alulmúlja. 75% feletti mutatóval ugyanakkor mindössze négy ország (Líbia, Nyugat-Szahara, Gabon, Dzsibuti) rendelkezik, de a közülük legjobb Dzsibutié sem éri el a 90%-ot. Afrikához hasonlóan Ausztrália és Óceánia átlagértéke is meglehetősen alacsony, mindössze 50% körül mozog, és a területi különbségek itt is számottevőek. Néhány országban a lakosság kiemelkedően magas hányada városlakó (Nauru – 100%, Ausztrália – 89%, Új-Zéland – 81%), másutt viszont a 25%-ot sem éri el a városi népesség aránya (Pápua új-Guinea – 12%, Salamon-szigetek – 18%, Mikronézia – 22%. Szamoa – 23 %). Ázsia átlagértéke is meglehetősen alacsony (57,2%), ám valamelyest már felülmúlja a világlátlagot. Az országok mintegy fele azonban a kontinens átlaga alatti értékekkel jellemezhető, néhányban a városi népesség aránya a 25%-ot sem éri el (Afganisztán, Kambodzsa, Nepál, Srí Lanka). Közülük a lakosság urbanizáltsági foka utóbbiban a legalacsonyabb, a szigetország népességének mindössze 15%-a városlakó. A városlakók legmagasabb arányával a korábban már említett Szingapúr – valamint Hongkong és Macau – rendelkezik, de Izraelben (92%), Katarban (96%) és Kuvaitban (98%) is kiemelkedően magas a városlakók aránya.

Az átlagértékeket tekintve a sorban az amerikai kontinens következik, itt a népesség 66,4%-a városlakó. Az előzőekhez hasonló szélsőségek itt már nem jellemzők, kiugróan alacsony értéket csak Trinidad és Tobago esetében találunk (13%). 90% feletti értékkel is csak három ország rendelkezik, ezek kivétel nélkül Dél-Amerikában találhatók (Venezuela, Argentína, Uruguay). Az egyes kontinensrészeket külön vizsgálva Észak- és Dél-Amerika mutatója mondható magasnak, míg Közép-Amerika valamivel alacsonyabb átlagértékkel jellemezhető. Európa az amerikai kontinenshez hasonló átlagot mutat, itt a lakosság mintegy 70%-a városlakó. A túlzott szélsőségek itt sem jellemzők; kiugróan alacsony városi lakosságarányt csak Liechtensteinben tapasztalhatunk (14%), és a 90% feletti mutatóval rendelkező országok köre is viszonylag szűk, bár az amerikai kontinens hasonló kategóriáját valamelyest felülmúlja (Monaco, Vatikán. Belgium, San Marino, Málta, Izland, Nagy-Britannia).

A városi lakosság arányát szemléltető mutatók elsősorban a lakosság urbanizáltságáról adnak képet, azt viszont természetesen nem mutatják, hogy a lakosság milyen méretű városokban él. Vannak olyan országok, ahol a városi létnek nem feltétele valamilyen népességszám elérése, így a viszonylag kis népességű városi települések lakói is ugyanúgy urbánusnak számítanak, mint valamelyik világvárosban élők. Egyvalami azonban a városok többségére jellemző, ez pedig az átlagosnál magasabb, de a környezetéből mindenképpen kiemelkedő népsűrűségi érték. Általában ez annál magasabb, minél nagyobb népességű egy település, így nem véletlen, hogy e téren kiugró értékekkel a nagy világvárosok, metropoliszok, megalopoliszok, konurbációk esetében találkozhatunk. Földünkön a legnépesebb települések köre folyamatosan változott a történelem folyamán, a vezető pozíciót egy adott korszakban birtokolta többek között Ur, Babilon, Alexandria, Róma, Párizs, London vagy éppen New York. E változás természetes napjainkban is folyamatos, és egyre újabb és újabb települések kerülnek be a legnagyobb népességű metropoliszok közé. Természetesen itt is különbséget kell tennünk a szerint, hogy egy adott település törzsnépességét vesszük-e figyelembe, vagy az elővárosokkal együtt számítjuk a város népességét. Előbbi rangsorban jelenleg Karachi áll az élen 15,5 millió lakosával, majd Sanghai (14,9 millió fő), Mumbai (13,9 millió fő), Peking (12,5 millió fő) és Delhi (12,1 millió fő) következik. Az első nem ázsiai város a hatodik helyen található, Buenos Aires lakóinak száma 11,7 millió fő körüli értéket mutat. Az első európai város a sorban ugyanakkor csak a kilencedik (Moszkva), az első afrikai (Kinshasa) pedig csak a 18. Amennyiben az elővárosi lakossággal együtt tekintjük a településméretet, valamivel másabb képet kapunk. Egyrészt lényegesen nagyobbak a különbségek már az élcsoporthoz tartozó városok lakosságszámai között is, másrészt a domináns települések köre is valamelyest átalakul. Ázsia itt is megőrzi vezető helyét, az első öt legnépesebb agglomeráció közül négy e kontinensen található. A sort Tokió vezeti 31 millió lakossal, majd Szöul (24,5 millió fő), Jakarta (24,1 millió fő) és Mumbai (21,2 millió fő) következik. Az első amerikai település, Mexikóváros az ötödik (21,2 millió fő), az első afrikai (Kairó – 15,5 millió fő) azonban csak a 13., az első európai (Moszkva – 14,8 millió fő) pedig a 15. helyen áll. A legkedvezőtlenebb helyzetben mindenképpen az európai nagyvárosok vannak, hisz a dinamikus latin-amerikai, afrikai és ázsiai népességnövekedés a városi népesség arányának növekedését is

maga után vonja, így az európai városok várhatóan egyre hátrébb szorulnak a rangsorban.

[Prev](#)

[Up](#)

[Next](#)

A népesség minőségi attribútumai

[Home](#)

A népesség mozgásai

A népesség mozgásai

Egy adott terület népességszámát alapvetően két tényező, a természetes szaporodás és a vándorlási különbözet alakítja, utóbbi a világ népességszámának alakulását nem befolyásolja, hisz e mutató a Föld egészére nézve optimális esetben nulla. Ugyanakkor az emberiség földi elterjedésében, valamint egyes kontinensek, országok népességszámának alakulásában a vándorlás is meghatározó tényező, ezért érdemes külön is részletesen foglalkozni vele.

A migráció értelmezése

Vándorlás vagy migráció alatt *a népesség ideiglenes vagy tartós helyváltoztatását értjük*, amelyet számtalan kiváltó ok (letelepedés, munkavállalás, tanulás, kikapcsolódás stb.) motiválhat. A szakirodalomban a migráció kifejezést általában azokra a népességmozgási folyamatokra használják, ahol a vándorlásban részt vevők helyváltoztatásuk során közigazgatási határt is átlépnek, tehát adott településen belüli mozgásokat ez esetben nem tekintik migrációnak.

A migrációt különböző megközelítésből többféleképpen értelmezhetjük és osztályozhatjuk. Egyik ilyen szempont lehet, hogy a vándorlás önkéntes elhatározás eredményeképpen következett-e be, vagy valamilyen külső tényező szorító hatására; előbbi esetben önkéntes, utóbbi kapcsán kényszermigrációról beszélhetünk. A vándorlások csoportosíthatók a kiváltó okok szerint is, bizonyos vándorfolyamatokat az eredeti lakóhely taszítása, másokat egy új terület vonzása tart életben. Többnyire e két tényező hatása együttesen jelentkezik, ám jelentőségük időről időre változik. Kedvezőtlen természeti adottságok, természeti csapások vagy katasztrófák éppúgy rávehetnek bizonyos csoportokat korábbi lakóhelyük ideiglenes vagy végleges elhagyására, mint a kedvezőbb megélhetési, munka- vagy tanulási lehetőségek.

Előbbi gondolatot folytatva már egy újabb felosztási szemponthoz csatlakozhatunk, nevezetesen a helyváltoztatás tartósságának kérdésköréhez. Attól függően, hogy a mozgásfolyamat eredményeképpen bekövetkezett helyváltoztatás állandó jellegű-e vagy magában foglalja a visszatérés szándékát, állandó, illetve ideiglenes migrációról beszélhetünk. Utóbbi típus tovább bontható aszerint, hogy a vándorlás alkalmoszerűen következett-e be (tanulás, munkavállalás, üdülés céljából), vagy rendszeres, ismétlődő folyamatról van szó (napi, heti, havi vagy még hosszabb periódusú ingázás).

A migrációs folyamatok felosztása kapcsán az egyik legfontosabb szempont a vándorlás iránya, ez alapján elkülöníthetünk elvándorlást (kivándorlást), illetve bevándorlást. Leginkább e fogalompárban ragadható meg a vándorlási folyamat korábban említett értelmezése, hisz az emigráció (elvándorlás) kifejezés határozottan utal arra, hogy a mozgásfolyamat résztvevője helyváltoztatása során legalább egy közigazgatási határt átlépett. Hasonlóan helyzet az immigráció kapcsán, hisz egy adott helyre bevándorolni is csak egy másik településről (országból, kontinensről) lehet.

A migrációt tehát mindenképpen közigazgatási vagy politikai határ átlépésével együtt járó mozgásfolyamatként értelmezhetjük, és aszerint, hogy a mozgás mekkora teret ölel fel, illetve milyen határok között marad, további típusokra oszthatjuk. Amennyiben a vándorlás egy adott ország keretei között marad, döntően országon belüli vagy belső migrációról beszélünk. Ha a migráció országhatárokat lép át, de kontinensen belül marad, akkor országok közötti (vagy intrakontinentális), ha kontinensek között valósul meg, interkontinentális vándorlásról beszélhetünk. (Utóbbi kettőt összefoglalóan nemzetközi vándorlásként is szokták definiálni.) Akadhatnak azonban

olyan szituációk, amikor adott mozgásfolyamat akár több kategóriába is besorolható lenne; nehéz eldönteni, hogy egy Moszkvából Novoszibirszkbe történő utazást belső (mindkét település Oroszországban található) vagy interkontinentális vándorlásként (előbbi város az európai, utóbbi pedig az ázsiai országrészben fekszik) értelmezzünk-e. Amennyiben azonban Európát és Ázsiát egységes kontinensként, Eurázsiaaként tekintjük, utóbbi eshetőség már nem áll fenn. Egyértelműbbnek tűnhet egy Párizs-Cayenne utazás, hisz a francia főváros Európában, Cayenne pedig Dél-Amerikában fekszik, így interkontinentális vándorlásról beszélhetünk. Ha azonban figyelembe vesszük, hogy Francia Guyana Franciaország tengerentúli megyéje, és lakói francia állampolgárok, akkor országon belüli vándorlásként is értelmezhető lenne a mozgásfolyamat. Mindkét említett esetben nagy távolságok áthidalásáról van szó, és érvelés is könnyen támadható, akadnak azonban relációk, amelyek szintén többféleképpen értelmezhetők és viszonylag nehezebben támadhatók. Az egyiptomi Suez és Ash Shatt települések távolsága mindössze 4,9 km, előbbi azonban a Szuezi-csatornától nyugatra, Afrika területén, utóbbi pedig a csatornától keletre, a természetföldrajzi értelemben Ázsiához tartozó Sínai-félszigeten fekszik. A két település közötti migráció ilyen értelemben egyrészt országon belüli vándorlásnak minősül, másrészt viszont a két kontinens – a Szuezi-csatorna 1869-es megnyitása óta fizikai értelemben is valós – elkülönülése miatt interkontinentális migrációként is értelmezhető. Érdekes lehet a németországi Büsingen am Hochrhein település példája, amely exklávéként gyakorlatilag Svájc területébe ékelődve fekszik, és Németországból csak utóbbi ország területén áthaladva közelíthető meg, így az ide irányuló migrációt egyaránt értelmezni lehetne országon belüli és nemzetközi vándorlásként. A vándorlások irányát taglalva egy lehetséges értelmezési, csoportosítási szempontot még feltétlenül figyelembe kell vennünk, ez pedig a visszavándorlás, vagyis az, amikor az egyén korábban elhagyott eredeti lakóhelyére tér vissza (pl. 1956-ban kivándorolt magyarok visszatelepedése az országba). A visszavándorlás esélye elvileg a migráció megindulásának pillanatától fennáll, azt azonban, hogy ez a későbbiekben valóban realizálódik-e, számos tényező befolyásolja.

Figure 2.17. Drótkerítés mögött: illegális bevándorlók átmeneti elhelyezésére szolgáló tábor Máltán, az EU déli kapuján (Trócsányi A. felvétele)

A migráció kiváltó okai

Ahhoz, hogy egy vándorlási folyamat elinduljon, valamilyen *kiváltó ok, tényező meglétére is szükség van*. Ez a motiváció gyakorlatilag bármi lehet, természeti vagy gazdasági körülmények ugyanúgy, mint társadalmi vagy politikai okok. E tekintetben Földünk különböző térségei, országai, társadalmi csoportjai között jelentős eltérések tapasztalhatók, mobil és kevésbé mobil nemzetek, társadalmi csoportok egyaránt akadnak. Általánosságban mindenesetre elfogadható megállapítás, hogy a fejlettebb társadalmak migrációra való hajlama és migrációja is intenzívebb, mint a kevésbé fejlett társadalmaké. Előbbiekben a fejlettebb közlekedési infrastruktúra nagyobb távolságok gyorsabb leküzdését teszi lehetővé, míg utóbbiakban az infrastrukturális hiányosságok gyakran korlátai az intenzívebb népességmozgásnak. Az egyes társadalmi csoportok mobilitása között is kimutathatók különbségek, a kedvezőbb anyagi körülmények között élők gyakrabban és szívesebben utaznak, mint a szerény anyagiakkal rendelkezők. Az életkori sajátosságok is befolyásolják a migrációt, nagyobb hajlandóság a fiatal munkaképes korúak (itt is elsősorban a férfiak), illetve a stabil anyagi háttérrel rendelkező idősebb korosztályok esetében tapasztalható. Szintén nagyobb igény mutatkozik a helyváltoztatásra képzett, magasan kvalifikált munkavállalók körében, mint az alacsonyabb végzettséggel rendelkezők esetében.

Mint már említettük, a migrációt számos tényező kiválthatja, ezek részletes kifejtésére azonban nincs módunk, így csak a leglényegesebbeket igyekszünk röviden ismertetni. A természeti okok az egyik legfontosabb motivációs tényezőt jelentették a történelem folyamán, és jelentik napjainkban is. A kedvező természeti adottságok komoly vonzerőt jelentenek a népesség számára, jelentős vándorlást generálva e területek irányába a kevésbé jó adottságokkal rendelkező térségek felől (pl. az USA északi államaiban élők közül sokan a nyugdíjas kort elérve a kedvezőbb éghajlati adottságokkal rendelkező Floridába költöznek). Természetesen ennek fordítottja is igaz, vagyis a kedvezőtlen természeti körülmények intenzív elvándorlást indíthatnak el a valamelyest jobb feltételekkel

rendelkező területek irányába. A természeti környezet megváltozása ugyancsak ösztönözheti a migrációt, legyenek az átalakulásnak akár természeti, akár antropogén okai. Előbbi csoportba sorolhatók a természeti katasztrófák, egy nagyobb árvíz, földrengés, vulkánkitörés, szélvihar emberek százait, ezreit ösztönözheti vagy kényszerítheti korábbi lakóhelye tartós vagy ideiglenes elhagyására (pl. Katrina hurrikán 2005-ös pusztítása után New Orleans-ból végleg elköltözők, a 2010-es haiti földrengésben otthonaikat örökre elvesztők). Antropogén okok, vagyis az emberi beavatkozás is jelentősen átalakíthatja a környezetet, ami az ott élőket letelepedési helyük elhagyására készítheti. Példaként említhető a Száhel-övezet, ahol a túllegeltetés következtében a talaj fokozatosan kimerült, a terület egyre inkább elsivatagosodott, ami az ott élőket túlélésük érdekében a terület elhagyására ösztönözte. A geológiai adottságok is komoly befolyással lehetnek a migrációra, különösen ha a különböző kőzetrétegekben fellelhető energiahordozókra, ásványkincsekre gondolunk. Ezek kiaknázása nagyarányú migrációt indíthat el adott térség felé, elegendő csak az 1848-ban kirobbant kaliforniai aranylázra emlékeznünk; az arany felfedezésének híre hét év alatt mintegy 300 000 embert vonzott a Kaliforniába az USA más területeiről, Európából, Latin-Amerikából, Ázsiából és Ausztráliából. Volumenét tekintve valamelyest kisebb volt a XIX. század végén az alaskai Klondike térségében kitört aranyláz, amely mintegy 100 000 embert érintett, vagy namíbiai gyémántláz, amely a XX. század elején ezreket vonzott a meggazdagodás reményében a sivatagba. Különböző gazdasági okok ugyancsak kiválthatnak számottevő vándorlást, akár csak egy adott országon belül, de intra- vagy interkontinentális viszonylatban is.

Általános érvényűnek mondható, hogy a gazdaságilag elmaradott térségek többnyire népességekibocsátóként „működnek”, az emberek a jobb megélhetés, a több munkalehetőség reményében gazdaságilag prosperáló területekre vándorolnak. Állításunkat számos példával illusztrálhatjuk, elég csak az USA-ban mezőgazdasági idénymunkát vállaló, többségében spanyol anyanyelvű bevándorlókra, vagy a szocialista Magyarországon távolsági ingázók százezreit szállító fekete vonatokra emlékeztetnünk. A motiváció természetesen fordított irányban is fennáll, a gazdaságilag fejlett vagy dinamikusan fejlődő térségek jelentős népességet vonzanak. Példaként akár az 1950-es évek magyarországi iparosítása is felhozható, a Dunapentele területén megkezdett nehézipari beruházás a 4000 főnél kisebb lakosságú község lélekszámát alig tíz év leforgása alatt 31 000 főre duzzasztotta, ennek jelentős hányada pedig a bevándorlásból eredt. Gazdasági okként értelmezhető néhány sajnálatosan súlyos ipari baleset is, amely emberek százait, esetenként ezreit kényszerítette korábbi lakóhelyük elhagyására. Ennek talán legközismertebb példája az 1986-ban történt csernobili atomkatasztrófa, amelynek okán tízezrek kényszerültek elhagyni lakóhelyüket. A közel 50 000 lakosú Pripjaty városát néhány nap alatt teljesen kiűrtették, és bár a lakások és középületek még évekig úgy álltak, mintha a lakók bármikor visszatérhetnének, azóta sem költözött vissza senki a mementóként elhagyatottan álló településre. Szörnyű események játszódtak le a közelmúltban Magyarországon is, ahol az iszapkatasztrófa által sújtott Kolontár és Devecser lakóinak százai döntöttek úgy, hogy – kényszerből vagy újabb iszapömléstől tartva önként – egy másik településre költöznek.

A migráció kiváltó okai között politikai tényezők is gyakorta szerepeltek, szerepelnek; ezek közé sorolható többek közt egyes társadalmi csoportok vagy nemzetiségek hátrányos megkülönböztetése. Szomorú példája ennek a zsidó tömeges deportálása a második világháborúban, a németek kitelepítése 1945 után Kelet-Közép- és Kelet-Európa országaiból a kollektív bűnösség elvére hivatkozva, vagy éppen a csehszlovák-magyar lakosságcsere. Ezek döntően a kényszerű vándorlások körébe sorolhatók, jórészt azonban önkéntesnek tekinthetők például az 1848-49-es, vagy az 1956-os forradalmat és szabadságharcot követő kivándorlások Magyarországról. Szintén a politikai indíttatású vándorlások körébe sorolhatók azok a mozgások, amelyek során valaki egy élőhelyét érintő háború, harci cselekmény okán kényszerül elhagyni lakóhelyét. A délszláv háborúk idején mintegy 23 000 horvát települt át Bosznia-Hercegovinából Horvátországba, 40 000 bosnyák Horvátországból Bosznia-Hercegovinába, és közel 300 000 szerb Horvátországból Szerbiába; emellett jelentős számban menekültek az egykori Jugoszlávia határain kívülre, köztük Magyarországra is. A társadalmi tényezők migrációra gyakorolt hatása szintén nem elhanyagolható, a kiváltó okok köre viszont olyan tág, hogy csak a leglényegesebbek felvillantására van lehetőség. Társadalom okként kezelhetők az emberek életciklusában, társadalmi hierarchiájában bekövetkezett változások; ha valaki tanul, családot alapít, munkába áll, munkahelyet vált, vagy nyugdíjba megy, sok esetben egyúttal lakóhelyet is vált, akár ideiglenesen, akár véglegesen. Szintén ebbe a csoportba sorolhatók a rekreációs célú helyváltogatások is; napjainkban a turizmus a migráció egyik legfontosabb mozgatórugója, évente mintegy

900 millió ember utazik el hosszabb-rövidebb időre lakóhelyéről idegenforgalmi céllal.

A migráció típusai

A vándorlások kiváltó okaihoz hasonlóan annak típusai is rendkívül sokfélék lehetnek, ezekre röviden már kitértünk a migráció értelmezése és csoportosítási szempontjainak bemutatása kapcsán. Az egyén szempontjából a migráció indíttatása lehet önkéntes, illetve kényszerű, mindkettőre számos példát találunk a történelem során és napjainkban is. Többnyire önkéntes migrációként értelmezhetők a lakóhely-változtatással, a munkahely-változtatással vagy a tanulással kapcsolatos vándorlások, de e kategóriába sorolható a turisztikai célzatú népességmozgás is. Döntően kényszervándorlásnak tekinthető a természeti vagy ipari katasztrófák kiváltotta migráció, vagy a politikai, vallási, etnikai okokra visszavezethető üldöztetés is. Utóbbi során akár több 10 000, sőt több millió ember is migrációra kényszerülhet; II. Nabú-kudurri-uszur a Kr. e. VI. században több tízezer zsidót hurcoltatott több hullámban „babiloni fogságba”, Franciaországot mintegy 3 000 000 protestáns hagyta el a hugenottáknak vallásszabadságot biztosító nantes-i ediktum (1596) 1685-ben történt visszavonását (fontainebleau-i ediktum) követően, a Szovjetunióban pedig a XX. század folyamán több tízmillió embert deportáltak GULAG-táborokba. A kényszerű migrációt gazdasági okok is kiválthatják, ide sorolható az amerikai ültetvényekre behurcolt mintegy 12,5-15 millió afrikai rabszolga, vagy az 1845-50 között pusztító burgonyavész miatt hazáját elhagyni kényszerült mintegy 1 000 000 ír kivándorló példája is. Társadalmi okok is kikényszeríthetnek nagyarányú migrációt, erre jó példát szolgáltat Nagy-Britannia, amely annak érdekében, hogy társadalmilag nem kívánatos polgáraitól (bűnözők, fegyencek) megszabaduljon, mintegy 170 000 főt áttelepített belőlük Ausztráliába.

A vándorlásokat a földrajzi távolság szerint is osztályozhatjuk, ezen az alapon beszélhetünk *országban belüli, országok közötti, illetve kontinensek közötti vándorlásról*. Az országon belüli vagy belső vándorlások általában gazdasági vagy társadalmi okokra vezethetők vissza, de politikai vagy természeti tényezők is generálhatnak nagyobb népességmozgást. Gazdasági okokkal magyarázható a fejletlenebb területekről a fejlettebbek irányába tartó népességtrendeződés, vagy az agrártérségekből az iparosodott körzetekbe irányuló mozgás. Mindkettő jelentkezhet végleges áttelepülés formájában, de lehet ideiglenes, döntően a munkavállalás időtartamára szorítkozó helyváltogatás is. Különböző társadalmi tényezők ugyancsak jelentős népességtrendeződést idézhetnek elő, akár állandó, akár ideiglenes jelleggel. Szinte kizárólag utóbbi kategóriába sorolható a tanulás céljából történő vándorlás, a diákok, hallgatók döntő többsége a tanulmányok folytatása alatt általában hetente, havonta visszatér. Szintén döntően társadalmi – és részben gazdasági és természeti – okokkal magyarázható az agglomerációkba való kiköltözés, a nagyvárosokból való kiáramlásban a nyugodtabb életkörülmények, az élhetőbb környezet meghatározó szerepet játszanak. A természeti tényezők között elsősorban a valamilyen katasztrófa hatására bekövetkező kényszerű – esetenként önkéntes – lakóhelyelhagyást, a politikai okok sorában pedig a – Szovjetunió kapcsán – már említett deportálásokat emelhetjük ki. A belső vándorlások ezen túlmenően a mozgás során áthidalt távolság alapján is osztályozhatók, eszerint megkülönböztethetünk intraregionális és interregionális vándorlásokat. Előbbi kategóriába sorolható például az agglomeráció településeibe való kiköltözés vagy a napi ingázás, míg utóbbiba a nagyobb térségek, régiók közötti mozgások (egyetemi hallgatók utazása, turisztikai célzatú utazások, nagy kiterjedésű afrikai országok nomád pásztorkodása stb.).

Az országok és a kontinensek közötti migrációt összefoglalóan *nemzetközi vándorlásnak* is szokták nevezni, a döntő különbség a két típus között egyrészt az áthidalt távolságban (utóbbi esetében általában nagyobb a megtett távolság), másrészt abban jelentkezik, hogy az országok közötti vándorlás egy kontinens határain belül marad. A nemzetközi vándorlás a történelem egésze során és napjainkban is meghatározó szerepet játszik a népesség területi átrendeződésében, de az ideiglenes helyváltogatásban is egyre számottevőbb a jelenléte. Az emberiség földi elterjedése nem mehetett volna végbe interkontinentális vándorlások nélkül, így jutottak el Afrikából a szomszédos szárazföldekre az ember elődei, vagy a jégkorszakok idején ennek köszönhetően népesült be az amerikai kontinens, valamint Ausztrália és Óceánia szigetvilága is. Szintén ebbe a kategóriába sorolhatók a történelem nagy népvándorlásai (pl. tengeri népek vándorlása a Földközi-tenger medencéjében Kr. e. XII. század közepén, V-IX. század eurázsiai népességmozgásai), amelyek utolsó hullámában ők is részt vettek, eljutva

végül a Kárpát-medence területére. Ugyancsak történelmi jelentőségűnek mondhatók a földrajzi felfedezéseket követő vándorlások, ezek révén kerültek át Amerikába a már említett fekete rabszolgák, illetve Amerikába és Ausztráliába a fehér lakosság ősei. Kezdetben a fő kibocsátó területnek Európa számított, a XIX. század második felétől azonban egyre több ázsiai (kínai, japán, koreai) kapcsolódott be a vándormozgalomba. Nemcsak a kontinensek, de az országok közötti vándorlás során is előfordult hatalmas embertömegek helyváltztatása, a már korábban említett elhurcolások, kitelepítések mellett említést érdemel az India és Pakisztán 1947-es függetlenné válása után a két ország között lezajlott népességcsere, amelynek során mintegy 15 millió ember váltott országot. Szintén milliós nagyságrendűre tehető az 1994-es ruandai népirtás – döntően tuszi – menekülteinek száma is, akik közül csak mintegy 600 000 fő tért vissza a helyzet konszolidálódása után hazájába, a többiek továbbra is a szomszédos országokban élnek menekültekként. A nemzetközi vándorlások tehát napjainkban is meghatározó folyamatai az emberiség helyváltztatásának, évente több mint 1 000 000 ember hagyja el hazáját, és telepedik le hosszabb-rövidebb időre egy másik országban.

A nemzetközi vándorlás kapcsán – csakúgy, mint a népesség térbeli elhelyezkedésében – felfedezhetők bizonyos törvényszerűségek, amelyek számottevő területi különbségek kialakulásában realizálódnak. Akadnak olyan országok, amelyek pozitív vándorlási mérleggel rendelkeznek (a bevándorlások száma meghaladja a kivándorlásokét), és olyanok is, amelyek negatívval (ezekben az emigráció nagyobb mértékű, mint az immigráció). A pozitív vagy negatív vándorlási mérleggel rendelkező országok között is felállítható egyfajta rangsor, vannak jelentős kibocsátó, illetve befogadó országok is. Az elmúlt fél évszázadban számszerűleg a legtöbb bevándorlót az Amerikai Egyesült Államok, Kanada és Ausztrália fogadta be, ezen országok napjainkban is a nemzetközi vándorlási statisztika élmezőnyében találhatók. A legnagyobb kibocsátók között ugyanakkor az európai államok, valamint az utóbbi időben egyre inkább latin-amerikai és távol-keleti országok szerepelnek.

Amennyiben az egyes országokban élő bevándorlók számát vizsgáljuk, a rangsort az Amerikai Egyesült Államok vezeti; az USA-ban élő bevándorlók száma meghaladja a 40 millió főt, ami az ország teljes népességének 13%-át jelenti. A bevándorlók legnagyobb része napjainkban már Latin-Amerikából, elsősorban Mexikóból érkezik. Az egykor Európa-USA, majd később Ázsia-USA viszonylatban is oly jelentős brain drain (agyelszívás) mára teljesen háttérbe szorult, és a magasan kvalifikált munkaerő helyett elsősorban mezőgazdasági idénymunkások vándorolnak be az országba. Különösen számottevő ez a fajta migráció Mexikó és az USA viszonylatában, a két ország között a szabadkereskedelmi megállapodás 1994-es aláírása óta évente több mint 200 millió határátlépést regisztrálnak. A bevándorlók számát összegző lista második helyén Oroszország áll mintegy 12 millió fős bevándorolt lakossággal, ennek zömét az egykori Szovjetunió utódállamaiból érkező gazdasági migránsok, illetve a létszámuk tekintve mintegy 2 millió főre becsült illegális kínai bevándorlók jelentik. A harmadik helyen mintegy 10 millió bevándorlóval Németország található, amely döntően a vendégmunkások hatalmas tömegeinek „köszönheti” előkelő pozícióját. A németországi bevándorlók számottevő része, több mint 2 millió ember török, de jelentős a szerbek, horvátok, lengyelek, oroszok, görögök, olaszok és spanyolok aránya is. A nagy tömegű bevándorlóval rendelkező országok rangsorát természetesen még hosszan lehetne folytatni, azonban elégedjünk meg azoknak a kiemelésével, ahol a bevándorlók száma meghaladja az 5 millió főt. Ebbe a körbe tartozik Európából Ukrajna, Franciaország, Nagy-Britannia és Spanyolország, az amerikai kontinensről Kanada, Ázsiából pedig Szaúd-Arábia és India.

A bevándorlók számának pusztán felsorolásánál jóval szemléletesebb képet kapunk, ha a bevándorlók össznépeséghez viszonyított arányát vizsgáljuk. Láttuk, hogy az USA-ban ez 13%-ra tehető, ami jelentősnek nevezhető ugyan, de világviszonylatban csak a középmezőnybe tartozik. A legmagasabb arányszámokkal a közel-keleti országokban (Egyesült Arab Emírségek, Kuvait, Omán, Szaúd-Arábia, Katar) és a miniállamokban (Szingapúr, Andorra, Vatikán, Monaco, San Marino, Liechtenstein, Nauru) találkozhatunk, sok helyütt a 70%-ot is meghaladja a bevándorlók össznépeséghez viszonyított aránya. Előbbi országcsoport esetében a kőolajtermeléssel kapcsolatos munkalehetőségek, utóbbiaknál a kedvezőbb életkörülmények (pl. adókedvezmények) a nagyarányú bevándorlás legfőbb motiválói. Fenti tényezők sokat elárulnak egy adott ország migrációs viszonyairól, a népességszám alakulására azonban a természetes szaporodás mellett a vándorlási különbség van hatással, így fontos azt is megnéznünk, mely országokban a legnagyobb ezen mutatószám. A

legnagyobb vándorlási nyereséget az Egyesült Arab Emírségek könyvelhette el 2009-ben 22,98‰-kel, majd Afganisztán és Kuvait következett 21, illetve 16,02‰-es mutatóval. A lista első és harmadik helyén álló kőolajtermelő országok esetében a magas arányszámok elsősorban gazdasági okokra vezethetők vissza, míg Afganisztán kapcsán a politikai tényező tűnik elsődlegesnek.

[Prev](#)

[Up](#)

[Next](#)

A népesség térbeli rendje

[Home](#)

Chapter 3. Településföldrajz

Chapter 3. Településföldrajz

Table of Contents

[Miről szól a településföldrajz?](#)

[A településföldrajz vizsgálatának tárgya, a település](#)

[A települések típusai](#)

[Az alaptípusok](#)

[Falvak és városok](#)

[Genetikai-funkcionális típusok](#)

[Települési méretkategóriák](#)

[A települések szerkezete](#)

[A klasszikus településmorfológiai típusok](#)

[Funkcionális városmorfológia](#)

[A települések térkapcsolatai és az ennek nyomán létrejövő képződmények](#)

[Hierarchikus kapcsolatok és következményeik](#)

[A horizontális kapcsolatok](#)

[Az urbanizációs folyamat, avagy a településhálózat dinamikus aspektusa](#)

[Az urbanizációs folyamat jellege](#)

[A premodern urbanizáció](#)

[A modern urbanizáció](#)

Miről szól a településföldrajz?

A településföldrajz a geográfiának a településekkel foglalkozó részterülete, tudományága. Amint az a földrajzban megszokott, és korábban már utaltunk is rá, *nem lehet teljesen egyértelműen lehatárolni sem az általa vizsgált területet, sem a pontos helyét a tudomány rendszerén belül*. Szintén csak vitatható, adott esetben egymással rivalizáló elképzelések születtek a belső felosztásáról. A magyar tudományosság és a felsőoktatási gyakorlat általában egy entitásként kezeli a településföldrajzot abban az értelemben, hogy egységes alapra helyezi a különféle települések tanulmányozását. Ezzel szemben az uralkodó angolszász, és ennek nyomán egyre inkább a német szakirodalomban is gyakoribb a *városföldrajz* elnevezés használata, míg a nem városi településekkel általában a vidék (vagy a vidéki térségek) földrajza kapcsán foglalkoznak. Ez valamivel több, mint elnevezésbeli eltérés, a szemlélet

különbségeire is utal.

A fenti nagyon egyszerű meghatározást kiegészítendő, a **településföldrajzot** a *településekkel, azok kialakulásával, fejlődésével, a települést alkotó egyes alrendszerek bizonyos tulajdonságaival, valamint a települések horizontális és vertikális térbeli kapcsolatrendszerével foglalkozó tudományágnak* tekintjük. Nyilvánvalóan ez a meghatározás is nagyon tág, csak éppen valamivel részletesebb, mint az előző. Mint az már a bevezető fejezetekből is kiderült, a társadalomföldrajz szinte minden társadalmi jelenséggel foglalkozik, hiszen alig-alig tesz olyat az emberiség, amelynek ne lenne térbeli vetülete. Mivel *a társadalom térbeli szerveződésének alapja a település*, voltaképpen minden, ami a társadalomföldrajz érdeklődési körébe tartozik, ilyen vagy olyan módon kapcsolódhat a településföldrajzhoz. Mégis, hogy valamivel szilárdabb fogódzót is nyújtsunk, kijelölhetünk néhány fő csomópontot, amelyek a településföldrajz fő irányait meghatározzák:

- **Funkcionális szemlélet:** Elsősorban arra kíváncsi, milyen szerepkörökkel kapcsolódnak be az egyes települések a településhálózat rendszerébe, más szóval, mi jellemzi a települések közötti munkamegosztást. Eredményként például különböző tipizálások születnek, osztályozások, amelyek hierarchia-szintek vagy jellemző funkciók szerint alakítanak ki csoportokat.
- **Morfológiai szemlélet:** eredetileg a településeket az épített környezeti elemek összességeként felfogva főként arra a kérdésre kereste a választ, hogy milyen szabályszerűségek vannak a beépítés formáiban és módjaiban a különböző földrajzi háttérű, méretű és funkciójú városok és falvak esetén. Továbbfejlesztése egyfajta funkcionális morfológia, vagyis hogy az egyes településrészek milyen szerepkörökkel, illetve tulajdonságokkal rendelkeznek. Eredményként például olyan modelleket hoz létre, amelyek megkísérlik a települések szerkezetét általánosítani.
- **Városföldrajzi irány:** a város sajátos társadalmi problémáival foglalkozik. Elsősorban a különböző társadalmi csoportok térbeliségével, együttélésük, interakciók által formált városi terekkel kapcsolatban vizsgálódik. Jellegzetes termékeinek tekinthetők például a városi térhasználat modelljei.
- **Faluföldrajzi irány:** sok esetben erős morfológiai és etnográfiai kötődéssel vizsgálja a falusi települések sajátos helyét, szerepét, jellegzetességeit.

[Prev](#)

[Next](#)

A népesség mozgásai

[Home](#)

A településföldrajz vizsgálatának tárgya, a település

A településföldrajz vizsgálatának tárgya, a település

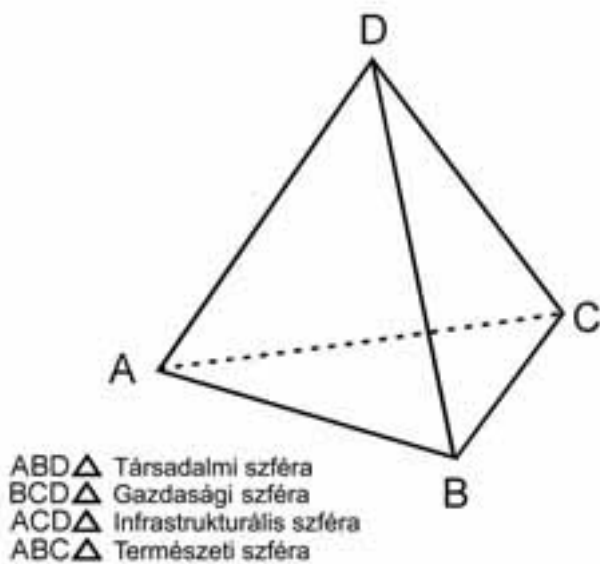
A **település fogalmának** meghatározása a hazai szakirodalomban számos geográfus tett kísérletet, mintegy hallgatólagos megegyezést alakítva ki arról, hogy *a település, legyen bármilyen sokféle formában megtalálható is a Földön, lényegét tekintve egységes alapokon álló jelenség*. Ennek következménye viszont az, hogy a település-definíciók egyre inkább kiüresednek, hiszen egyre általánosabb érvennyel próbálnak megfogalmazni egy voltaképpen nehezen definiálható földrajzi axiómát. Mindazonáltal ezek a definíciók elterjedtek a felsőoktatási gyakorlatban, így a legfontosabbakat itt mi is összefoglaljuk.

A leginkább klasszikus e a meghatározások közül *Mendöl Tibornak az Általános településföldrajz (1963)* című munkájában közzétett meghatározása. Ezek szerint *a település egy embercsoport lakó és munkahelyének térbeli egysége*. A meghatározásból – és méginkább, az ahhoz fűzött részletes magyarázatból – egyértelműen kiderül, hogy a minimumfeltétel az embercsoport. Ez, akár egyetlen emberből is állhat, vagyis a településfogalom minimuma, hogy legalább egy ember lakóhelyet találjon valahol. A lakó- és munkahely térbeli egysége – amelyről természetesen Mendöl is tudta, hogy nem minden esetben áll fenn – elsősorban olyan, tradicionális esetekben valósul meg, mint például a tanya, vagy a hagyományos falu, esetleg az iparosodás előtti kor városai. A települések közötti, vagy ha úgy tetszik a területi munkamegosztás elmélyülésével, a települések funkcionális differenciálódásával ez az egység egyre inkább oszladozóban volt.

A következő elterjedt definíció *Beluszky Pál* nevéhez fűződik, és hangsúlyozza, hogy *a település a területi munkamegosztás terméke, amely egy embercsoport lakóhelyének, munkahelyének és az általa igénybe vett rekreációs térnek a funkcionális egysége*. A meghatározás néhány szavas változása mögött lényegesebb, szemléleti átalakulásról van szó, amely a település határait ott jelöli ki, ameddig a lakóinak a „térpályái” terjednek, vagyis a hétköznapi tevékenységek során bejárt tér egésze alkot egy települést, függetlenül attól, hogy ez egy vagy több közigazgatási egység részét képezi. Vagyis, például Beluszky értelmezésében a Budapesti agglomeráció az egyetlen (funkcionális értelemben vett) település, hiszen például az Érden lakó embercsoport többsége Budapesten találja meg a munkahelyét, Budaörsre jár bevásárolni, és talán a mogyoródi aquaparkban piheni ki a hétköznapi fáradalmait. Ebben az értelemben, ez a definíció támadhatatlan, alkalmazása mégis számos gyakorlati problémát vet fel. Bármennyire is egységesek ezek a terek funkcionális értelemben, azért még a formális választóvonalak szétszabdalták őket. A települések közigazgatási határai nem csak önálló statisztikai egységekre bontják e csoportokat, hanem számos, a funkciókra is visszaható következménnyel bírnak: befolyásolják a közszolgáltatások igénybe vételét, a közlekedés szervezését és még számos más paramétert.

A következő, gyakran idézett meghatározás *Tóth Józseftől* származik, aki 1981-ben publikálta megközelítését a *tetraéder-modellről*. Újszerű megközelítésében a település egymással dinamikus kölcsönhatásban álló természeti (környezeti), társadalmi, gazdasági, valamint infrastrukturális (műszaki) szférák rendszere. Ezeket egy tetraéder (egyenlő oldalú háromszögekből álló test) szemlélteti, amelynek élei mentén minden szféra kölcsönhatásban áll a másikkal. A modell hangsúlyozza a településfejlődés ideális esetben harmonikus jellegét, vagyis, hogy egyik szféra sem terjeszkedhet túl a másik három rovására, valamint a dinamizmust, vagyis, hogy az egyik szférában bekövetkező változás szükségképpen változásokat generál a másik háromban is. A definícióból általában a tetraéder ragad meg a fejekben, pedig a legnagyobb értékei talán nem is ebben, hanem a rendszerszemléletben rejlenek. Azon lehet vitatkozni, hogy miért pont négy, és miért éppen e négy szféra alkotja a települést, a lényeg, hogy a település rendszer, amelynek alrendszerei vannak, és ezek folyamatos, intenzív kölcsönhatásán keresztül fejlődik.

Figure 3.1. A települések tetraéder-modellje (Forrás: Tóth J. 1981)

Tóth József a későbbiekben – egy igazán pontosan soha meg nem határozott, általánosabb térelmélet részeként, melynek néhány részleteit az első fejezetben bemutattuk – egy másik megközelítést is közzé tett a települések fogalmára vonatkozóan. Ezek szerint, nem csak a település, hanem a földrajzi tér egésze értelmezhető, illetve értelmezendő a fent említett négy szféra kölcsönhatásán alapuló rendszereként (vagyis, ha úgy tetszik, tetraéderként). *A település pedig nem más, mint a földrajzi térben található jelenségek sűrűsödési pontja.* Ez a meghatározás megint csak új távlatokat nyit. Az eddigi definíciók azt hangsúlyozták, hogy a település többé-kevésbé zárt, elkülönülő egység, most viszont a hangsúly oda került, hogy a települések és a közöttük elterülő földrajzi tér lényegében ugyanaz, a különbség csupán annyi, hogy minden jelenség sokkal nagyobb valószínűséggel fordul elő a településeken belül, mint azon kívül. Ebben a megközelítésben a település határai bizonytalanok, sávszerűek, nem jelölhetők ki egyértelműen egy vonallal. A lényeg itt a települések beolvadása, beépülése a

földrajzi térbe. Hozzá tartozik ehhez a meghatározáshoz, hogy *Tóth József a települést a földrajzi tér elemi, spontán szerveződési szintjének tartja* (további ilyen szintek a vonzáskörzet, a régió, valamint az ország). Ebben a megközelítésben a települések léte a földrajzi tér természetéből fakadó szükségszerűség, jellegüket pedig a már említett kölcsönhatások határozzák meg.

Figure 3.2. A település, mint sűrűsödési pont: Mürren határait bajos lenne kijelölni. A településközpontban sűrű beépítés a peremek felé fokozatosan ritkulva megy át az almokkal tagolt alpesi tájba (Berni kanton, Svájc, Pirisi G. felvétele)

Összefoglalva, és hozzá kapcsolva saját szemléletünket: *a település a földrajzi tér antropogén elemeinek sűrűsödése révén körülírható rendszer, amely azon túl, hogy lakóhelyet biztosít egy embercsoportnak, legalább egy további jellegzetes térfunkcióval is rendelkezik.* Vagyis magunk részéről hajlunk afelé, hogy ne tekintsünk önálló településnek egyetlen magányos ember lakóhelyét (mivel nem alkot rendszert, és sűrűsödésnek sem tekinthetjük), továbbá pusztán lakófunkciót betöltő ingatlanok csoportját sem. Arra is felhívnánk a figyelmet, hogy a sűrűsödés meglehetősen relatív fogalom: nem okoz nehézséget ezen az alapon elhatárolni a hazánkban megszokott, kompakt településeket, de nehézségeket okozhat, ha a település sokkal kevésbé zárt: számos példát találunk erre például alpesi jellegű falvakban, ahol az átmenet településen belüli és azon kívüli tér között sokkal elnyújtottabb.

Chapter 3. Településföldrajz

[Home](#)

A települések típusai

A települések típusai

A települések tipizálása több logika mentén is megközelíthető. Egyrészt, vannak az úgynevezett **alaptípusok**, vagyis *a települések néhány elemi tulajdonsága alapján történő kategorizálások*. Továbbá, vannak **funkcionális típusok**, amelyek a földrajzi tér (vagy, másképpen fogalmazva, a területi munkamegosztás) rendszerében betöltött jellegzetes szerepkörök alapján különíthetők el. Ismereteseek **genetikai típusok**, vagyis a települések (elsősorban a városok) csoportosításának alapját az azokat kialakító tényezők képezik. Triviálisnak tűnnek a **méretkategóriák** szerinti beosztások, annál problémásabbak viszont a **morfológiai típusok**, amelyeket elsősorban a falvakra szoktak értelmezni. Előrebocsátjuk: *minden tipizálás eredményét meglehetősen fenntartással illik kezelni, abszolút érvényes típusok nincsenek*. Általánosságban elmondható, minél nagyobb, népesebb egy település, annál komplexebb, bonyolultabb rendszert alkot. Ennek megfelelően, egyre kevésbé lehet besorolni bármilyen kategóriába a kellő egyértelműséggel. Ennek ellenére a tipizálások hasznosak lehetnek, mert segítségükkel megragadható néhány jellegzetes település lényege – csak sose feledjük el, hogy minden ilyen kísérlet a valóság valamilyen leegyszerűsítésén alapul.

Az alaptípusok

A települések tipizálásának legelemibb formájában el kell szakadnunk kicsit a mindannyiunkban élő hagyományos településképtől. Megszoktuk ugyanis, hogy a település egy stabil térbeli képlet, de az állandó települések mellett léteznek **ideiglenesek** is. Olyanok például, mint a nomád népesség táborai, vagy rövid időre létesített kutatóállomások, munkás-lakótelep egy építkezési projekt mellett, és más hasonlóak. Persze, sok esetben az állandónak tűnő települések esetében csak a ciklus hosszabb, hiszen minden település keletkezik valamikor, és sokszor el is pusztul. Jellegzetesen ilyen elhagyott települések például a valamikori vadnyugat szellemvárosai, egykori aranybányász települések, amelyek a létalap megszűntével kísérteties álomba merültek. Mégis, az ideiglenes településeknél a „rövid ideig” való fennállás a fő szempont, ez legfeljebb néhány évnek tekinthető. (fényképek).

Az állandó települések csoportját tovább bontva, **a magányos és csoportos települések** kettőséhez jutunk el. A magányos (magános, más néven *szórványos*) települések egy, vagy legfeljebb néhány lakóegységből állnak. Ezek között igen változatos genetikai típusokat találhatunk, és további csoportosításuk elsősorban azon alapszik, mi volt az őket életre hívó szükségszerűség, másképpen megfogalmazva, mi e települések (gazdaságilag is értelmezhető) funkciója. *Döntő többségük a mezőgazdasági termeléssel van összefüggésben*, világszerte változatos egyedi vonásokkal és elnevezésekkel. Ilyen a – sajátos kialakulása miatt a magyar földrajztudomány által előszeretettel hungarikumnak tekintett – tanya, szintén hazai környezetből ismert *major*, *szállás*, az *alpesi alm*, az angol típusként leírt *hamlet*, a tipikusan tengerentúli *farm*, vagy az ennek altípusaként tekinthető *ranch*, illetve a latin-amerikai *hacienda*. Ezek közös vonásai, hogy lakóhelyként és mezőgazdasági üzemközpontként is működnek (Mendöl-i értelemben tehát klasszikus települések). Nem feltétlenül egyetlen lakóépület és egyetlen család lakóhelye: sőt igen gyakran néhány ház csoportja alkotja (ld. pl. a hazai bokortanyákat), még sem tekintjük őket valódi csoportos településnek, hiszen az egyéb települési funkciók nem jelennek meg, hiányzik hozzá a népesség „kritikus tömege”, hogy például egy kocsmát, vegyesboltot, vagy akár templomot képes legyen fenntartani.

Figure 3.3. Mezőgazdasági szórványtelepülés Franciaországban (Trócsányi A. felvétele)

Természetesen nem csak mezőgazdasági termelés hívhat életre szórványtelepüléseket. Különböző példákat lehetne idézni, de klasszikusan ilyen a – ma már jobbára csak történeti típusnak tekinthető – „bakterház”, a vasúti jelzőőr otthona és munkahelye. Ilyen lehet akár egy kutatóállomás, egy katonai- vagy határőr őrs (bár ez utóbbi nem állandó lakóhely), világítótorony (persze manapság ez is automatikusan működik, viszont a tengerparti országokban ezek az ingatlanok igen keresettek az exkluzív lakásokat vagy nyaralókat vásárlók körében). Általában véve: a magányos vagy szórványtelepülések tulajdonképpen igen gyakran pusztulásra lennének ítélve, mert az őket létrehozó gazdasági szükségszerűség jellemzően már nem létezik. Ugyanakkor sokat közülük megment, hogy vonzó lakóhelyet kínálnak azoknak a nonkonformista embereknek, akik szeretnek az épített környezettől (vagy talán a többi embertől?) távol letelepedni.

Figure 3.4. Ez is egyfajta magányos település: világítótorony Sućuraj mellett (Hvar szigete, Horvátország, Pirisi G. felvétele)

Falvak és városok

Lehetne ezt a kérdést a funkcionális típusoknál is tárgyalni, de talán hasonló erős érvek szólnak amellett is, hogy

az alaptípusok körébe soroljuk a problémát. E két alapvető települési forma elhatárolása egyáltalán nem könnyű feladat. Viszonylag egyszerű körülírni a skála két végpontját, de mivel, mint a legtöbb társadalomföldrajzi jelenség esetében is, itt sem egy határozott lépcső választja el egymástól a két típust, hanem széles átmeneti zóna, ahol bizonytalanná válnak a kapaszkodók. A probléma abban gyökerezik, hogy *a város fogalma igen komplex jellegű*, és minden ezzel foglalkozó tudományterület, vagy akár gyakorlati alkalmazás szempontjai egymástól igen eltérőek lehetnek. Természetesen, van mód egyszerű, úgymond *egykomponensű definíciók* megfogalmazására. Ezek természetüknél fogva leegyszerűsített válaszokat adnak a problémára, mégis, praktikus okokból a használatuk elterjedt.

Ilyen a *jogi városfogalom*: abból a középkori hagyományból ered, hogy a város kiváltságolt hely, amely valamiképpen jogi értelemben is kiemelkedik környezetéből. Ennek kései maradványaként több országban mind a mai napig létezik városi jogállás, vagy városi cím. A legtöbb esetben ez nem jár gyakorlati különbségekkel, némely esetben azonban a városi önkormányzatok hatáskörei és kötelezettségei eltérőek lehetnek. Magyarországon ma a városi jogállás egy meglehetősen kiüresedett cím, különösebb következmények nélkül. Mindazonáltal, azokon a helyeken, ahol ilyen különbségtétel létezik, minden település besorolása egyértelmű: vagy város, vagy nem. Más kérdés, hogy a jogi városfogalom általában nem esik egybe a funkcionálissal, vagyis attól, hogy egy település városi címet birtokol, még nem biztos, hogy komplexebb megközelítés szerint is annak tekinthetjük (és persze, ugyanez fordítva is előállhat).

Hasonlóan egykomponensű a *statisztikai városfogalom*: egyszerűen kijelölnek egy olyan, lélekszámbeli határt, amely felett minden települést városnak tekintünk. Ez lehet 2000, 5000 vagy akár 10 000 fő, de ettől eltérő megoldások is forgalomban vannak. Elterjedtek az olyan megközelítések is, amelyek a városokat, illetve még inkább, a városi térségeket *népsűrűségi kritériumokhoz* kötik, például: városias egy térség, ha átlagos népsűrűsége meghaladja a 150 fő/km²-et, és lakosságának 80%-a ennél sűrűbben lakott településeken él. Ettől természetesen a nemzeti standardok erőteljesen eltérhetnek: Indiában 5000 fős lélekszámbeli és 1000 fő/km²-es népsűrűségi küszöböt határoztak meg, továbbá azt a kritériumot, hogy a keresők legalább 75%-a ne az agrárgazdaságban találjon megélhetést. Ausztráliában ezzel szemben „városias központnak” számít az a térség, ahol legalább 1000 ember él legalább 200 fő/km²-es sűrűségben. Bárhol húzzunk is meg hasonló határokat, nagyon nehéz a dolgunk a nemzetközi összehasonlításban: ami érvényes egy adott ország (történelmileg kialakult) településhálózatának keretei között, az nem biztos, hogy máshol is az lesz. Vagyis az olyan értékek, amelyek egyetlen számba foglalják a világ „urbanitási indexét” vagyis, azt a számot adják meg, hogy a Föld népességének mekkora hányada városlakó, fenntartásokkal kezelendők.

A fentieknél komplexebb megközelítések is léteznek város és falu közötti különbségtételekre. Kezdjük talán a leginkább földrajzi jellegű gondolattal: a *központi funkciók* kérdéskörével. A *geográfia* (talán némileg leegyszerűsítve a kérdést), *azt a települést tekinti városnak, amely a területi munkamegosztásban a központi, magasabb szintű, nem hétköznapi funkciókra specializálódott* (a megfogalmazás eredetileg szintén *Mendöl Tibortól* származik). Más megfogalmazásban, a városnak *jelentőségtöbblete* van, szerepkörei szerint *ellátja (közép- és felsőszintű szolgáltatásokkal) a vonzáskörzetébe tartozó települések lakosságát is*. E jegyzet szerzői több tanulmányban kifejtették már, hogy miért tartják ezt a meghatározást nagyrészt túlhaladottnak. Ezeket az érveket itt és most nem részletezzük, csak annyit jegyzünk meg, hogy *számos olyan, alapvetően városias jegyeket hordozó település létezik* (az alvóvárosoktól a klasszikus mezővárosokon át az üdülővárosokig), *amelyekre ez a definíció nem kielégítő*. Az urbanitás sokkal komplexebb jelenség annál, hogy kizárólag a központi szerepkörökhöz lehessen kapcsolni.

A városi és a falusi települések közötti különbségek másik hagyományos alapja a *foglalkoztatási szerkezet*. Történelmileg, a falvak jellemzően mezőgazdaságra, még a városok többnyire – és az idő előrehaladtával egyre inkább – a többi gazdasági ágban folyó termelésre specializálódtak. Ez az összefüggés ma már nem állja meg a helyét, az agrárkeresők aránya még családtagjaikkal együtt számolva is elmarad a vidéki népesség arányától. Vagyis a falusi népesség igen jelentős része ma már szintén a szekunder vagy terciér ágazatokban dolgozik.

Város és falu között *építészeti szempontból* is viszonylag könnyű különbségeket találni. A legfontosabb különbség a *beépítés sűrűségében* rejlik: általában a városiasság jellegét viszonylag szoros összefüggés kapcsolja ahhoz, hogy mennyire intenzíven használják lakosai a városi teret. Ez részben persze a funkcionális különbségekből is adódik (hiszen a hagyományos falusi tevékenységek általában térigényesek), voltaképpen azonban abból, hogy

a városokban a terület értéke, ára mindig magasabb, így magasabb megtérülést eredményező funkciók kialakítására ösztönzi a tulajdonosokat. Így jön létre a (nagy)városokra általában jellemző horizontális zártság és vertikális tagoltság, vagy a szabadon álló, tömbös, de sokszintű beépítés – mindkettő a terület intenzív használatának jele. Természetesen, a városokon belül is előfordulhatnak falusias beépítési típusok, sőt, akár fordítva is, de mégis, az arányok döntően meghatározzák azt, hogy egy településen sétálva falusias vagy városias benyomásunk alakul-e ki.

Kevésbé megfogható az a különbség, amely a városi létet, az urbanitást életmódként vagy életformaként írja le. A hagyományos kötelékek felbomlása (ugyanakkor sokszor új tradíciók, értékrendszer jönnek létre), a családi kapcsolatok gyengülése, a hagyományostól teljesen eltérő tér- és időhasználat (hiszen a városban nem napkeltével kezdődik és nyugtával végződik a nap), az individuum előtérbe kerülése, más fogyasztási minták: nagyon-nagyon sok elemet felsorolhatnánk.

Figure 3.5. A városi életmód többek között és egyre inkább a szabadidő eltöltésének jellegzetes módozatairól, és az ehhez kapcsolódó városi terekről is szól. Gyeptekét (bowls) játszó emberek Brisbane egyik közparkjában (Queensland, Ausztrália, Trócsányi A. felvétele)

Hogy ezt hogyan ítéljük meg, az leginkább egyéni értékválasztás függvénye, de azért arra felhívnánk a figyelmet, hogy szemben a *falusi települések uralkodó kulturális homogenitásával* (hagyományosan egy falu általában egy nyelvű, egy szokású és egy vallású emberek közössége volt), *a város a kulturális heterogenitás és az ebből fakadó folyamatos interakciók tere is*. Ez az interaktivitás pedig jótékony hatású: nem véletlenül a városok a szülőhelyei a történelem folyamán minden jelentősebb innovációnak, ily módon élen járói a társadalmi fejlődésnek. A falusi települések ezzel szemben jellemzően mintakövető fejlődést mutatnak – vagyis általában a városokban megszülető innovációk (a zenés táncmulatságoktól a technoparty-ig, a villanyáramtól az okostelefonokig) jelennek meg jelentős fáziskéséssel és sokszor némi tartalmi torzulással a falusi terekben. Eképpen megkockáztathatjuk talán azt a nyilvánvalóan sokak érzékenységét sértő megállapítást is, hogy bizony, a városok a földrajzi tér fejlettebb, míg a falvak az elmaradottabb pontjai. Ez általánosságban még akkor is igaz, ha napjainkban a két típus között hagyományosan meglévő infrastrukturális szakadék valamelyest csökken, és némely falusi településen az átlagjövedelmek felülmúlják sok városét – bár ez utóbbi esetben aligha beszélhetünk életmód, vagy életforma alapján falvagról, hiszen ezen, tipikusan alvótelepülések lakossága igencsak messzire szakadt már a falvak hagyományos értékvilágától.

Figure 3.6. Nem, a kerékpározás nem specifikus városi tevékenység. De hogy a bicikliknek 24 órás, őrzött és ingyenes mélygarázst építsenek, az már jellegzetesen urbánus

megközelítés... (Amszterdam, Hollandia, Pirisi G. felvétele)

Genetikai-funkcionális típusok

A települések mindegyike betölt valamilyen **szerepkört**: ezek közül sokat **alapszintűnek** tekinthetünk, mint azt már említettük, a legelemibb ezek közül a lakóhely-funkció, vagyis az, hogy otthont nyújtson egy embercsoportnak. Szintén az alapfunkciók közé tartozik a lakosság leghétköznapiabb szükségleteivel kapcsolatos ellátás: alapvető bevásárlási lehetőség, alapfokú oktatás, egészségügyi és szociális ellátás, temetkezés... Ezeket a funkciókat lényegében minden településen megtaláljuk (illetve fel lehet tenni a kérdést, jogos-e egyáltalán településnek nevezni azokat a lakóhelyeket, amelyek még alapszolgáltatásokat sem nyújtanak?), éppen ezért a tipizálás alapját a magasabb szintű funkciók jelentik. Ezek általában központi jellegűek is, vagyis nem minden településen vannak jelen, és abban az értelemben alkalmasak a differenciálásra, hogy jellemzően még az azonos hierarchia-szinten belül sem egyformák. Ilyen központi jellegű funkciók lehetnek a klasszikus ellátási-szolgáltatási szerepkörök: mind a piaci (kereskedelem, bankok, fodrász- és műkörmös, autószervez...), mind pedig a közszolgáltatási jellegűek (közép- és felsőoktatás, egészségügy, szociális ellátás, közigazgatás, igazságszolgáltatás...). De **központi szerepkör** lehet a munkahelyi funkció is: a városok fontos jellegzetessége, hogy több munkahelyet kínálnak, mint ahány foglalkoztatott lakik falaik között. Ebbe a csoportba tartozhat továbbá a közlekedés, illetve a közlekedési hálózatok elosztó, csomóponti jellegű elemei, valamint a rekreáció, idegenforgalmi kínálat és kiépített infrastruktúra, és számos más tényező. Ezen tényezők valamennyien alapját képezhetik egy-egy funkcionális típusnak.

Mielőtt azonban bemutatnánk néhány jellegzetes példát, érdemesnek találjuk ezt a funkcionális kérdéskört kiegészíteni a **genetikaival**, abban az értelemben használva most ez utóbbi kifejezést, hogy milyen tényező(k) hozta(ák) létre, emelték ki a településhálózat elemei közül az egyes városokat (falusi településekre ezt a tényezőt jellemzően nem magyarázzuk). Ezen a ponton szükséges bevezetni egy a magyar földrajzban nagy hagyományokkal rendelkező fogalom párt, a **helyi, illetve helyzeti energiák fogalmát**. Eredetileg *Cholnoky Jenő* használta őket és erőteljesen meggyökeresedtek a magyar településföldrajzban. A magunk részéről a fogalom pár mögött álló tényezők kettéválasztását

kissé erőltetettnek, illetve részben túlhaladottnak érezzük, de meghajolva a hagyományok előtt röviden összefoglaljuk a kérdéskör lényegét. A **helyi energiák** a földrajzi tér egy adott pontján rendelkezésre álló erőforrásként, vagy erőforrások csoportjaként határozhatók meg, amelyek a település létrejöttét és későbbi fejlődését segítik, dinamizálják. Ilyenek lehetnek domborzati tényezők (például ármentes térszínek), bőséges vízforrás (különösen szemi-arid-árid területeken, eredendően ivóvízként, később az ipar szükségleteinek kielégítésére, vagy akár termálvizek esetén idegenforgalmi hasznosításra), nyersanyagok (történelmileg változó módon, ahogy kitermelhetővé és gazdaságilag hasznosíthatóvá válnak), vagy akár a természeti táj szépsége (idegenforgalmi szempontból).

Figure 3.7. Ki gondolná, hogy Európa egyik legöregebb települését látjuk? A városka a névadója a kora vaskori (Kr. e. 8 - 5. szd.) hallstatti kultúrának. A helyi energia, ami ezt az első látásra lehetetlen helyre épült, a meredek hegyoldal alján kialakult hordalékkúpon megkapaszkodó, szárazföldön sokáig alig megközelíthető települést korokon keresztül élte, az nem volt más, mint a környező hegyek sóvagyona. Ma elsősorban idegenforgalmi látványosság, a Salzkammerguti-tóvidék "ékszerdoboz" (Hallstatt, Felső-Ausztria, Pirisi G. felvétele)

A **helyzeti energiák** ezzel szemben *olyan tényezők, amelyek a relatív földrajzi helyzetből, az adott település fekvéséből fakadnak*. Vagyis, ezek az előnyök csak a településhálózat rendszerében értelmezhetők. A legtöbbször emlegetett ilyen tényező a **vásárvonal**, amely eltérő természeti tájak találkozásánál alakul ki. Alapja az az egyszerű gazdasági tény, hogy a különböző tájak eltérő termékskálát állítanak elő, amelyek így alapját képezik az árucserének: ennek legcélszerűbb helye pedig nyilvánvalóan a két táj találkozási vonala. Ilyen vásárvonalakat írtak le a magyar Alföld, de a Kisalföld és az Erdélyi-medence peremén is. A tájhatár sokszor nem ennyire látványos: Debrecen is tájhatáron (eltérő talajadottságú vidékek találkozásánál) fekszik, még ha ez nem is tűnik fel a térképet szemlélőknek. Hasonló, tájhatáron kialakult várossorokat találhatunk a sivatagok peremén, például a Szaharától délre (legismertebb képviselőjük a Maliban fekvő Timbuktu).

Figure 3.8. Helyi és helyzeti szinergiák: a legtöbb város esetében a két tényező hatása nem elválasztható egymástól. Vajon a jó kikötőből vagy az Adria bejáratához közeli fekvés tette Dubrovnikot Dalmácia legszebb és legfontosabb városává? (Horvátország, Pirisi G. felvétele)

A helyzeti energiák másik jellemző főtípusa a *közlekedésföldrajzi szempontból kitüntetett fekvés*. Ennek számos altípusa ismert, a közös jellemző azonban minden esetben az, hogy *a földrajzi térben a közlekedés áramlási irányai valamely akadály miatt leszűkülnek*, és ezekben a kiemelt pontokban fókuszálódnak. Ez számos ok miatt létrejöhet, ha mindet nem is fogjuk felsorolni, néhány példát megemlítünk. Tipikusak a *folyók átkelési pontjainál: természetes gázlóknál létrejövő települések* (etimológiailag erről mesélnek olyan településnevek, mint Frankfurt és Schweinfurt, vagy akár Oxford – az előbbi a frankok, a középső a disznók, az utóbbi az ökrök gázlója), vagy ott, ahol a széles ártér leszűkül, és aránylag könnyen áthidalhatóvá válik (a Tisza magyarországi szakaszának városai: Záhony, Tokaj, Tiszafüred, Szolnok mind kiváló példák erre). Ezeket napjainkban általában **hídvárosoknak** nevezzük, noha az átkelőfunkció általában jóval régebbi maguknál a hidaknál. Ha még néhány klasszikus példát akarunk keresni, akkor megemlíthetjük Eszéket a Dráva, Avignont a Rhône, vagy Regensburgot a Duna partján. Az altípus egy komplikáltabb esete nagy folyók *tölcsértorkolatánál* alakul ki. Nem csak arról van szó, hogy a kiszélesedés előtti pont a legalkalmasabb az átkelésre, hanem arról is, hogy ez az a pont, ameddig a dagályhullám visszaduzzasztja a folyót, ami így naponta kétszer a normálissal ellentétes irányba folyik. Ez kiváló lehetőséget kínált kikötők létesítésére a vitorlás korban, amikor igencsak nehézkesen lehetett árral szemben hajózni. Klasszikus példái London a Temze, Hamburg az Elba, Bréma a Weser partján (utóbbi kettőnek a hajózás fejlődésével előkikötője is létrejött: Cuxhaven, illetve Bremerhaven), de Európán kívül ezt a típust képviseli tulajdonképpen a kanadai Quebec is a Szent Lőrinc torkolatánál.

Figure 3.9. Giurgiu (balra) és Rusze (jobbra) párosa a román-bulgár határon. A két város közötti híd a mai napig az egyetlen ezen a határszakaszon (Trócsányi András felvétele)

A tengerhajózás hív életre olyan **fokoknál**, félszigetekenél kialakuló városokat is, mint Fokváros, Szingapúr vagy Brest, illetve olyan tengerszorosok partján fekvő településeket, mint Koppenhága és Malmö, Calais és Dover, Gibraltár és Tanger, vagy Isztambul esetén. Fokhelyzetben lévő település tavak partján is kialakulhat: a legjobb példa erre Chicago, a Michigan-tó mentén, vagy Genf, a róla elnevezett tó délnyugati elvégződésében.

Figure 3.10. A Boszporusz (a háttérben) partján fekvő Isztambul a természetföldrajzilag meghatározott fekvés iskolapéldája (Törökország, Trócsányi A. felvétele)

Szárazföldön tipikusnak számítanak még a **kapuvárosok**. Ezek sokfélék lehetnek: természeti tényezők alakítják *a hágókapu-helyzetet, vagyis azt az állapotot, amikor a hágók előterében, azok bejáratánál összefutó utak teremtenek erős helyzeti energiát*. Kiváló példa erre Luzern, a Gotthárd-hágó északi oldalán, Torino, a Franciaországba vezető alpesi hágók bejáratánál, vagy akár Nagyvárad és Kolozsvár a Király-hágóra vezető útvonal két végpontján, vagy Ungvár és Munkács a Kárpátok belső peremén. Kapuvárosok kialakulhatnak mesterséges körülmények között is – és akkor itt jegyezzük meg, hogy helyzeti energiák nem csak természetföldrajzi adottságokból származtathatók – elsősorban annak köszönhetően, hogy az államhatárok – a 20. század legnagyobb részében – csak pontszerűen voltak átjárhatók. Ennek megfelelően a *határátkelő* jelentős kapuvárosokká váltak, ahol nem csak a közlekedési áramlások sűrűsödése, hanem a határ két oldalán fekvő államok és kultúrák közötti interakciók is jelentős fejlesztő hatást gyakoroltak. Jó példa erre a svájci-német-francia hármashatáron fekvő Basel, a Neisse partján (német-lengyel határ) található Görlitz, a szlovén-olasz Gorizia, vagy akár Trieszt (aminek fekvése arra is példa, hogy többféle helyzeti energia is hathat egy városra), a hazai példák közül megemlíthető Sopron, vagy távolabbról, az Egyesült Államok és Mexikó határáról San Diego – Tijuana, El Paso – Ciudad Juarez, Laerd – Nuevo Laerd város párok. Ugyancsak érdemes megjegyezni, hogy *a kapuvárosoknak van más értelmezése is, amely szerint voltaképpen (napjainkban) nem a fizikai határok átkelőpontjai birtokolják a kapufunkciókat: az innovációk nem itt érik el az adott országot, hanem sokkal inkább a nemzetközi hálózatokba jobban beágyazott településeken, fővárosokon, jelentős regionális központokon keresztül*. Ebben az értelemben Magyarországon Budapest, talán Győr számítana kapuvárosnak.

Ezek az alapvetően genetikai típusok részben persze funkcionálisak is. A vásárvárosok gazdasági életében a kereskedelemnek kiemelt jelentősége van, a fok- vagy kapuhelyzet a közlekedési funkciót erősíti, stb. Továbbá funkcionális típusok származtathatók a helyi energiákból is: *bányászvárosok, fürdővárosok, üdülőtelepülések, oázisvárosok* alakulnak ki. Ha most visszakanyarodunk a *funkcionális típusokhoz*, akkor gyorsan szögezzük le: hogy mindegy melyik központi- vagy esetleg alapfunkció határozza meg egy adott település arculatát, az általában nem jelent mást, csak relatív dominanciát. Nincs már arról szó, hogy mondjuk – bár nem fogunk ilyen típust meghatározni – vasutasvárosnál a keresők többsége a vasútnál talál munkát, hanem csak arról, az átlagost jelentősen meghaladja a vasúti dolgozók aránya, amely így jellegadóvá válik – de szinte sose dominánssá. Általában: ha városokról beszélünk, akkor ki kell mondani, azok komplex jelenségek, és minél nagyobbak, ez annál inkább igaz rájuk. Vagyis *a legtöbb nagyváros már egyáltalán nem sorolható funkcionális típusokba*, és azok reflexek, amelyek a földrajztanítás során különböző ipari ágazatokat ragadnak ki, és ezzel akarják meghatározni egy-egy nagyváros lényegét,

túlhaladottnak tekinthetők. A települések funkcióinak vizsgálatakor a másik, amit előre kell bocsátani, hogy *a funkciók bizonyos értelemben hierarchizáltak*. Elkülönítünk **alapfunkciókat**, azokat a legelemibb szolgáltatásokat, amelyeket minden (csoportos) településen megtalálhatunk, ilyenek például az alapszintű oktatási, egészségügyi ellátás, az alapinfrastruktúra (közművek), temető, vásárlási lehetőség, stb. A **középfokú funkciók** (amelyek jó eséllyel központi funkciók is, tehát nem csak egy települést, hanem a környezőket, a vonzáskörzetet is ellátják) közé tartozik például a középszintű oktatás, a fekvőbeteg-ellátás, kulturális intézmények, differenciált üzletek. A **felsőfokú funkciókat** is hosszan lehetne sorolni, elég, ha például felsőoktatásra, klinikai jellegű ellátásra, operaházra, felsőbb szintű bíróságokra gondolunk.

Ha a funkciók szerint valamiféle rendszert kívánunk létrehozni, akkor illő, hogy a legalapvetőbbel kezdjük.

Sok településnek ugyanis lényegében egyetlen funkciója van: a lakóhelyi. Hívjuk ezeket **lakó-**

vagy alvótelepüléseknek, közös jellemzőjük, éjszakai népességük jelentősen felülmúlja a nappalit, továbbá agglomerációk részei, ahol a lakó- és munkahely térbeli szétválása előrehaladott.

Településként önállóságuk megkérdőjelezhető, ennek ellenére méretük igen jelentős lehet (hiszen a hazaiak legnagyobbika, Érd ma már 63 ezer ember otthona). Fontos megjegyezni azt is, hogy sok esetben ez *a típus a települések fejlődésének sokszor csak egy átmeneti állapota*. Az alvótelepüléseket felfuttató kiköltözés csak a szuburbanizáció első, lakóhelyi szakasza, amit követhet megfelelő tényezők együtthatása esetén a munkahelyek és a szolgáltatások decentralizációja is, vagyis az alvótelepülés továbbfejlődhet, valódi várossá válhat (ez zajlik napjainkban Budaörs esetében). Más esetekben az alvótelepüléssé válás végállapot, vagy a véget közvetlenül megelőző állapot: ide kell sorolnunk azokat a falvakat, amelyek minden egyéb funkciójukat elvesztették, és már csak lakóhelyként szolgálnak (még akár városok is kerülhetnek ilyen pályára: némi leegyszerűsítéssel ez történt a bányáit vesztett Komlóval, persze, a vonzáskörzetének egy részét fenntartotta, de azért egyre inkább Pécs alvóvárosává válik). Ez az állapot lehet hosszú távon is stabil, ha a település kellően vonzó lakóhely, de inkább az a gyakoribb, hogy ez a település elhalásának végfázisa: egyéb funkciók híján népessége rövidebb-hosszabb idő alatt az elvándorlás, vagy akár csak a természetes fogyás következtében elszívárog, eltűnik. Talán szomorú hallani, de lényegében ide sorolható a hazai aprófalvak igen jelentős része.

A funkcionális típusok igen jelentős része a *foglalkoztatási funkcióhoz* kötődik oly módon, hogy valamely ágazat az adott településen. Ilyen lehet az *agrárgazdaság*, amelyre persze kapásból mondhatnánk – mondtuk is – hogy ez a falusi települések elődleges szerepköre. Ez persze igaz, azzal a megkötéssel, hogy ma már nem feltétlenül van így, de fontos megjegyezni, hogy a történelem folyamán a mezőgazdaság bizonyos esetben egyébként városias településeknek is jellegadó funkciója volt. Tulajdonképpen az első nagy városi civilizációk kifejezetten a földművelésre épültek, akár Sumér, akár Egyiptom, akár az Indus mente magaskultúráit nézzük. Általában: abban az esetben, ha a mezőgazdaság termelékenysége kellően magas volt, gyakran hozott létre olyan városi jellegű népesség-koncentrációkat, amelyekben ez vezető gazdasági ág maradt. De ehhez a modernebb időkben már meglehetősen speciális körülmények kellettek, például azok a háborúval, falupusztulással és ugyanakkor agrár-árforradalommal kombinált hatások, amelyek lehetővé tették a magyar mezővárosok felvirágzását a hódoltság idején.

Az **iparváros**, vagy ipari falu könnyen felismerhető, jellegzetes településtípus. Természetesen, az előbbi a gyakoribb: néhány átmeneti időszakról eltekintve, az ipar alapvetően városi tevékenység volt és feltehetően az is maradt. Jellegzetes, történeti altípusai a *bányavárosok és falvak*, általában sajátos társadalommal és kultúrával. A klasszikus iparvárosok a 18. századi Anglia szülöttei, ahol és amikor ez vált a gazdaság vezető ágává, és megteremtette azt a településtípust, amely tulajdonképpen egy (vagy több) ipari telephely, nagyüzem köré szerveződik. Ezekben a városokban a termeléshez képest minden más funkció másodlagos, és gyakran csökevényesen fejlett. Ez a típus ebben a formájában a világ nyugati részén történelminek tekinthető: Manchester, Leeds, Birmingham, vagy akár Detroit nagyrészt kinőtték magukat, értve ez alatt, hogy a nagyvárosi méretűvé duzzadt lakosság mellé lassanként felzárkóztak a városi funkciók is, és az egyoldalúság oldódott.

Figure 3.11. Ugyan nem önálló település, de jellegzetes bányásztelep (kolónia) szabályos utcákkal és egyenházakkal, egy mélyművelésű aknával (lent) és egy 2004-ben felhagyott külszíni fejtéssel. (Pécsbányatelep, Pécs, Trócsányi A. felvétele)

Ez nem feltétlenül sikerült a megkésett társadalomfejlődés és a felülről vezérelt iparosítás nyomán létrejövő **szocialista városoknak**: mivel ipari alapjaik részben mesterségesek voltak (a városok meg teljesen), így a gazdasági környezet megváltozásával ezek a települések általában igen meredek lejtőre kerültek: strukturális problémák, szegregálódás, elvándorlás jellemzi őket. Általában véve, a klasszikus iparvárosok kora nyugaton leáldozott. A hagyományos nehézipar jelentősége jócskán csökkent, a Ruhr-vidék nagyhírű városai ma változatos rehabilitációs és szerkezetváltási programokkal igyekeznek a felszínen maradni. Napjaink ipari központjaiban a termelőfunkció már nem a városszerkezet szerves része, hanem diszkrétan megbújik a peremeken létrejött, uniformizált ipari parkokban. A hagyományos ipari városokat azokban a régiókban kell keresnünk, amelyek jelenleg élik meg saját ipari forradalmukat (vagy vívják annak utóvédharcait). Az olyan nagyvárosok, mint a kínai Linfen, Datong, Yangquan, az indiai Vapi vagy Sukinda, esetleg a zambiai Kabwe vagy a perui La Oroya egyszersmind a világ legszennyezettebb helyei is.

Figure 3.12. Százhalombatta a késői szocialista városok tipikus példája. Egy vegyipari üzem (a kép jobb oldalán) és egy hőerőmű (balra) közé települt. Az ipar fő telepítő tényezője a Duna volt. A város korábban alárendelt lakófunkciói ma gyorsan fejlődnek Budapest közelsége miatt (Trócsányi A. felvétele)

A *tercier szektor* specializációja többféle településtípust is életre hívhat. A *vásárvárosokról*, vagy kereskedelmi központokról már említést tettünk: napjainkban amúgy is meglehetősen uniformizálódott, méret- és hierarchia-függővé vált a kereskedelmi ellátottság és a kereskedelem intenzitása is. Tercier funkció a *közlekedés* is, amelyről szintén tettünk említést: a közlekedési csomópontként is meghatározható települések általában a megfelelő helyzeti energiák következtében jönnek létre. Ebbe a logikai egységbe tartozik (mármint, a terciér ágazatok mentén történő specializáció szempontjából) az **üdülőtelepülés** típusa is. Eldugott, a természeti szépségek mellett hagyományos értékeket kínáló kis falvaktól a klasszikus üdülőhelyeken (rengeteget sorolhatnánk Monacótól St. Moritzon át Aspenig) keresztül a közelmúltban létrejött, környezetüktől izolált szállodavárosokig (Törökországtól a Karibi szigetvilágon át Thaiföldre) meglehetősen nagy a változatosság méretben, formában és földrajzi fekvésben. Az alap általában valamely helyi energia: de sokszor még csak ez sem kell hozzá. A világ legismertebb ilyen települése, „Amerika játszótere”, Las Vegas létrejöttéhez csak egy sajátos válságkezelési eszköznek szánt szabályenyhítés kellett, amelyben az egyébként akkoriban vaskalapos Egyesült Államokban Nevada állam engedélyezte a szerencsejátékokat a gazdasági fellendülés és az adóbevételek reményében. Így egy arra egyébként alkalmatlan helyen, ahová az ivóvizet is 100 km-es távolságból kell szállítani, szinte a semmiből kinőtt egy város – eredetileg elsősorban a maffia bevételeiből. Hasonló történet zajlik napjaink legdinamikusabban fejlődő, bár a világválság miatt bajba jutott ingatlanfejlesztési projektjében, Dubaiban, ahol szintén a semmiből kreáltak turistaparadicsmot.

Figure 3.13. Wengen üdülőtelepülése a Lauterbrunnental felett télen és nyáron is kiemelkedő turisztikai központ, többek között az egyik leghíresebb alpesi sí világbajnokság futam helyszíne (Berni kanton, Svájc, Pirisi G. felvétele)

Itt kell megemlíteni a modern gazdaság néhány valódi húzó- vagy inkább vezető ágazatát. Ez napjainkban alapvetően a vállalati irányítással, pénzügyi szolgáltatásokkal kapcsolatos funkciókat tömöríti, melyek a – később még tárgyalt – *globális városok* lényegi szerepkörei, amelyekben az úgynevezett HQ (az angol headquarter, vagyis főhadiszállás szóból) funkciók összpontosulnak. De ezekhez kapcsolódnak azok a települések, amelyek a *kutatás-fejlesztés* fő központjai. Ezek részben persze a klasszikus egyetemi városok, de sok esetben a fejlesztés elszakadt az akadémiai jellegű kutatásoktól, és néha akár jelentős klaszterekbe szerveződik. A legismertebbek a Szilícum-völgy (Silicon Valley) települései: San José, Palo Alto, de ide sorolható a világszerte sok helyen kisvárosi méretűvé duzzadó, bár klasszikus értelemben talán nem önálló településként értelmezhető technopolisz is. Egyel tovább lépve a humán szolgáltatások területére, jellegzetes típusnak tekinthető az **iskola- és egyetemvárosok**. Az eredeti típus abba a korba visz minket vissza, amikor a középfokú oktatás még egyáltalán nem volt magától értetődő funkciója a városoknak, így a középiskola speciális, egyedi arculatot adott egy-egy településnek. A legismertebbek olyan, jellemzően református háttérű hazai iskolavárosok, mint Debrecen, Sáropatak vagy Pápa. Napjainkban is jogos lehet ez a jelző, vagy besorolás, ha a középfokú oktatás vonzáskörzete a település méretéhez képest igen kiterjedt, illetve a városban tanuló középiskolás diákok száma kiemelkedő. A 21. században az oktatásra specializálódott települések jellegzetes típusát az egyetemvárosok képviselik. Nehéz meghatározni a pontos paramétereiket: nem minden város tartozik ide, ahol van felsőoktatási intézmény. Inkább csak azok, amelyeknél az *egyetem társadalmi-gazdasági szerepe kiemelkedő*. Ez leggyakrabban a viszonylag kis város nagy egyetem kombinációval fordul elő: Heidelberg, Marburg, Bayreuth, Göttingen, Erlangen: klasszikus példák Németországból, Nagy-Britanniában Oxford és Cambridge annyira triviális, hogy szinte megemlíteni és szőgyelljük.

Figure 3.14. A festői Marburg an der Lahn egyetemét 1527-ben alapították, és az első evangélikus felsőoktatási intézmény volt német nyelvterületen. Ma a 80 ezres város mintegy 18 ezer hallgatónak is ideiglenes otthont biztosít. A kép közepén a régi egyetemi épület látható. (Hessen, Németország, Pirisi G. felvétele)

Települési méretkategóriák

Amikor a települések *méretéről* beszélünk, jellemzően általában a *lélekszámukra*, és nem a fizikai kiterjedésükre gondolunk, némi leegyszerűsítéssel élve. A korábbiakban már írtuk, hogy általában a földrajz egyetlen ember lakhelyét is hajlamos településnek tekinteni – ez tehát az alsó határ. A felső jelenleg – nos, ezt lényegében lehetetlen precízen megmondani. Rögtön beleütközünk egy módszertani problémába: az egész nagyvárosi övezet, agglomeráció (gyakran: urban area, metropolitan area) népességét érdemes figyelembe venni, vagy az ennél jóval kisebb, adminisztratív határok közé szorított (mag)városét? Előbbi esetben *a plafon a legtöbb forrás szerint nagyjából 33-34 millió fő körül van Tokió agglomerációjában*. De ezekben az összevetésekben az amerikai keleti part megalopolisza, hatalmas város-régiója, az ún. BosWash térség több részre bontva szerepel. Ha csak a városokat magukat vesszük figyelembe, akkor a legtöbb összevetés (nem létezik két egyforma lista) valahol 13-14 millió fő között hirdeti ki a győztest, amely címre általában Sanghaj, Mexikóváros, Karachi, esetleg Sao Paulo pályázik, szorosan követve Peking, Mumbai, Kalkutta által (Európából Isztambul a legnagyobb, bár általában nem európai városként gondolunk rá). Hogy bonyolultabb legyen a kép, a világ legtöbb sokmillió városát olyan országban fekszik, ahol a statisztika pontossága komoly kihívásokkal küszködik. Kínában pedig éppenséggel a fennálló szigorú szabályok kijátszása miatt az emberek igyekeznek kibújni a nyilvántartások hatálya alól.

Az egész kicsitől az óriásiig a települések folyamatos skála mentén helyezkednek el, mégis *érdemes néhány kategóriát kiemelni*. A **megalopolisz** - a szakirodalomban legelterjedtebb használatát tekintve a kifejezésnek - az *önmagukban is sokmillió agglomerációk összenövéséből alakul ki*, több tízmillió embert kapcsol össze egyetlen hatalmas urbánus térségben. Vitatott, hogy a legnagyobb agglomerációk összenövése elérte-e már ezt a funkcionális szintet, hogy egyetlen egységként kezeljük őket. Legismertebb a korábban már említett *BosWash*, de szokták emlegetni ennek nyugati párját, a *SanAngeles*-t (Los Angeles-San Diego-Tijuana), illetve Európából a *Ruhr-vidéket*, és a vele egyre inkább összekapcsolódó várostérséget Kölnntől egészen a hollandiai *Randstad*ig.

A **megaváros** kifejezést általában a 10 milliónál népesebb településekre használják. Jelenleg nagyjából 20 körül jár a számuk, és gyorsan emelkedik: az ENSZ által készített becslések szerint 2015-ben 23, 2050-ben már legalább 27 ilyen település lesz. További fontos megállapítás, hogy földrajzi súlypontjuk eltolódik. A modern

világ első megavárosainak még New Yorkot, később Tokiót tartották, de ma a 19-ből még a kínai településeket nem számítva is 15 található a fejlődők közé besorolt országokba, ebből kettő afrikai, négy pedig latin-amerikai, a többi ázsiai. Ez a jövőben vélhetően úgy fog változni, hogy az afrikai megavárosok aránya növekedni fog, de a mezőnyt még sokáig Ázsia uralja majd.

Figure 3.15. A tíz millió főnél népesebb agglomerációk világszerte, 2009 (Forrás: Az ENSZ World Urbanization Prospects report alapján szerkesztette: Pirisi G.)

Nyilvánvalóan, az ilyen *gigantikus méretűre duzzadt városok működtetése nagyon komoly kihívások elé állítja a helyi közösségeket*. Némileg pesszimistán irányíthatatlannak is nevezhetnénk őket, növekedésük sokszor teljesen szabálytalan, és igen gyakran tele vannak olyan belső zárványokkal, nyomornegyedekkel, amelyek életére a hatóságoknak voltaképpen semmilyen befolyásuk sincsen. Talán az irányíthatatlanságnál is nagyobb probléma a *fenntarthatatlanság*. Ekkora méretű népesség-koncentráció számára a szükséges erőforrásokat megteremteni nagyon nehéz, jellemzően igen nagy távolságból kell odaszállítani olyan elemi létfeltételeket is, mint az ivóvíz, de hatalmas energia- és élelmiszerigényről, hulladéktermelésről és ezek szállítási vonatkozásairól. Pusztá méreteik miatt maguknak a városoknak a belső közlekedési rendszere is nagyon nehezen fenntartható, és rettenetes terhelést ró a környezetre. Kevés kivételtől eltekintve, a legtöbb ilyen megaváros voltaképpen európai szemmel szinte élehetetlennek tekinthető.

A soron következő kategória már nem ennyire egyértelmű. Időnként szokás használni a *metropolisz* kifejezést a *milliók településekre*, hogy még egy kategória beillesztésével elkülöníthessük ezeket a millió alatti nagyvárosoktól. Ezekből már igen jelentős számút találunk bolygónkon: egy ENSZ összesítés 454 ilyen települést sorol fel világszerte, de a statisztikai bizonytalanságok miatt talán az a legegyszerűbb, ha úgy fogalmazunk, hogy 450-500 metropolisz létezik a világon. Számuk természetesen dinamikusan növekszik, bár ellentétben a korábbi két kategóriával, ezek között már jócskán találunk olyan városokat (mindenekelőtt az európai fő- és más nagyvárosokat), amelyek népessége csökkenést mutat.

Továbbhaladva lefelé elérjük a *nagyváros-középváros-kisváros* hármasságának dilemmáját. Ezek határaitra azonban semmilyen általánosan érvényes szabályt nem tudunk adni. Tulajdonképpen, ahány településhálózat, annyi felosztás, de sokszor hiába létezik mondjuk egy adott ország statisztikai hivatala által készített hivatalos besorolás, ezek mögött nem mindig van tudományos konszenzus. Nem törekszünk arra, hogy eldöntsük ezt a vitát, főleg, mert meggyőződésünk, hogy *nem adható világszerte mindenhol érvényes felosztás*. Egyetlen példát kiragadva: *hazai viszonylatban a 100 ezer főnél népesebb településeket nagyvárosnak tekintjük*, de ez aligha állja meg a helyét akár európai, akár mondjuk amerikai vagy kínai összevetésben. Így, ha a milliók városokat elkülönítettük, akkor hajlamosak vagyunk úgy gondolni,

hogy a nagyvárosok 2-300 ezer főnél népesebbek, a kisvárosok 30-50 ezer főnél kisebbek, ami a kettő között van, az a középváros.

Figure 3.16. Városias beépítés, emberközeli lépték: az európai kisvárosok arculatának fő jellemzői (Gyöngyös, Heves megye, Pirisi G. felvétele)

A városok és a falvak közötti méretbeli határ megint csak problémás kérdés, és általában valahol 2-10 ezer fő között húzódik, de európai viszonyok szerint az 5000 fős települések már inkább kisvárosias jegyeket mutatnak. A falvak kategóriái között általában az **óriásfalu**, **nagyfalu**, **középfalu**, **kisfalu**, **aprófalu** és a **törpefalu** is megjelenik, vagyis zavarba ejtően sok a kategória. Az **óriásfalu** jellemzően az alföldi jellegű, jó agráradottságokkal megáldott tájak sajátja a Pó síkjától a magyar Alföldön keresztül az ukrán és orosz feketeföld-övezetig (és jellemzően 5000 főnél népesebb települések soroltatnak ide, amelyek egyebekben nem felelnek meg a városok minőségi kritériumainak). **Nagyfalu** 2-5000 fő között: ez a népesség általában már kényelmesen elegendő az összes fontos alapfokú (és esetleg egy-két középfokú) funkció fenntartásához. A **középfalu** kategóriájában (1-2000 fő) ez már csak kedvező demográfiai viszonyok mellett adott, az ennél kisebb települések problémája pedig egyértelműen a funkcionális kiüresedés. 1000 fő alatti falvak esetében önmagukban, vonzáskörzet nélkül általában fenntarthatatlanná válnak az iskolák. A **kisfalvaknál** és az **aprófalvaknál** jellemzően nem csak a népesség száma, hanem annak tendenciája is gondot okoz: vagyis hogy itt majdnem minden esetben csökkenő lélekszámokkal kalkulálhatunk. A két kategória egybemosódik, ha mindenáron különbséget akarunk tenni, *akkor 500 fő alatt beszélünk általában aprófaluról*. Mivel az ezeket létrehozó földrajzi sajátosságok általában regionális jelleggel hatnak, jellemzően aprófalvas térségek alakulnak ki, ahol a településhálózat fejlődési iránya arrafelé mutat, hogy az alapszintű funkciók is egyre inkább néhány – szerencsésebb helyzetű, fekvésű – településre koncentrálódnak. A többi viszont megállíthatatlanul halad a **törpefaluvá** válás útján (hogy ennek határát 100 vagy 200 főnél húzzuk-e meg, szinte teljesen lényegtelen), ahol a legtöbbször már a legalapvetőbb szolgáltatások sem fenntarthatók: 100 (ráadásul jórészt idős, keveset fogyasztó és kevés jövedelem felett rendelkező) ember nem képes fenntartani még egy egyszerű kisboltot sem.

[Prev](#)

[Up](#)

[Next](#)

A településföldrajz vizsgálatának tárgya, a település

[Home](#)

A települések szerkezete

A települések szerkezete

A klasszikus településmorfológiai típusok

A települések belső szerkezetét kétféle megközelítésben lehet vizsgálni. A klasszikus morfológia elsősorban a települési utcahálózat vizsgálata alapján különít el alaprajzi típusokat, míg a következő fejezetben tárgyalta funkcionális morfológia elsősorban a települési szerepkörök térbeli rendjét vizsgálja.

Az előbbi elsősorban a *falvaknál releváns*, még a legegyszerűbb város is többféle morfológiai, alaprajzi alaptípus keverékéből áll össze. *Bármely település morfológiáját alapvetően meghatározza, hogy létrejötté fokozatos, hosszú történeti folyamat eredménye-e, vagy meghatározott alapítási aktushoz kötődik.* Előbbi esetben a település jellemzően szabálytalan formakincssel rendelkezik, míg utóbbi esetben az alapítás során általában valamilyen tervet követnek, amely meghatározza a település alapszerkezetét. Szabályosságot okozhat a termőföld használatának sajátos rendje is – nyilván ez csak falusi települések esetén releváns.

Szabálytalan alaprajzú települések közé soroljuk a **halmaztelepüléseket**, ahol *a szabálytalanság az összes fontos morfológiai elemet (utcahálózat, telekfelosztás, a házak telkeken belüli elrendezése) felöleli.* Tulajdonképpen házak rendszertelen halmaza, amelyek között a közlekedési útvonalak egy része idővel utcává formálódott. A típus világszerte ismert és elterjedt, alapformának is tekinthető, történetileg újra és újra visszatérő. A Kárpát-medencében is igen gyakori forma (bár ez részben már múlt időbe tehető).

Figure 3.17. Hagyományos mediterrán halmaztelepülés, zárt és többszintes struktúráival városias megjelenésű, de eredendően falusi település a Durance völgye felett (Lauris, Vaucluse megye, Franciaország déli részén, Pirisi G. felvétele)

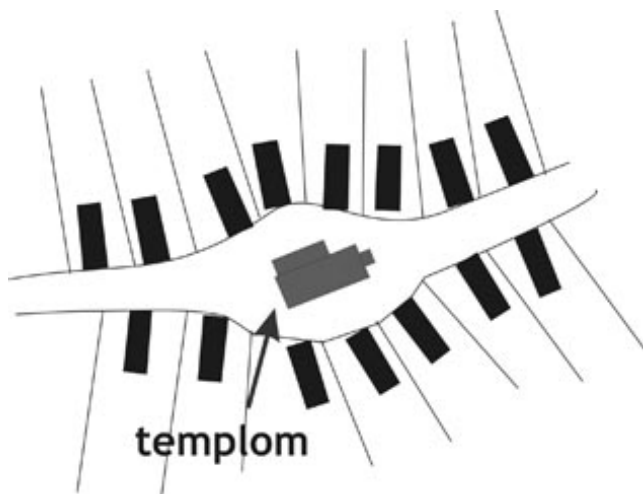
A halmazfalvak sajátos magyar változatának tekinthető a *kétbeltelkes halmaztelepülés* (falu, mezőváros egyaránt lehet). Itt a funkciók térbeli különválásával van dolgunk: amíg a házak halmazszerűen helyezkednek el a belterületen, a hozzájuk tartozó ólaskertek tőlük függetlenül a település külső peremén. Jellemző még a típusra a sugarasan egy központi tér felé futó, kifelé szélesedő főbb utcák rendszere. Ma már történetinek tekinthető típus: a modern urbanizáció a felismerhetetlenségig átalakította ezen települések szerkezetét.

Figure 3.18. Körfalú sematikus rajza (szerk.: Pirisi G.)

Egyfajta átmeneti, illetve jelentős részben archaikus formában szokás tartani az úgynevezett **körfalut**, a szakirodalomban is gyakori német nevén az ún. *Rundling*-et. Itt a házak többé-kevésbé szabályosan, egy központi térre néznek, nagyjából kör alakban véve körül azt, innen egyetlen utca vezet kifelé. Megjelenésében így erősen hasonlít a magyar – főleg a Nyírségben előforduló – bokortanyára, de ez utóbbi szórványtelepülés, míg a körfalu csoportos. A körfalvak evolúciójából szokás eredeztetni az **orsós utcájú falut** (*Angerdorf*), amelyben a központi tér megmarad, de elnyúlik, és mindkét végén megnyílik. Általában ebben a központi térben találjuk a templomot. Nem csak falvaknál fordul elő: orsós piacutcának tekinthető például Kassa központja is.

Figure 3.19. Orsós utcájú falu sematikus rajza (Szerk.: Pirisi G.)

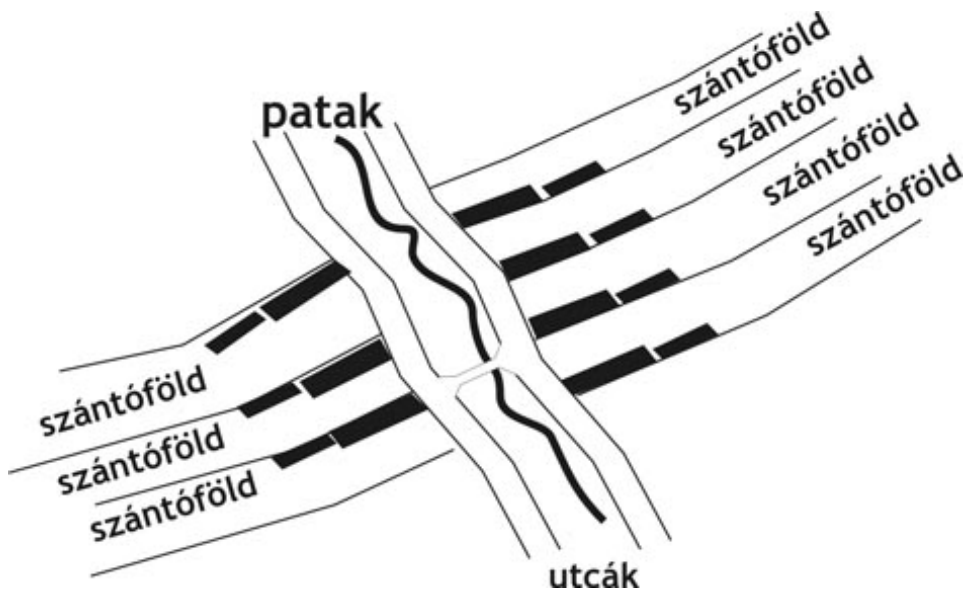
Az orsós utcájú falvak említésével már átcúsztunk a másik alapvető típusba, a **szalagtelkes települések** csoportjába. Ezeknek a fő jellemzője, hogy a *telekhasználat rendje szigorúan szabályozott*. A hosszú, keskeny telkek egyik végében (tipikusan az oldalhatáron) sorakoznak a lakóházak, rövidebb oldalukkal az utca felé. Utána következik a gazdasági udvar istállókkal, ólakkal, amit végül az általában keresztben álló csűr zár le, amin túl a kert következik. Alapformája az **úti- vagy utcásfalú**, amely eredetileg általában egyutcás, vagyis egyetlen út két oldalán alakultak ki a telkek és rajtuk a házak. A további utcák részben azokból a dűlőutakból jöttek létre, amelyek hátulról feltárták, megközelíthetővé tették a kerteket. Igen gyakori az a továbbfejlődési séma is, amelyben a hosszú, keskeny telkeken az egymást követő generációk újabb házat építenek az első tengelyének meghosszabbításában. Később a telket megnyitják, és utca alakul ki, gyakran zsákutca. Így a szalagtelkes falu jellemzően többutcássá válik. Ez a településforma tekinthető talán mind Magyarországon – főleg a Dunántúlon – mind pedig Közép-Európában uralkodónak.

Figure 3.20. Szalagtelkes utcásfalú sematikus rajza (Szerk.: Pirisi G.)

Ránézésre hasonlít az előzőhöz, mégis külön típusba tartozik a **sorfalu**. A különbség az, hogy ugyan a telkek elrendezése hasonló, csak a *beltelek* (házhely, gazdasági udvar, konyhakert) folytatásában megjelenik egy keskeny csíkban a szántóföld is, amely itt egy tagban húzódik (a szalagtelkes falvak esetében az egy telekhez tartozó szántóföld általában több tagban, vagyis több darabban terül el a település határában). A sorfalunak két alaptípusa ismert, az egyik az **erdőtelkes falu**, amelynek tengelyében általában a völgyben patak folyik, és a telkek az erdőirtás által megtisztított hegyoldalon kapaszkodnak felfelé. A **láptelek falvak** mocsarak lecsapolásával nyert területeken jöttek létre, gyakran aszimmetrikusak, vagyis a házak (és a telkek) csak az egyik oldalon (az ármentes térszínen) sorakoznak.

Figure 3.21. Erdőtelkes sorfalu sematikus rajza (Szerk.: Pirisi G.)

Végezetül vannak falvak, amelyek a mérnöki tervezés eredményeként teljesen **szabályos, sakktáblaszerű utcahálózatot** mutatnak. Ezek általában a legfiatalabbak: hazai viszonyok között a 17-19. században jöttek létre, *tudatos letelepítések eredményeként*. Az általában derékszögben egymás keresztező utcák szabályos telektömböket fognak össze, amelyeken általában ún. *teleklábas elrendezésben* sorakoznak a szabvány méretű telkek. Ez utóbbi azt jelenti, hogy a telkek a háztól távol eső végüknél összeérnek, így azok, szemben a szalagtelkes elrendeződéssel nem közelíthetők meg

hátulról. Napjainkban igen gyakori, hogy a korábban bőségesen mért telkeken a régebbi kertek egy részéből új telkeket, és a tömbök megbontásával új utcákat alakítottak ki, az alaprajzban is jelezve az egykori agrártelepülés funkcióváltását.

Figure 3.22. Csorvás sakktábla-alaprajza tipikusnak mondható Békés megyében (Trócsányi A. felvétele)

A falvak néhány alaptípusba besorolható alaprajzi rendszerei természetesen nem érvényesek a városokra. *A legősibb városi települések minden bizonnyal halmazszerűek voltak*, és ez a beépítési rendszer – vagy még inkább, mindenféle rendszer hiánya – dominál a középkori városokban, és ennek nyomán – mert *az utcahálózat igen szívós, és sokszor évszázadokon keresztül is átöröklődik*– napjaink történelmi belvárosait. Szintén nagyon hamar, még bőven időszámításunk kezdete előtt megjelennek azok a törekvések is, amelyek rendszerszerűvé kívánták tenni a városok szerkezetét. A Kr. e. 6. században a kisázsiai *Milétosz* görög városának *már szabályos, rácsos, ha úgy tetszik, sakktábla-jellegű utcahálózata volt*. Ettől kezdve ez az alaptípus újra és újra feltűnik olyan településeknél, vagy településrészeknél, amelyek létrejöttékor előzetesen tervek készültek az épületek majdani elhelyezésekor. Van, amikor ez egyszerűen csak az áttekinthető, rendezett szerkezetet volt hivatva megteremteni (ld. pl. Alexandria), de volt, amikor az egalitárius eszmék szolgálatába állították a tervezést: Philadelphia telepesei hittek az emberek egyenlőségében, és mi sem fejezhetné ki ezt jobban, mint egy olyan, rácsos utcahálózat, amelyben nincsenek igazán kitüntetett pontok. Hazai viszonylatban is találunk szép példákat városaink beépítéséből: Pestnek a 19. században kialakult, mára a tágran értelmezett belvároshoz tartozó kerületei, de különösen Újlipótváros (XIII. kerület), vagy Győr belvárosa, ahol még a 16. században jelent meg a mai utcahálózat közvetlen elődje, amikor a régi püspöki vártól délkeletre a legnagyobb hazai erődváros épület ki a bécsi irányt oltalmazandó. Később ehhez a belvároshoz idomultak az erődövek elbontása után a 19. századi városrészek is.

Figure 3.23. Lisszabon belvárosa az 1755-ös földrengés után sakktábla-alaprajzzal épült újjá (Lisszabon, Portugália, Pirisi G. felvétele)

A másik városi alapforma későbbi eredetű: a reneszánsz idején gyökerezik, majd a barokk korában szökken szárba az a gondolat, hogy az örökletesen kusza városokban úgy lehet utólagosan rendet tenni, ha a legfontosabb pontoknál *sugárirányban összefutó széles főutakkal* tárjuk fel a szerkezetet. Számos premodern és modern várost építenek át ebben a szellemben, a leghíresebb Párizs esete, ahol az akciót levezénylő prefektus neve az eljárást leíró köznévvé vált (haussmannizálás). Számos új várost is építettek ilyen szellemben, a leggyakoribb tankönyvi példa *Karlsruhe*, de Washington alapvetően sakktábla alapú utcahálózatát is áttörték néhány diagonális sugárúttal, amelyek a Capitolium és a Fehér Ház előtt futnak össze. Később a *körutakkal kiegészített sugárutas szerkezetet* felhasználták, amikor a 19. század végén gyorsan növekedő, szűkös koraújkori csigaházukat levető nagyvárosoknak kellett új szilárd belső vázat kialakítani. Így vált a Ring és a becsatlakozó sugárutak Bécs, a kis- és nagykörút, valamint sugárútjaik Budapest nagyszerkezetének alapelemeivé.

A modern kor városrendezési törekvéseit a nagyszerkezet szintjén elsősorban az mozgatta, hogy miképpen lehet a hihetetlen mértékben megnövekedett városi autóközlekedést menedzselni. A 20. század második felében sokáig erre a kérdésre a legfőbb válasz az egyre nagyobb áteresztő-képességű, soksávú főutak kiépítése volt, amelyek egyre inkább a városba bevezető sugárutak és az azt körülvevő autópálya gyűrű(k) rendszerévé állt össze. A modern városok egyre inkább – ahol ezt természeti tényezők másként nem határozták meg – körszimmetrikussá, vagy legalábbis ahhoz közelivé váltak, ráadásul térben rendkívüli módon szétterjedtek. Ezzel párhuzamosan, a lakóövezeteknél a cél éppen az átmenő forgalom kirekesztése lett, amelyet többek között az utcák kanyargós lefutásával kívántak megoldani. Ebből keletkezik a modern városszerkezet sajátos ritmikája, amelyet a lehetőleg minél egyenesebben vezetett főtengek, és az azok által kiszolgált, önmagukban félig-meddig zárt, és egy alapszolgáltatási egységet képező lakónegyedek rajzolnak ki. Utóbbiak szomszédsági egységként működve városszociológiai, közösségfejlesztési célokat is szolgálnak. A 21. századra ez elsősorban szemléletében változott meg: már nem a közlekedésnek való megfelelés, az egyre autó-barátabb városszerkezet kialakítása lett a cél, hanem éppen ellenkezőleg, a forgalom csillapítására törekednek a várostervezés eszközeivel. A cél, hogy a polgár gyalog, tömegközlekedéssel vagy kerékpárral jusson el egyik helyről a másikra, ami a szerkezetben a korábbi széles közlekedési tengelyek helyett gyakran a tekervényes, kisebb kapacitású utcák hálózatából felépített, organikusnak szánt rendszerek formálódnak. Egy mai európai város, amely keresztülment a fejlődés mindeme szakaszán, általában egyaránt magában hordozza a premodern, modern és posztmodern elemeket is, szerencsés esetben harmonikus egésszé egyesítve azokat. Éppen ezért, a falvakkal ellentétben, a városok alaprajz szerinti csoportokba sorolására tett kísérleteket fenntartásokkal kell kezelni.

Figure 3.24. Városi kertek a világ egyik legmagasabb épületének lábánál. A lokalitás sajátos szigetei a nagyváros kaotikus dzsungelében (Trócsányi A. felvétele a Taipei 101 épületből készült, Tajpej, Tajvan)

Funkcionális városmorfológia

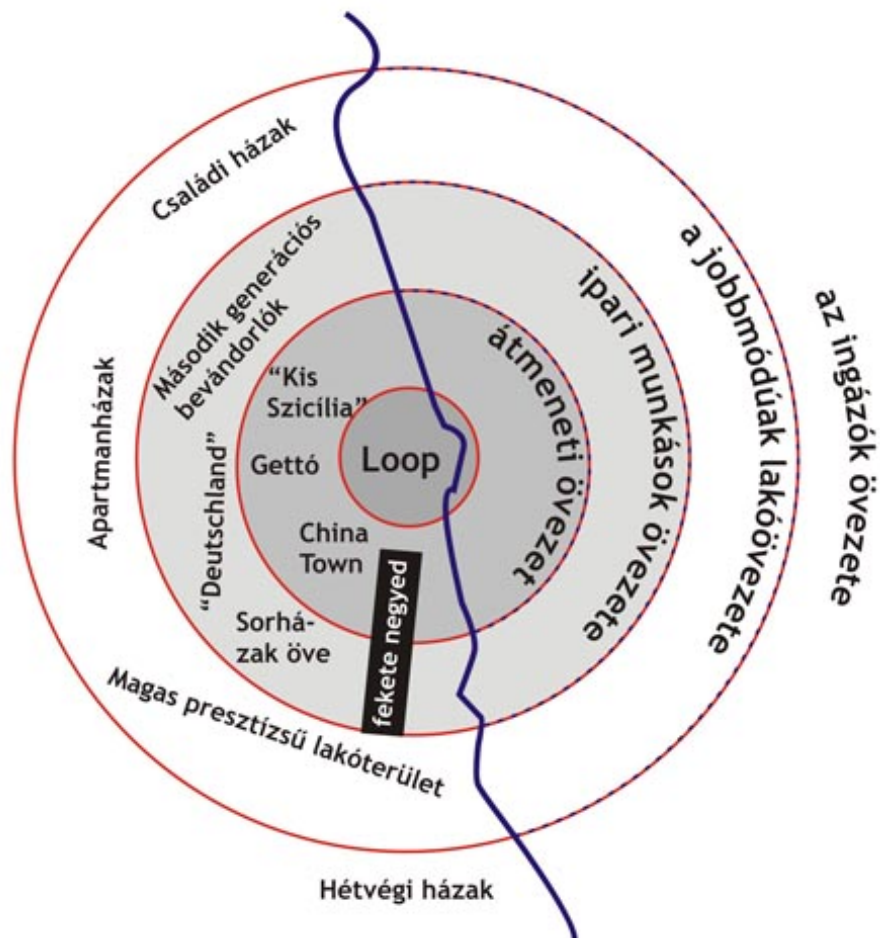
A városok esetében a fizikai szerkezetnél sokkal izgalmasabb kérdés, hogy *az egyes funkciók és társadalmi csoportok hogyan helyezkednek el a városi térben*. Erre ugyanúgy különböző modellek születtek, mint ahogy a telephelyelméletek igyekeznek magyarázni a gazdasági tevékenységek térbeli pozícióját. A településeken belüli tagozódás gyökerei igen régre nyúlnak vissza. Tulajdonképpen, amióta vannak ismereteink nagyvárosokról (Alexandriáról, Rómáról) azóta tudunk a városrészek differenciálódásáról (utóbbi esetében elég jól rekonstruálhatók a divatos, kedvelt városrészek, és az olyan rossz hírű körzetek, mint a Suburra, amely elsősorban a vörös lámpás negyedeiről volt ismert), ezt a középkorban gyakran jogi eszközökkel is elősegítik, külön negyedeket hozva létre például a zsidóknak (elsőként a Velence Cannaregio negyedében fekvő Ghetto), vagy a külföldi kereskedőknek (például Novgorodban, vagy Bergenben a Hansa negyedei), illetve az azonos céhbe tartozó kézművesek is gyakran koncentrálnak egy helyen. Mégis, a modern nagyvárosok tagolódását leíró elméletek Amerikában születtek meg, ahol a nagyvárosok fejlődését nem nagyon befolyásolták a történelmi előzmények, a társadalmi szerkezet pedig minden másnál összetettebb volt.

A chicagói iskola és a humánökológiai városmodellek

A Chicagói Egyetem az elsők között létesített szociológiai tanszéket, és ennek kutatói a település részletes, körzetekre bontott népszámlálási adatai birtokában kezdték el vizsgálni az egyes társadalmi csoportok térfoglalását a városban. A sorban az első *Ernest Burgess* 1926-os datálású **koncentrikus városmodellje** volt, amely tulajdonképpen Chicago szerkezetének leegyszerűsített sémáján alapult. Fő eleme, hogy *a városok növekedése koncentrikus körök* (éppenséggel Chicago esetében félkörök) *mentén megy végbe*. Az egyes koncentrikus övezetek eltérő társadalmi csoportoknak adnak helyet. Burgess hét zónát különböztetett meg, ezek belülről kifelé haladva a következők voltak:

- A „Loop”, amely a belváros helyi elnevezéséből származó kifejezés, voltaképpen azonos a későbbiekben elterjed **CBD**-vel, vagyis a *central business district*-tel, a *központi üzleti negyed*del. Magas beépítés, magas bérleti díjak, ebből adódóan szinte kizárólag üzleti funkciók jellemzik.
- A második zóna, avagy az **átmeneti övezet** (*zone in transition*). Az átmenet ebben az esetben inkább lecsúszást jelent: valamikor szebb napokat látott egykori lakóterület, amelyben a modell idején már jelentős volt a (kisebb) ipari jellegű tevékenységek aránya, különösen annak belső peremén. A külső részen az alacsony presztízsű lakónegyedek dominálnak, a valamikor divatosnak és felkapottnak számított városi házakat kisebb lakásokra osztották, azok építészetiileg egyre lepusztultabbá válnak. Az eredeti népességnek az a része, amely meg tudta őrizni társadalmi státuszát, kifelé, a város pereme felé mozog a negyedből, helyben hagyva az idősebb és kevésbé tehető rétegeket. Helyükre költöznek be – ne feledjük, az 1920-as években vagyunk – az első generációs bevándorlók. Ezzel intenzívvé válik a terület lepusztulása, és benne etnikai alapon szerveződő zárványok, vagyis **gettók** (China Town, Little Sicily) jönnek létre. Ebben a zónában – amely távolról sem egységes – találjuk a valódi **slum**-okat is, vagyis a mint építészeti, mint társadalmi értelemben lepusztult negyedeket.
- A harmadik zóna elsősorban a „kékgallérosok”, vagyis az átmeneti zónából sikeresen kiszakadt *ipari munkások és családjaik otthonait* tömöríti. A területe egyben ipari zóna is, így munkába járás számukra olcsón megvalósítható.
- A negyedik zóna a magasabb minőségű lakóövezetet jelenti, ahol a jól karbantartott, divatos apartmanházak és a magánházak jelentik a beépítés fő típusát. Ez a *középosztály otthona*, gyakran megjelennek benne decentrumok, vagyis olyan kisebb alközpontok, magterületek, ahol a helyi népesség vásárlási igényeit kiszolgáló kereskedelmi vállalkozások tömörülnek.
- Az ötödik zóna az *ingázók övezete*, akik 30-60 percet utazva érik el a CBD-ben lévő munkahelyeiket. Agglomerációs települések, szuburbiák, szinte kizárólag családi házas beépítéssel.
- Végül az utolsó két zóna közül a hatodik a települést körülvevő *mezőgazdasági területeket*, a hetedik pedig *tágabb értelemben vett települési környezetet*, az ún. **hinterland**-ot (szó szerint: háterszág) foglalja magában.

Figure 3.25. Burgess koncentrikus városmodellje (egyszerűsítve, szerk.: Pirisi G.)

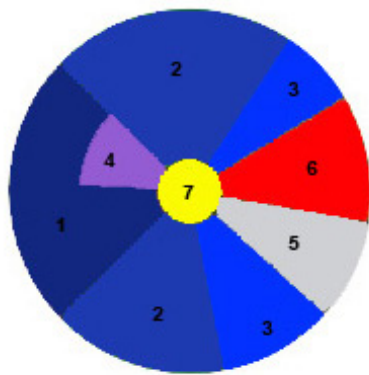

A Burgess-féle modell, annak ellenére, hogy lényegében egyetlen város alapján alkották meg, és számos későbbi kritikával illették, meglehetősen elterjedtté vált a várostervezésben. Az alapvető felismerését, hogy a különböző státuszú társadalmi csoportok elhelyezkedése szabályszerűségeket követ, később sem kérdőjelezték meg. A magyar településföldrajzba *Mendöl Tibor* a fejezet elején többször hivatkozott Általános településföldrajzán keresztül jelenik meg némileg átalakított formában, és onnan aztán részévé válik még a középiskolai földrajzoktatásnak is. Ebben a modellben **belső munkahelyi övről** (vagyis city-ről, megfelelő a CBD-nek), **belső lakóhelyi övről** (tulajdonképpen az átmeneti övezet a Burgess-modellben), **külső munkahelyi övről** (ipari zóna, némi alacsony státuszú lakófunkcióval) és **külső lakóhelyi övről** beszélünk (hazai viszonyok között elsősorban lakótelepek, illetve más kiterjedt lakóövezetek). Ezeket az övezeteket gyakorlatilag a várostervezési szakma is átvette (amely amúgy is az urbanisztikai gondolkodást meghatározó funkcionális elkülönítés elve alapján működött, vagyis egymástól térben elválasztva helyezte el egy település lakó, központi, munkahelyi és rekreációs funkcióit, nagy kiterjedésű homogén övezeteket hozva létre. De ennek ellenére Magyarországon a piaci tényezők, elsősorban az ingatlanpiac hiánya miatt 1990 előtt a zónák között jelentős funkcionális keveredés volt tapasztalható. Budapest és részben a hazai vidéki nagyvárosok is éppen ezért igen izgalmas kísérleti terepei voltak a városok belső szerkezetével kapcsolatos kutatásoknak az 1990-es években, amikor a piac erői elkezdtek formálni a korábban kialakult városszerkezetet. *Ladányi János, Szelényi Iván, Elisabeth Lichtenberger, Kovács Zoltán* és újabban *Egedy Tamás* kutatási alapján jól ismerjük ennek a folyamatnak a részleteit is. Tulajdonképpen az mondható el, hogy kedvező táptalajra lelve szinte mindazon történések megismétlődtek, amelyek az 1920-as évek Chicagóját is jellemezték: slumosodás, gettóképződés, vagyoni alapú szegregáció, lepusztuló és felértékelődő városrészek, city-képződés, az elővárosok robbanásszerű fejlődése.

Visszakanyarodva a chicagói iskola humánökológiai modelljeihez, Burgess elméletével szemben igen hamar megjelent egy rivális elképzelés a városok szerkezetének alakulásáról. *Homer Hoyt* 142 amerikai város szerkezetét elemezve és a lakások átlagos értékét térképezve arra a következtetésre jutott, hogy a városok szerkezetét a szektorokra alapuló modell sokkal inkább leírja, mint a koncentrikus körök rendszere. Az ún. **szektormodell** alapja, hogy a városok fejlődése során a központokban tulajdonképpen a különböző funkcióknak egyfajta keveréke jön létre, majd a bővülés során az egyes funkciók egy-egy

szektor mentén kezdenek egyre több és több teret foglalni. Ezeknek tengelyét gyakran fő közlekedési pályák képezik. Ennek fő motivációját nem a *Burgess* által leírt keresleti tényezők jelentik (vagyis hogy az egyes társadalmi csoportok hol keresnek maguknak lakóhelyet) hanem a kínálatiak, vagyis hol épülnek fel a számukra megfelelő ingatlanok.

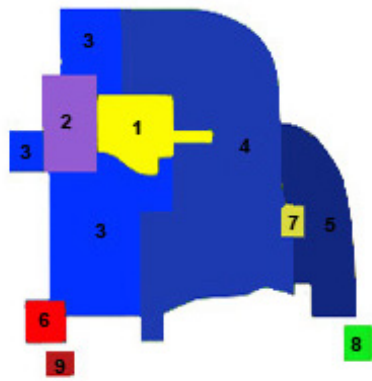
Figure 3.26. Hoyt szektormodelljének leegyszerűsített sémája (szerk.: Pirisi G.)

- 1** Magas bérű lakónegyed
- 2** Átmeneti bérű lakónegyed
- 3** Alacsony bérű lakónegyed
- 4** Oktatás és rekreáció
- 5** Közlekedés
- 6** Ipari
- 7** Központ

A harmadik klasszikus modell *Chauncy Harris és Edward Ullman* nevéhez fűződik (1945). A **többsmagvú város** modellje azon alapszik, hogy a *legtöbb valódi nagyváros nem egyetlen CBD körül fejlődött ki koncentrikusan, hanem több, korábban önálló mag körül kialakult részek összeolvadása révén jön létre*. Ezeknek a magvaknak az elhelyezkedése és növekedése különböző tényezők által meghatározott, mint például az a tény, hogy bizonyos tevékenységek csak meghatározott körülmények között települnek (például az ipari üzemnek vasúti összeköttetésre van szüksége), hogy a hasonló tevékenységek gyakran földrajzilag is egy helyre tömörülnek a kooperációból és a közelségből fakadó előnyök kihasználására, továbbá, hogy más tevékenységek éppen ellenkezőleg, kizárják egymás egy környéken belüli jelenlétét.

Figure 3.27. A többsmagvú város modelljének egyszerűsített sémája (szerk.: Pirisi G.)

- 1 Központi üzleti körzet
- 2 Nagykereskedelem, könnyűipar
- 3 Alsó osztályú lakónegyed
- 4 Közép osztályú lakónegyed
- 5 Magas osztályú lakónegyed
- 6 Nehézipar
- 7 Külső üzleti körzet
- 8 Külvárosi lakóterület
- 9 Külvárosi iparterület

További városmodellek

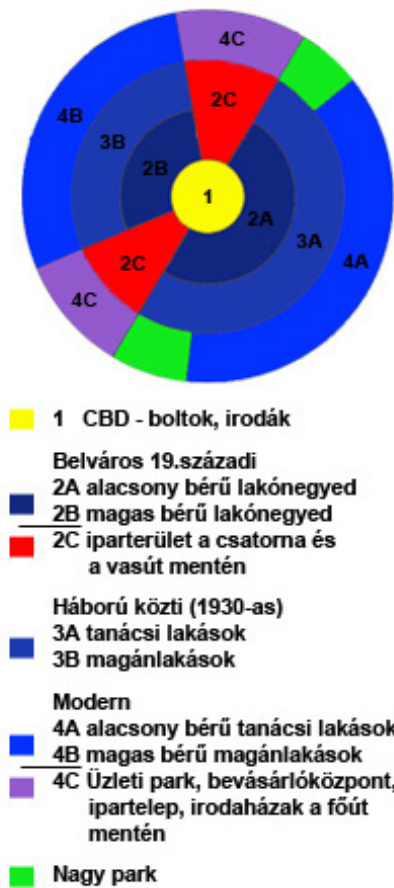
A neoklasszikus közgazdaságtan követői által megalkotott ún. **trade-off modell** a városok belülről kifelé történő koncentrikus bővülésén alapul, amelynek hajtóereje a befektetők hozzájárása a belváros közeli területekhez, illetve ennek költségvonzatai. Lényege, hogy *az egyes tevékenységek jövedelmezősége összefüggésben van azzal a távolsággal, amely a területet a város központjától elválasztja, azzal jellemzően fordítottan arányos*. Vagyis minél távolabb van például egy irodaház a városközponttól, annál alacsonyabb díjat lehet felszámítani a bérlőknek, tehát a befektetés jövedelmezősége annál kisebb. A zónákat az alakítja ki, hogy a kapcsolat nem egyformán szoros a különböző tevékenységeknél, vagyis minden területnek meglesz az a jellegzetes tevékenységi formája, amelyből aránylag a legnagyobb profit érhető el.

Figure 3.28. A trade-off modell magyarázza az amerikai stílusú belvárosok (CBD-k) igen intenzív területhasználatát, magas, sokszor 100 emeletet is meghaladó beépítését. Újabban a várostervezők és a befektetők is előszeretettel alakítanak ki igen magas presztízsű - és árú - lakásokat is ezekben az épületekben. Szliuettjük, az úgynevezett "skyline" az újvilági városok meghatározó egyéni azonosítója (Brisbane, Queensland, Ausztrália, Trócsányi A. felvétele)

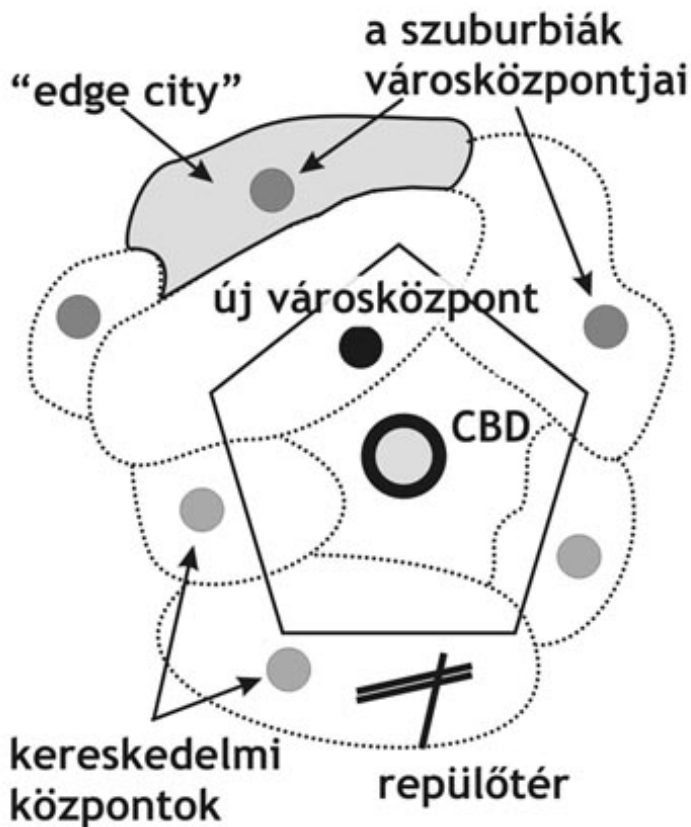
Európai háttéréből kiindulva *Philip Mann* 1965-ben egy tipikus *brit középváros modelljét* alkotta meg *Burgess* koncentrikus alapjaira építve, olyan tényezőkkel is kalkulálva, mint az uralkodó nyugati szelek, amelyek a lakó- és ipari negyedek elhelyezkedését befolyásolják. *Kearsley* modelljében szintén *Burgess-ből* indul ki, illetve igyekszik kiterjeszteni *Mann* eredményeit általánosabb feltételek közé, tulajdonképpen annak Észak-Amerikára érvényes kiterjesztését alkotva meg.

Figure 3.29. Mann modelljének egyszerűsített sémája (szerk.: Pirisi G.)

James E. Vance 1964-es „urban realms” (városi övezetek, vagy akár városi „tartományok”) modelljében a San Francisco-i agglomeráció (amely földrajzi fekvése miatt, tudniillik, itt egy tengeröblöt határoló, erősen tagolt földterületről van szó) alapján fogalmaz meg általános észrevételeket, már egy autóra alapozott társadalom keretei között. Tulajdonképpen a többmagvú modell továbbfejlesztésével arra a következtetésre jut, hogy a kiterjedt városi agglomerációkban olyan félig-önálló új, viszonylag jól körülírható urbánus zónák emelkednek ki, amelyek mindegyike már saját belvárossal rendelkezik, így a hétköznapi életben szinte független a központi CBD-től. Ezeket nem az eredeti modell, hanem annak továbbfejlesztése kapcsán gyakran nevezik edge-city-nek (peremvárosnak) is, érzékeltetve, hogy a tradicionális, monokultúras lakófunkció egy bonyolultabb, tagoltabb struktúrának adta át a helyét az agglomeráció számos pontján.

Figure 3.30. Vance "urban realms" modellje (Heineberg 2007 nyomán szerk.: Pirisi G.)

White 1987-ben alkotta meg modelljét, már előretekintve, a 21. század városáról. Ebben egyfajta kísérlet történik a korábbi modellek szintézisének megteremtésére, a szerkezet tartalmaz szektorális, koncentrikus és többmagvú elemeket egyaránt. Az általa elkülönített zónák a következők:

- A *magterület* (CBD), amely továbbra is a város központjaként funkcionál, pénzügyi, irányítási, kulturális és számos más szerepkört tömörítve
- A belvárost körülveszi a *stagnálás zónája*: a CBD vertikálisan és nem horizontálisan terjeszkedik, a befektetők elkerülik ezt a területet, amely így a slumosodás fő térsége is. ezt célozzák a különböző *revitalizációs programok*, de van példa arra is, hogy szinte teljes egészében elbontják a hagyományos beépítést.
- A *szegénység „zsebei”*: olyan kisebb kiterjedésű erőteljesen **szegregált** (vagyis a környezetétől eltérő, homogén, alacsony státuszú népességnek otthont adó) területek, amelyek a társadalom peremén élő csoportok lakóhelyei, mint például hajléktalanok, diszfunkcionális családok, szenvedélybetegek, némely kisebbségi csoportok. Ezek a slumok többnyire a stagnálás zónájában, illetve néhány régebbi szuburbiában is megtalálhatók.
- *Elit enklávék*: mivel a felső osztályok lényegében szabadon választhatnak lakóhelyet, képesek függetleníteni magukat a városok problémáinak jelentős részéről. Ellenkező előjellel, de szintén szegregált területek, többnyire a városperemeken, de néhány különleges státuszú belvárosi térségben is.
- A *"szétszórt középosztály"* foglalja el a legtöbb helyet a modern nagyvárosban, elsősorban a központi város pereme, és az ún. **fringe**, vagyis a város-vidék határterület között. Jellemző erre a zónára a társadalmi sokszínűség. A belső, idősebb, konszolidáltabb szomszédságokban az eredeti családok már gyakran elköltöztek, helyüket a még mindig általában elkülönülten leteleplülő afro-amerikai középosztály foglalja el. A peremek felé találjuk a klasszikus amerikai elővárosi népességet, családi házas beépítéssel, ahol bőségesen mérték a rendelkezésre álló teret. De itt sem egységes teljesen a kép, megjelenhetnek etnikai közösségek, és a családi házas térségeket időnként felváltják az egyedülállók által benépesített apartmanházak.
- *Ipari zónák és egyéb nem lakófunkciójú területek*: az ipari parkok, kutatóközpontok, egyetemi campusok, üzleti-

és irodanegyedek egyre nagyobb helyet foglalnak el, és közvetett módon is egyre jelentősebb hatást gyakorolnak a város szerkezetére. A mögöttük álló szervezetek jelentős befolyással, lobbierővel rendelkeznek, és képesek hatást gyakorolni a szabályozási folyamatra, beleértve a település szerkezetére vonatkozó tervezést is. Ezekre a tevékenységekre is jellemző, hogy egyre inkább zöld mezős területeket foglalnak el, „parkok”-at, amelyek gyakran negyedekbe tömörülnek, és a jobb megközelíthetőség miatt a városok peremén, autópályák, gyorsforgalmi utak csatlakozásánál találunk helyet maguknak. A **tematikus parkok** szintén a posztmodern városfejlődés jellegzetes elemei: aquapark, kalandpark, ipari park vagy akár infopark.

A posztmodern nagyvárosok néhány jellegzetes térformáló jelensége

A városok belső viszonyaira mindig két különböző erő lesz hatással: a piaci viszonyokban a társadalom spontán, autonóm folyamatai, a lakosság és a vállalkozások helykeresése tükröződik: mindkettő keresi az ideális (lakó/telep)helyet. Ezzel együtt, de talán helyesebb, ha azt mondjuk sokszor ezzel szemben hatnak a **közösségi tervezés** és fejlesztés energiái: olyan célok megvalósítása érdekében vetik be őket, amelyek a közösség értékválasztása szempontjából jelentősek, de a piaci szereplők céljaival nem egyeznek meg, így erre forrásokat sem biztosítanak. *A közösségi tervezés legfontosabb általános célja napjainkban talán úgy fogalmazható meg, hogy egyszerre kell versenyképes, élhető és fenntartható települést teremteni* (lásd még a sikeres városról írtakat) – ezek a célok egyébként inkább kiegészítik, mint kizárják egymást.

Ennek érdekében az egyik legfontosabb rész cél az *ésszerű terület-felhasználás*. Ennek persze van egy piaci aspektusa is, de ott ahol a vállalkozók éppen nem látnak fantáziát egy terület hasznosításában, vagy a hasznosításról vallott elképzeléseik alapvetően eltérnek attól, amit a polgárok közössége – kevésbé fellengzősen ez a város vezetését jelenti – elképzel, akkor ott közösségi erőforrások mozgósítására van szükség annak érdekében, hogy az egyes helyek megtalálják a lehető legjobb funkciót. *Napjaink átalakuló városi tereinek többségét a belső kerületekben kell keresnünk*. A közvetlen belvárosok esetében általában kevés a tervezők, vagy akár az ingatlanbefektetők mozgástere, hiszen itt nagy értékű ingatlanok vannak: az újvilági (amerikai, kanadai és ausztrál) valamint újabban japán és kínai települések esetében ez általában magasépületeket, felhőkarcolókat jelent. Európában a városok belső magja többnyire történelmi, műemlékekkel telezsúfolt, védett terület. Éppen ezért azokban a városokban, ahol a kellő kereslet megvolt, a belvárosokon kívül épült ki jelentősebb irodanegyed: Frankfurtban az egykori városfal helyén húzódó körutak mentén, Párizsban egy önálló városnegyedbe tömörülnek (La Défense).

Figure 3.31. A felhőkarcolók övezete Frankfurt történelmi belvárosának peremén (Frankfurt am Main, Németország, Pirisi G. felvétele)

Sokkal több feladatot adnak a *White-féle* stagnáló, de helyesebben voltaképpen *Burgess-féle átalakuló zónák* (ideértve a koncentrikus modell harmadik, ipari zónáját is). Ez az a terület, amely az utóbbi évtizedekben a *leginkább differenciált fejlődési pályákat járta be*, városról városra különbözve. Itt mind a piac, mind a

közösség talál terepet a beavatkozásra, rehabilitációs programok indítására. A cél tulajdonképpen közös: *az alulhasznosított területek újbóli bevonása a város vérkeringésébe.* Az alulhasznosított, vagy hasznosítatlan területeket **barnamezőknek** nevezzük. *Ezek eredeti funkciójukat mára nagyrészt elvesztették, és sok esetben számos problémával terheltek:* környezetszennyezés, bonyolult tulajdonviszonyok, társadalmi feszültségek kapcsolódnak hozzájuk. Szűkebb értelemben csak az egykori ipari, közlekedési vagy katonai objektumokat nevezik barnamezőnek, de egy másik – bár nem általánosan elterjedt – megközelítés ide sorolja a környezetéhez képes alulhasznosított lakóterületeket, de eredetileg szociális célokat szolgáló ingatlanok (kórházak, iskolák, akár templomok is) kerülhetnek ebbe a kategóriába. Ilyeneket pedig szép számmal találunk az átmeneti zónában és a vele határos ipari övezetben.

Figure 3.32. Egy nem szokványos funkcióváltás: templomból lakóépület Groningenben (Hollandia, Pirisi G. felvétele)

Ezek a terek megteremtik a lehetőséget olyan átfogó programok indítására, mint a londoni Docklands-projekt, a berlini fal helyén a két városrész „varratának” megteremtése egy új városközponttal (Potsdamer Platz), vagy akár, ha már Berlinben vagyunk, a nemrégiben bezárt Tempelhof-repülőtér újrahasznosítására vonatkozó elképzelések. Budapesten példaként hozható fel a milleneumi városközpont: a Nemzeti Színház, a mellette épült Művészetek Palotája, és ettől északra húzódó újonnan beépült iroda- és lakóépületek egy olyan területen, ami korábban raktáraknak, rakpartnak, vágóhídnak és iparvágányoknak adott helyt. A **lakóterületek rehabilitációja** jellemzi a budapesti Korvin-szigony projektet vagy az egykori zsidónegyed átalakulását – utóbbi egyben az örökségvédelmi és üzleti szempontok ütközésének is szemléletes példája.

Figure 3.33. Az a szerencsés, ha minden korban születnek markáns, jellegadó épületek egy városban. A Potsdamer Platz iroda- és bevásárlóközpontja sajátos belső teret létrehozó kialakításával az újjászülető Berlin egyik fontos igazodási pontja. (Pirisi G. felvétele)

A jelentősebb barnamezős programok általában a funkciók diverzifikálására, sokszínűbbé tételére törekednek. Ezzel nem csak a környezeti és gazdasági értelemben vett fenntarthatóság felé tesznek lépéseket, hanem azt is igyekeznek elkerülni, hogy a ma rehabilitált területek holnap újra barnamezővé váljanak. A rehabilitált városközpontokban általában olyan *lakóingatlanok* jönnek létre, amelyek már áraik révén is a tehetősebb rétegeket vonzzák. A *belvárosi lakásokat elfoglaló új csoportok ráadásul inkább a fiatalok közül kerülnek ki*: számukra elfogadható kompromisszum a kicsi, de drága lakás, hogy ha olyan helyen fekszik, ahonnan elérhető a nagyváros minden izgalma és szolgáltatása. A folyamatot **dzsentrifikációnak** (gentrification) nevezzük, a beköltözők a **yuppie**-k, akik nagyon gyakran **dinkie**-k is egyben.... Feloldva a rövidítéseket: olyan fiatal középosztálybeli, vagy ennél magasabb háttérű családból származó, jellemzően fehérgalléros munkavállalók (*young urban professional*), akik a „*double income no kid*” (vagyis dupla jövedelem gyerek nélkül, két keresős családmodell, ráadásul jellemzően két jó fizetésre) elvét vallják.

Figure 3.34. Dzsentrifikáció egy hazai vidéki nagyvárosban: a Búza-tér új beépítése Pécs történelmi belvárosának peremén (Pirisi G. felvétele)

Szintén a belvárosok felé mozgó, de jóval kevésbé magas árfekvésű helyeket keresnek a **városi kreatívok**. Az előbbieknél fiatalabb, alacsonyabb jövedelmekkel rendelkező csoport, akik (egyelőre) még nem a jól fizetett céges állások háttérével rendelkeznek. Tágabb értelemben ide számíthatjuk az egyetemistákat, az önálló vállalkozásukkal próbálkozó fiatalokat, illetve mindazokat, akik számára a városok nyüzsgő élete jelentett e inspirációk és a kapcsolatok fontosabbak a státuszsztimbólumokban megnyilvánuló anyagi értékeknél. Tulajdonképpen *a város-rehabilitáció „pionír-társulásainak” is tekinthetjük őket* (a biológiából kölcsönzött kifejezéssel), hiszen még jóval azelőtt megjelennek, hogy megszületnének a fent említett magas presztízsű új lakóingatlanok. Így gyakran régi lepusztult bérházakban, akár egykori ipari ingatlanokban kialakított egylégterű lakásokban, loftokban (hogy aztán a modern és elit belsőépítészek közreműködésével tervezett loftok csillagászati összegekért cserélnek gazdát a felsőbb osztályok tagjai között) találkozhatunk velük – Budapesten ez a mára már idegenforgalmi nevezetességgé vált romkocsmák világa.

Figure 3.35. A városi kreatívok egyik fő ismertetőjegye a "másként lakás". Nyugat-Európa csatornákkal sokszor teletűzdelt nagyvárosai bőségesen kínálnak lehetőséget a lakóhajóknak (Amsterdam, Hollandia, Pirisi G. felvétele)

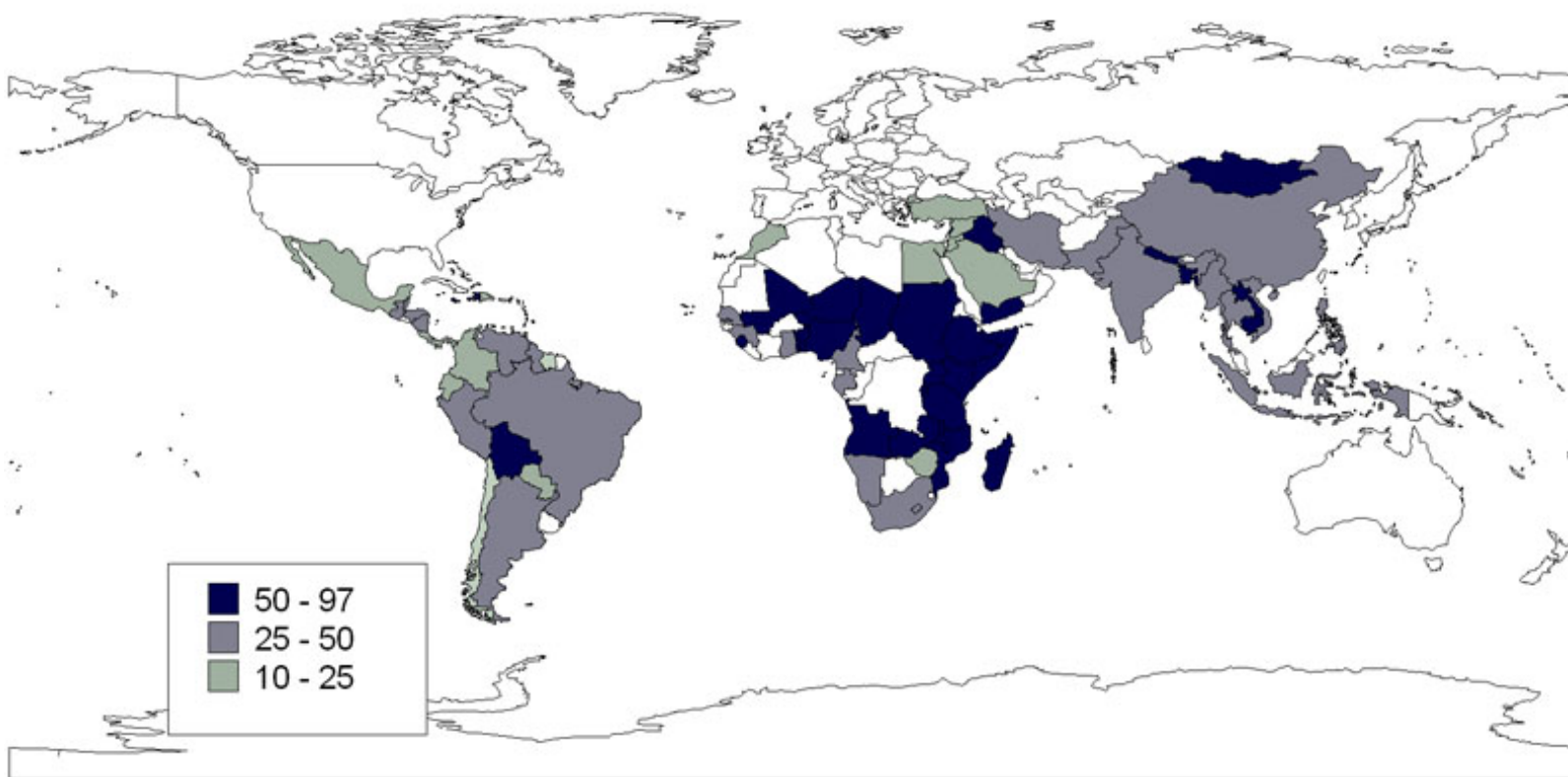
Ezek a folyamatok persze nem tüntették el az átmeneti zóna hagyományos jellegzetességeit, a *slumokat* és a *gettókat*, ugyanakkor a belvárosi közeli helyeken gyakran csökkenti a kiterjedésüket. A településrészek életciklusa azonban a maga könyörtelen logikájával működik, és Európában a *slumosodás súlypontja átkerül a hagyományos belváros peremi helyekről a korábbi modell munkás-lakásainak térségére*. Ez nem csak Magyarországon, hanem Európa számos más országában is a háború utáni nagypaneles, tömbházas beépítésű, napjaink igényeinek elég nehezen megfeleltethető **lakótelepek**. A probléma részben generációs jellegű: a hetvenes években tömegesen elkészülő lakásokba beköltöző fiatal családok mára már nyugdíjas korúak, sok esetben elköltöztek. Helyükre pedig alacsonyabb státuszú népesség költözött be. Ezek a sivár, városközponttól távoli monofunkciós lakónegyedek nem vonzóak a fiataloknak, így a belváros esetében vázolt megújulási utakra kevés az esély. Ehelyett ezek ma igen gyakran gettósodnak: Magyarországon még inkább csak szociális különbségek vannak (bár ebben is megjelenik már az etnikai elem, akár a budapesti Havanna-lakótelepre, akár miskolci Avas-lakótelepre gondolunk), de a bevándorló háttér igen erőteljesen jelenik meg az etnikailag egyre heterogénabbá váló Európában. Németországban török és délszláv, Franciaországban elsősorban arab és afrikai eredetű közösségek alakultak itt ki. Utóbbi esetében aránylag gyakran kerülnek címlapra ezek a külvárosok, évről évre szinte rendszeressé váló összeapások történnek itt a rendőrség és a munkanélküliség valamint a kirekesztettség érzése miatt tiltakozó lakosok között. A megoldás nagyon nehézkesnek tűnik, mivel építészeti szempontból a lakótelepek átalakítása nehézkes, így vonzó lakóingatlanok teremteni itt szinte lehetetlen. A német út e tekintetben talán a leghatékonyabb, de egyedi adottságok miatt nem követhető. Mivel az egykori NDK-t alkotó szövetségi államokból körülbelül egy millió német vándorolt nyugatra az egyesítés után, és mivel ezek a városok a továbbra is magas munkanélküliség miatt nem igazán vonzóak a bevándorlók számára, jelentős mennyiségű panellakás maradt üresen. Ez lehetővé tette panelházak, egész lakónegyedek elbontását, amely városképi, rehabilitációs és egyéb céljain túl a túlkínálat megszüntetésével segít normálisabb viszonyokat teremteni az ingatlanpiacon is.

Európán kívül a **slumosodás** egészen más dimenziókat ölt. Ha a nyugati nagyváros bizonyos részeire azt is mondjuk, hogy erkölcsileg és építészileg leavult, mint mondjunk az afrikai, ázsiai és latin-amerikai metropoliszok határában terjeszkedő, elképesztő méretű nyomornegyedekre? Ezekben az országokban a népességgrobbanás és a vidéki életlehetőségek hiánya anélkül hajtja emberek millióit a városokba, hogy ott legalább reményük lenne a tisztességes megélhetésre. Hajlékaik a legelemibb létfeltételeket is nélkülözik, negyedeikben sajátos törvények uralkodnak, ahová a rendvédelem sokszor be sem teszi a lábát - legfeljebb, mint azt Rio de Janeiro-ban láttuk néhány hónapja - páncélosokkal és légítámogatással megerősítve... Amikor a *fejlődő világ urbanizációjáról* beszélünk, akkor érdemes mögötte világszerte százmilliók nyomorát is látnunk.

Figure 3.36. Nyomornegyed Dél-Afrikában: balra a színesbőrűek által lakott, de aránylag rendezett lakónegyed, majd az út túloldalán a kép közepén a valódi bádoggváros. Az autópálya a kép jobb oldalán nem csak határként működik, hanem igazodási pont is: a slum lakói ennek mentén gyalogolnak a belső kerületek felé valami megélhetés után nézni. (Trócsányi A. felvétele)

Figure 3.37. A nyomornegyedek lakosságának aránya a teljes urbánus népességben belül, 2008 (Forrás: UN Habitat alapján szerk.: Pirisi G.)

Elsősorban az elővárosok a terepei egy másik tipikus, a posztmodern városfejlődést jellemző folyamatnak, a „luxus-gettók” kialakulásának. Az elnevezés kissé pejoratív és pontatlan, hiszen nem gettóról van szó,

az elkülönülés alapja pusztán a vagyoni státusz. A magas társadalmi osztályok úgy kívánják távol tartani maguktól a városi élet problémáit, hogy lakóhelyükül **zárt közösségeket** (*gated communities*) választanak. Változatos módon sorompó, kerítés vagy akár falak szolgálják az elkülönülést, és noha nálunk is megtalálhatók az ilyen alapon szervezett lakóparkok (például Piliscsabán a Magdolna-völgy) igazi hazájuk mégis csak Latin-Amerika, ahol a nagyon erőteljes társadalmi polarizáltság és az igen-igen rossz közbiztonság hívta őket életre.

Figure 3.38. Nem zárt közösség, de árai miatt a tehetősök fizikailag is elkülönülő, új építésű enklávéja, amely Trier határában egy korábbi francia katonai bázis rehabilitációjával. Figyeljük meg a mesterséges tavat az előtérben, a vízre néző fekvés (waterfront) jelentősen emeli az ingatlan értékét, az árak nagyjából 2500 és 3000 € / m² között alakulnak... (Trier, Németország, Pirisi G. felvétele)

[Prev](#)[A települések típusai](#)[Up](#)[Home](#)[Next](#)[A települések térkapcsolatai és az ennek nyomán létrejövő képződmények](#)

A települések térkapcsolatai és az ennek nyomán létrejövő képződmények

Eddig többé-kevésbé mint izolált, önmagukban létező egységekre tekintettünk a településekre. A valóságban persze *a települések a földrajzi tér részei*, amint erre definícióinkban utaltunk is, és ebből adódóan *minden esetben, időben (lassan) változó módon és intenzitással, de kapcsolatban vannak más településekkel*. Ezeknek a kapcsolatoknak a jellege alapvetően határozza meg a földrajzi tér struktúráit, rendjét.

Egy adott térség (ország, régió stb.) településeinek összességét **településállománynak** nevezzük. Az ezzel majdnem szinonim **településhálózat** és **településrendszer** kifejezések már utalnak arra, hogy *a települések között kialakuló kapcsolatok az egyes elemekből sajátos új minőséget, rendszert hoztak létre*. A települések külső kapcsolatai horizontálisak és vertikálisak is lehetnek. A vertikális kapcsolatok formális vagy funkcionális jellegű alá- és fölérendeltségi viszonyokat jelentenek, amelyek **településhierarchiát** építenek fel.

Hierarchikus kapcsolatok és következményeik

A vertikális kapcsolatokat kialakító tényezők sokfélék lehetnek. *Formális elemeken* az olyan viszonyokat értjük, ahol *a települések – illetve azok közössége – normatív módon rendelődnek egy másik alá*. Tipikusan így szerveződik a *közigazgatás*: fővárosok, területi igazgatási egységek központjai egyben az adott területi egység településeire kiterjedő hatáskörrel rendelkező intézmények székhelyeként is működnek. Az ilyen jellegű kapcsolatokban a normatív jelleg miatt egyértelmű a hozzárendelés: egy település minden esetben egy másik alá van rendelve egy adott feladat tekintetében. Ezek a rendszerek jellegükből adódóan felülről lefelé épülnek ki, és teljesen lefedik a teret. A kapcsolatok jellegére, a függés erősségére jelentős hatással van az adott ország közigazgatási rendszerének milyensége, centralizált vagy decentralizált jellege, egyáltalán, az önkormányzatiság elvének érvényre jutása. Hogy egy példával illusztráljuk: a rendszerváltozás előtti Magyarországon a vertikális kapcsolatok jelentősége sokkal nagyobb volt, mint napjainkban, hiszen maga a tanácsrendszer jóval centralizáltabb volt, mint a szubszidiaritást széles körűen érvényre juttató önkormányzatiság. Számos települést vontak össze közös tanács alatt, ami voltaképpen a társközségeknek a tanácsi székhely alá való rendelését jelentette a gyakorlatban.

A hierarchikus kapcsolatokat szintén létrehozni képes *funkcionális elemek* alulról szerveződnek, a földrajzi térben lejátszódó spontán folyamatok eredményeként. Többnyire *piaci jellegűek*: olyanok tartoznak ide, mint a vásárlás, fogyasztás bármely formája, de az oktatás is, annak felső szintje mindenképpen, de liberalizált rendszerekben (ahol a szabad iskolaválasztás az alapvető gyakorlat) akár az alsó- és középfok is. Másik oldalról a funkcionális jellegű hierarchikus kapcsolatok fő formálói *a munka- és a lakóhely térbeli szétválásában gyökereznek*: a munkába járás által kirajzolt ingázási körzetek ennek a szétválásnak a következményei.

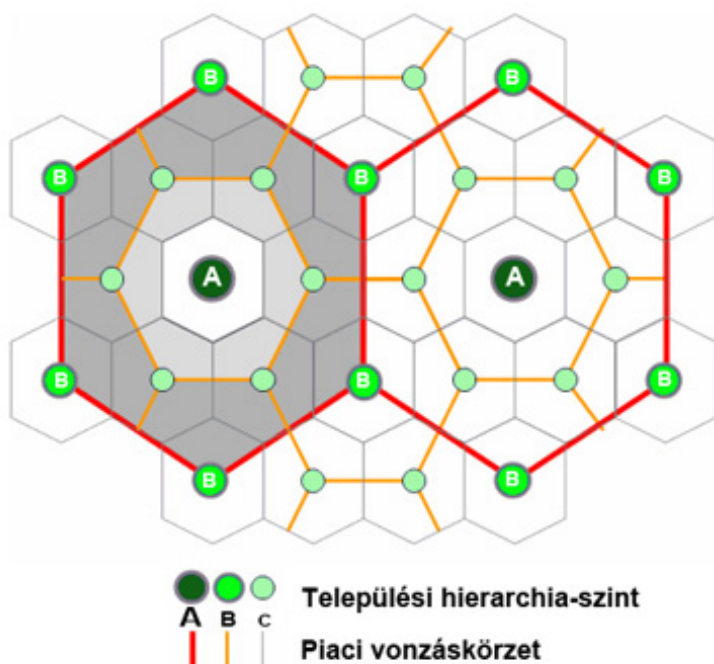
A vertikális jelegű, alá-fölérendeltséget kifejező kapcsolatokat leíró és általánosító elmélet szülőatyja, *Walter Christaller* egyike a legnagyobb hatású társadalomföldrajzi kutatóknak. 1933-ban megjelent műve a *„Die zentralen Orte in Süddeutschland”* (vagyis: *A központi helyek Dél-Németországban*) foglalta magában a **központi helyek elméletének** kifejtését. Ennek lényege, hogy a települések közötti kapcsolatok alá- és fölérendeltségi viszonyokat hoznak létre, amelyek rendszere hierarchiát alkot. *A települések egy részének önmagán túlmutató jelentősége van* (ez az ún. **jelentőség-többlet**), amely révén nem csak saját, hanem a környező települések (a **vonzáskörzet**) népességét is ellátja különböző szolgáltatásokkal, javakkal. Ezeket hívják **központi helyeknek**.

A központi helyek **hierarchiaszintekbe** szerveződnek, annak megfelelően, hogy mekkora a jelentőség-többlet, *milyen széles a központ által nyújtott szolgáltatások köre* (ezt időnként funkció-

összletnek nevezik, kissé zavarba ejtő módon), *mennyire ritka az adott településen elérhető szolgáltatás*, valamint, hogy *mekkora a vonzáskörzet mérete, lakosságszáma*. Ezek a hierarchiaszintek többé-kevésbé jól elkülöníthetők, nem utolsósorban azért, mert sokukhoz egyben közigazgatási funkció, szint is tartozik.

A szintek és a kapcsolatok vizsgálatát *Christaller* akkoriban az *interurbán telefonhívások* alapján végezte el (a kornak megfelelő innováció, amelyet napjainkra talán úgy fordíthatnánk át, hogy éppúgy jelezi a települések közötti kapcsolatok jellegét, mintha ma a Facebook-ismeretségeket vizsgálnánk annak kimutatására, milyen intenzív a kapcsolat két település között). Leghíresebb eredménye – legalábbis a hallgatók általában ezt jegyzi meg legkönnyebben – az ún. **hatszöges-rendszer**. Véleménye szerint, bizonyos feltételek megléte esetén (többek között nagyrészt homogén természetföldrajzi teret és szervesen, hosszú idő alatt kifejlődött településhálózatot vélelmezett) a központi helyek konfigurációja hatszöges rendszert eredményez, vagyis egy magasabb rendű központot mindig hat alacsonyabb rendű vesz körül. Ezek a hatszögek így elvileg a teret tökéletesen lefedő rendszert alkotnának.

Figure 3.39. A központi helyek elméletének hatszöges modellje a piaci rendszer szerinti szerveződésben (szerk.: Pirisi G.)

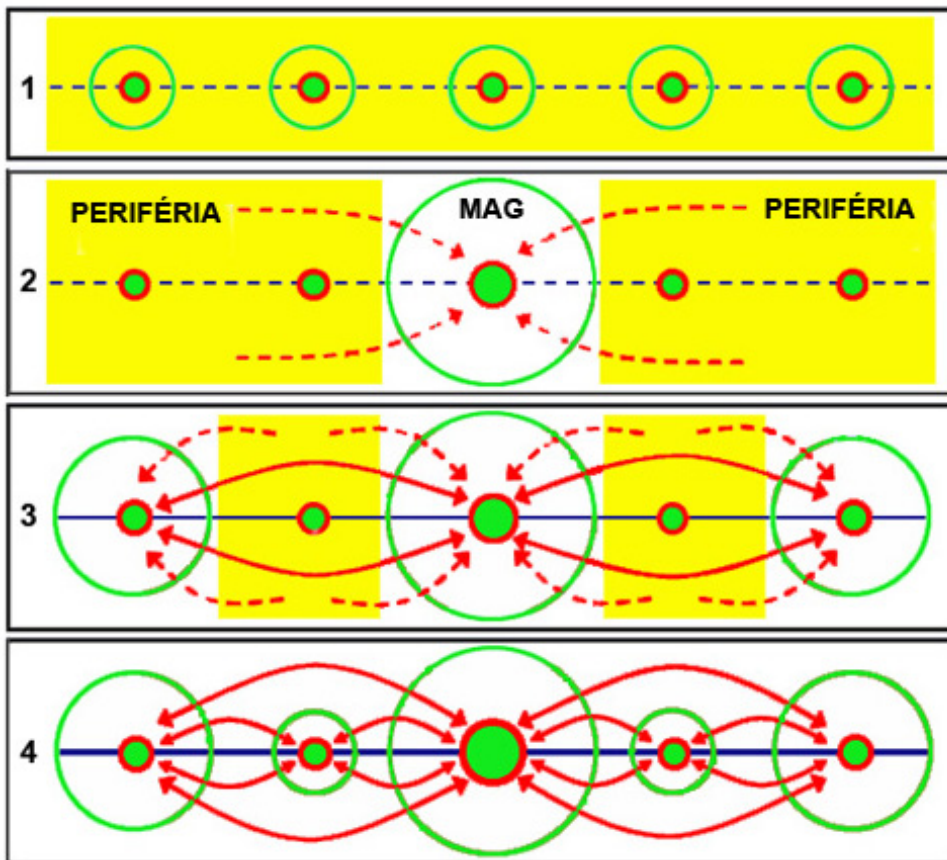
A *tér szerveződése Christaller szerint három elv mentén mehet végbe*. Az ún. *Marktsystem* (piaci rendszer, nagyjából megegyezik a fentiekben tárgyalt funkcionális kapcsolati típussal) a *K-3* jelet kapta, mert minden alacsonyabb szintű központ három magasabb szintűhöz vonzódik, azoktól – idealizált helyzetben – egyenlő távolságra elhelyezkedve, amely biztosítja a legnagyobb szabadságot a szolgáltatások kiválasztásában, vagyis a verseny maximalizálását. Ebben az esetben az alacsonyabb szintű központok a hatszögek csúcsain helyezkednek el. A *közlekedési elv* (Verkehrsprinzip) a különböző szintű központok közötti közlekedési kapcsolatokat optimalizálja, amelyben a hatszögek oldalefelezői pontjain elhelyezkedő alsóbb szintű központok négy magasabb szintűhöz vonzódnak (*K-4* rendszer). Az *igazgatási elv* (Verwaltungsprinzip) szerint a vonzott települések a hatszögön belül, és nem annak határain helyezkednek el, így a magasabb szintű központhoz való megfeleltetésük egyértelmű (l. fentebb a formális kapcsolatokról írtakat). Ennek megfelelően így közigazgatási egységek hozhatók létre. A hat vonzott település és a központ alapján ez a *K-7* rendszer.

Az *elmélet* egyébként meglepően nagy karriert futott be: *alapvetően meghatározta a településföldrajzi gondolkodást* (elsősorban az 1960-as évektől), bekerült a közgazdaságtan, sőt a vállalati gazdaságtan által alkalmazott telephelyelméletek közé, és igen széleskörűen alkalmazták a különböző területrendezési próbálkozások alkalmával. Sőt, olyan esetekben is bevetették, amikor teljesen a

nulláról indulva lehetett településhálózatot tervezni: így próbáltak tudományos alapokat adni a holland Noord-Oostpolder és Flevoland tengertől elhódított új szárazföldjeinek.

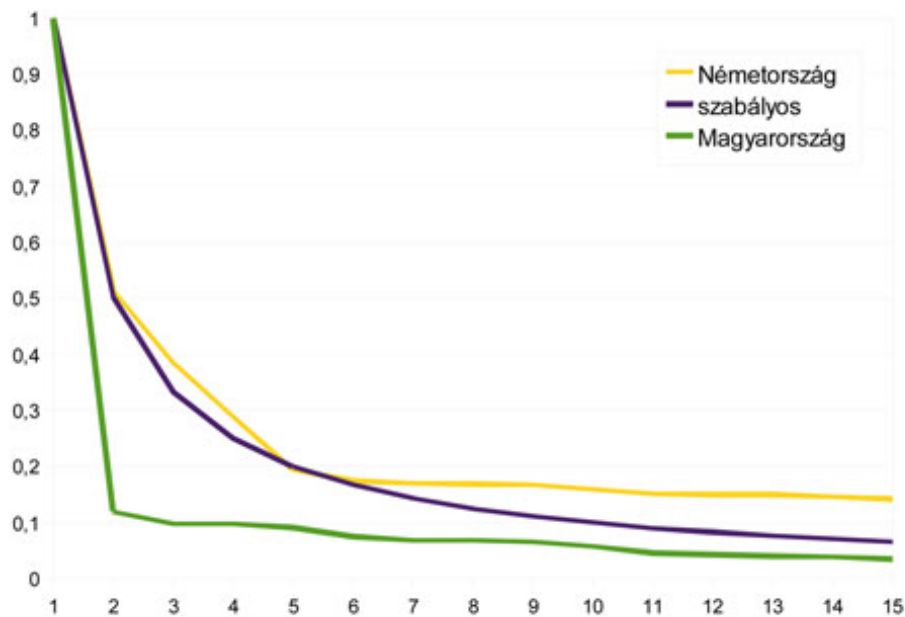
A vonzáskörzetek és a településrendszer modellezésében más kutatók is alkottak maradandót. A szintén német nemzetiségű *August Lösch* az egyesült államokbeli Indianapolis és Toledo gazdasági ellátóközzeit vizsgálta, szintén hatszöges szerkezetet tárt fel. Fontos megfigyelése, hogy a hatszögeken belül sem egyenletes a központok eloszlása, hanem hat-hat sűrűbb és gyéresebb sáv mutatható ki, egymással váltakozva. *James E. Vance* az amerikai településhálózat konfigurációjának sajátosságait dinamikus szemléletben, a kolonizáció folyamatában értelmezte. *John Friedmann* 1966-ban publikált centrum-periféria modelljében a gazdasági fejlődés egyes szintjeihez rendeli a településhálózat fejlődésének egyes stációit, jellegzetes konfigurációit.

Figure 3.40. A városi terek szerkezetének fejlődési szakaszai Friedmann szerint (Forrás: Heineberg 2007 nyomán szerkesztette Pirisi G.)

Felix Auerbach 1913-ban fektette le a **rang-nagyság szabály** alapjait (ún. rank size rule, gyakran, főleg az angolszász szakirodalomban *Zipf-szabály*ként is emlegetik, aki továbbfejlesztette Auerbach sejtését matematikailag igazolta, hogy a városok eloszlása egyfajta valószínűségi változót, az ún. Pareto-eloszlást követ). Ennek lényege, hogy egy városhálózat rangsorában az r -edik település lélekszáma megegyezik a főváros lélekszámának $1/r$ -ed részével. Vagyis, ha a legnagyobb város lélekszáma 1 millió fő, akkor a másodikik ennek az $1/2$ -e, vagyis félmillió, következő mintegy 330 ezer, és így tovább. Mint a legtöbb hasonló modell, ez is igen elegáns, papíron legalábbis. Megalkotói is feltételezték, hogy csak szerves történelmi fejlődésen átment településhálózat felel meg a modellnek, de valójában ez sem mindig – a legszembetűnőbb általában a főváros és a második legnagyobb város mérete közötti lépcső. Az Egyesült Királyság esetében mintegy hétszeres, Franciaországnál, ha Párizsnál az agglomerációval is számolunk, mintegy tízszeres a különbség, ugyanakkor a szervesnek nehezen nevezhető fejlődésű Németország esetében majdnem tökéletesen stimmelnek az arányok a Berlin-Hamburg-München vezető hármásra.

Figure 3.41. A rang-nagyság szabály elméleti görbéje és két gyakorlati példája (Szerk.: Pirisi G.)

A horizontális kapcsolatok

Az utóbbi időkben a földrajz és a többi tértudomány is egyre több figyelmet fordít a települések horizontális kapcsolataira is, vagyis *olyan relációkra, amelyekre nem jellemző az alá- és fölérendeltség, amelyben nem beszélhetünk központról és vonzott településről*. Ezek a kapcsolatok elméletileg két nagy csoportba sorolhatók: *kompetitív és komplementer jellegű viszonyokba*.

Az első esetben a *települések egymással folytatott versenyéről van szó*. A gondolat, hogy nem csak a vállalkozások, hanem a területi egységek és a települések is konkurálnak egymással, a regionális gazdaságtan egyik vezérfonala, és a hazai területi kutatásokban is egyre nagyobb súllyal szerepel (többek között *Enyedi György, Lengyel Imre, Nemes Nagy József* munkáiban találkozhatunk ennek a kérdésnek különböző aspektusaival). Miért **versenyeznek** egymással a települések – elsősorban, de nem kizárólag a városok? Természetesen, *a szűkös erőforrásokért*. Ami ebben az esetben sok mindent jelent: verseny folyik a *lakóhelyek* között – ennek legélesebb példáit a gyorsan fejlődő agglomerációkban látjuk – kiélezett a küzdelem a *befektetők kegyeiért*, hiszen külső forrásokat hoznak be és munkaalkalmakat teremtenek – , látványosan tetten érhető a folyamat a *turisztikai piacon* – amikor nyaralási célpontot választunk, tulajdonképpen magunkban a helyeket versenyeztetjük –, és kevésbé látványosan, de versengés zajlik *a fejlesztési források elnyeréséért* is – talán itt a legkevésbé tiszták az eszközök.

Ahol verseny van, ott vannak nyertesek és vesztesek is. A városverseny fogalma mellett érdemes megemlítenünk a **sikeresség** fogalmát, amelyet ugyan csak sokan sokféleképpen határoznak meg, nem utolsósorban azért, mert a sikerkritériumok tértől és időtől nem függetlenek. Ezek egyre inkább posztmodern jelleget öltenek, *Enyedi György* szerint például a *siker város* (többek között): képes a gazdasági szerkezet változtatására, tudás alapú termelés és kiemelkedő innovációs képesség jellemzi, döntések születésének helye, magas szintű környezetet biztosít, továbbá kiterjedt külkapcsolati hálózattal rendelkezik. Napjainkban egyébként egyre inkább a *„puha” tényezőket* hangsúlyozzák a sikeresség okai között. Egy városnak ma már nem elég megfelelő infrastruktúrát, befektetési területeket, jól képzett munkaerőt kínálnia a befektetések és a siker reményében. Olyan aspektusok értékelődtek fel, mint az általános imázs, az építészeti arculat (amelyben beletartoznak a gondosan ápoltság mellett az innovatív, modern megközelítések, jellegadó új elemek is), a zöldterületek, környezet, a város fenntarthatósága, kulturális kínálata – mindazok, amelyek kellően vonzó lakóhellyé is teszik.

Figure 3.42. Se felhőkarcolók, se hivalkodás, a híres szökőkútán kívül említésre méltó épületek sem: Genf szerény külseje ellenére is egyike a legsikeresebb globális városoknak (Pirisi G. felvétele)

Richard Florida kapcsolódó elméletében a *kreatív osztály* (másként: városi kreatívok, inkább csoportról, mintsem osztályról van szó) jelenlétét és súlyát látja a sikeresség feltételeként. Az általa ideálisnak talált város szervező ereje a *három T*: technológia, tolerancia és tehetség (technology, tolerance and talent) – ezek olvasatában a világra nyitott, multikulturális, sokszínű települések. Ezek a gondolatok már továbbvittek minket a komplementer jellegű kapcsolatok világába.

A városok közötti *együttműködés és hálózatosodás* (főleg annak felértékelődése) jellegzetesen posztmodern (posztindusztriális) jelenség. Voltak persze példák korábban is: hogy mást ne említsünk, a Hanza városok szövetsége például a 12. század közepén jött létre és nagyjából 500 éven keresztül működött, bár az utolsó három város (Lübeck, Hamburg, Bréma) együttműködésének formálisan csak a Harmadik Birodalom megszületése vetett véget. Ez a szimbolikus példa arra is felhívja a figyelmet, hogy a központosított államok kevés teret engedtek a hasonló alulról jövő kezdeményezéseknek, napjainkban azonban a decentralizáció, illetve a regionalizáció folyamatai kedveznek a hálózatosodásnak.

A települések együttműködése különböző formákat ölthet. Van, amikor egyszerűen *területi munkamegosztásról* van szó: két közeli, méretében hasonló nagyságrendű település funkcionális értelemben – valamelyest – *specializálódik*, így kölcsönösen rászorulnak egymásra, bizonyos értelemben egyetlen rendszert alkotva. Tulajdonképpen ez történik az urbanizáció által létrehozott agglomerációkban és konurbációkban is. Előbbiekben a kapcsolat természetesen csak részben horizontális, hiszen ott a központi település súlya igen nagy a többihez képest. De a funkciómegosztás itt is létezik (a központi funkciók – lakófunkciók), sőt, még az agglomerációs települések között is kimutatható. A konurbációkban, ahol több, hasonló nagyságrendű központ kapcsolódik össze, ez még inkább kimutatható. A hollandiai Randstadon – amely hét milliót is meghaladó lélekszámával Európa legnagyobb **konurbációja**, vagyis többközpontú, decentralizált várostérsége – belül például Amszterdam a kiemelkedő idegenforgalmi központ, amely Hágával osztozik a kormányzati funkciókon is, míg Rotterdam a legfontosabb közlekedési- és gazdasági központ, de hasonló mutatható ki az ötmillióos Ruhr-vidék főbb városai között is.

Az agglomerációk és a konurbációk közös problémája, hogy a funkcionális egység (ld. még korábban *Beluszky Pál* településdefinícióját) ritkán alkot egy igazgatási egységet. Ez persze számos hétköznapi problémát szül,

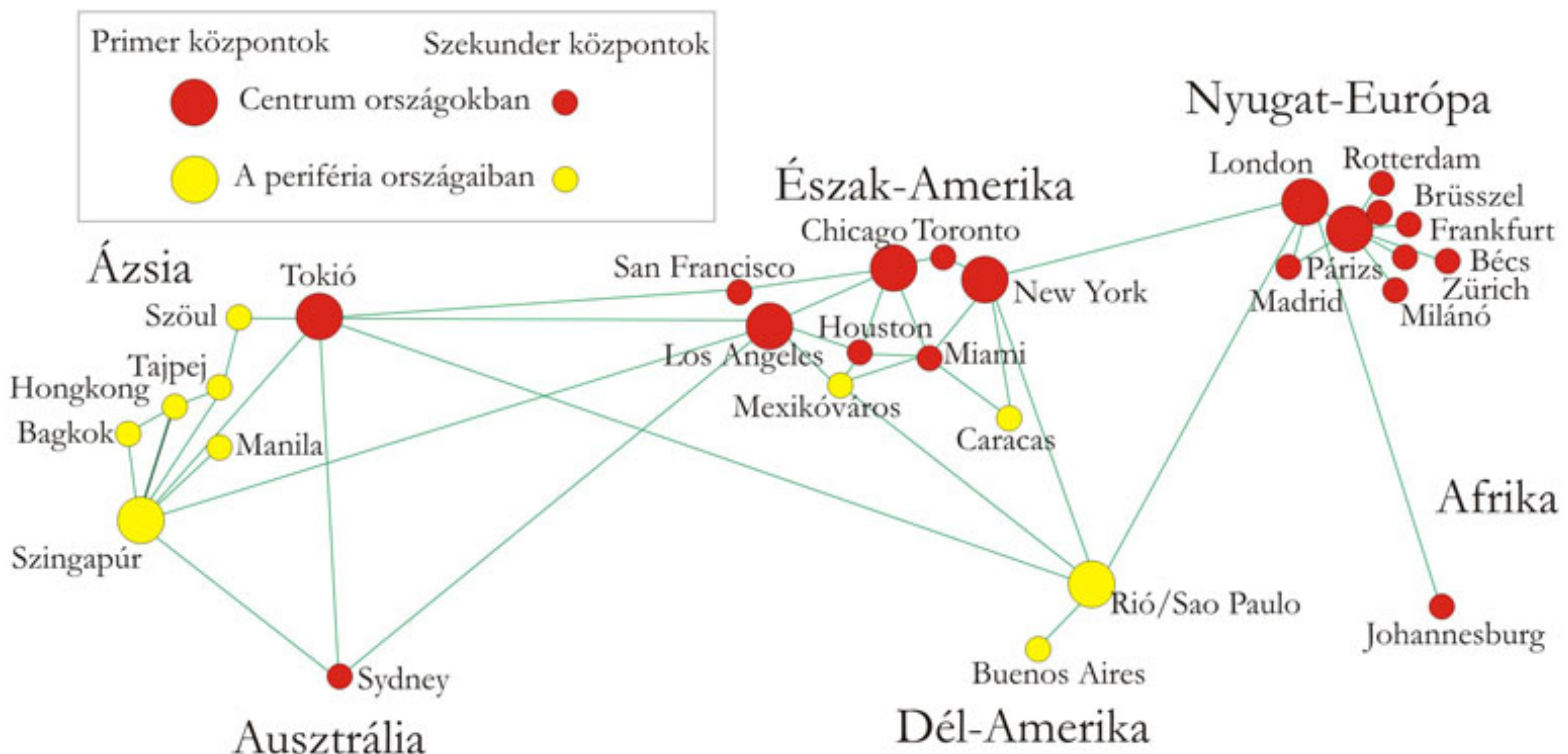
amelyet az érintett települések önkéntes szerveződések, vagy felülről létrehozott egyeztetési mechanizmusok révén igyekeznek kezelni, hogy közösen lehessen szervezni például az – elővárosi – tömegközlekedést, szolgáltatásokat, illetve, összehangolják a tervezési feladatokat.

Ez már átvezet a *horizontális együttműködések* másik, *formális típusaira*. A települések együttműködése különböző jellegeket ölthet, amelyek eltérő intenzitásúak és formalizáltságúak lehetnek. Ebbe a körbe tartoznak a magyar önkormányzatok – de nem csak hazánkban jellemző ez a megoldás – önkéntes, illetve részben kötelező *társulásai*: valamely konkrét feladat közös megoldásra való szövetkezés, amely az intézmények fenntartásától a tervezésen át a közös projektfejlesztésekig terjedhet, és lehet állandó, vagy ad-hoc jellegű, egyetlen projektre szervezett. Ennél állandóbbak a különböző **városszövetségek**. *Heinz Heineberg* például Németország területén 28 városszövetséget számol össze (2005-ben), megkülönböztetve a stratégiai és a normatív típusokat (illetve a funkcionális is, de azt mi magunk külön, néhány bekezdéssel fentebb tárgyaltuk). Ezeknek a szövetségeknek általában valamely földrajzi alapja van, közös fekvés, közös hagyományok, funkcionális kapcsolatok: Regensburg, Straubing, Deggendorf, Passau és Linz között például a Duna képezi a kohéziós erőt. A céljuk bizonyos értelemben, bármilyen változatos formában fogalmazzák is meg, és bármennyire árnyalják is különböző rész-célkitűzések révén, végső soron közös: az együttműködésben, kooperációkban fakadó előnyöket igyekeznek kiaknázni.

Hasonló cél vezérli a **klasztereket** is: a különbség az, hogy itt, bár települések is a részt vevők között lehetnek, a hangsúly inkább a gazdasági szereplőkön van. Sorolhatnánk még a példákat a viszonylag laza, vagy egyetlen célra szerveződött együttműködések a települések között, például turisztikai termékkínálat fejlesztésére, tematikus utak létrehozására, vagy akár a **testvértelepülési kapcsolatok** egyre inkább világot átszövő hálózatát.

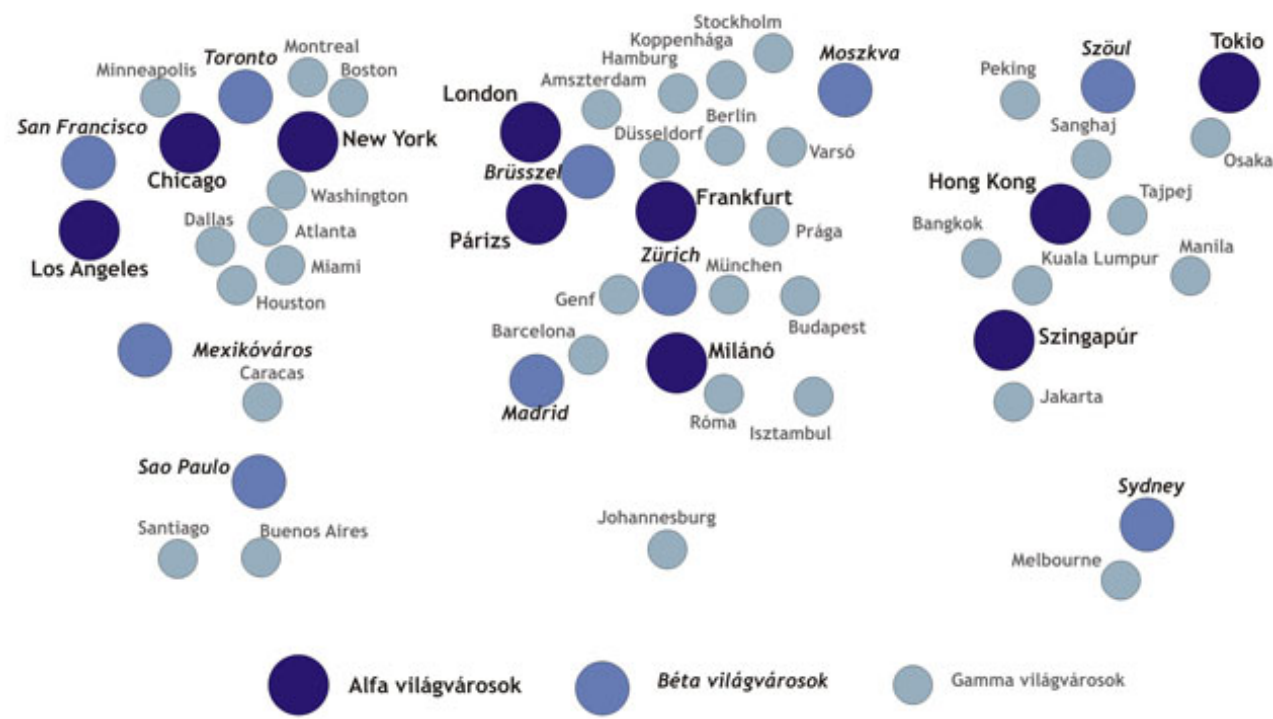
Szó szerint az egész világot: a településhálózat hagyományos, nemzeti keretek között értelmezett, hierarchizált rendszere egyre inkább átadja magát egy globalizált, bonyolult *mátrixnak*. Ebben a rendszerben is megtaláljuk a hierarchia szinteket, amelynek csúcsán a **globális városok** állnak. Bárhog is nevezzük őket (*Peter Hall* vagy *John Friedmann* világvárosai, *Saskia Sassen* globális városai), nagyjából hasonló városkörörről van szó, amelynek csúcsán nagyjából 5-6 város áll: New York, Los Angeles, London, Párizs, Tokió, Sanghaj – esetleg még Szingapúr és Chicago – a következőn tucatnyi, és a harmadikon is csak kétszámjegyű település.

Figure 3.43. Világvárosok és kapcsolataik (Forrás: Friedmann 1995 nyomán szerk.: Pirisi G.)

A közös pont, hogy *ezek a városok koncentrálják a globális gazdaság és politika irányítási funkcióinak többségét, a korábban emlegetett döntéshozatali helyeket, a pénzvilág központjait, a meghatározó tőzsdéket – voltaképpen ezek a „fontos” helyek.* Kapcsolatukat, hierarchiájukat hasonló módon próbálják vizsgálni, mint annak idején *Christaller* a dél-német városokét, csak éppen ma a telefonhívások helyét az internet-kapcsolatok, vagy a repülőjáratok és a forgalom intenzitása vették át. Hogy egy másik szálát is lezárjunk: *ezek azok a települések, amelyek a városverseny abszolút nyertesei – legalábbis jelen pillanatban.*

Figure 3.44. A globális városok három hierarchikus csoportja (Forrás: J.V. Beaverstock, R.G. Smith és P.J. Taylor 1999 nyomán szerk.: Pirisi G.)

[Prev](#)

A települések szerkezete

[Up](#)

[Home](#)

[Next](#)

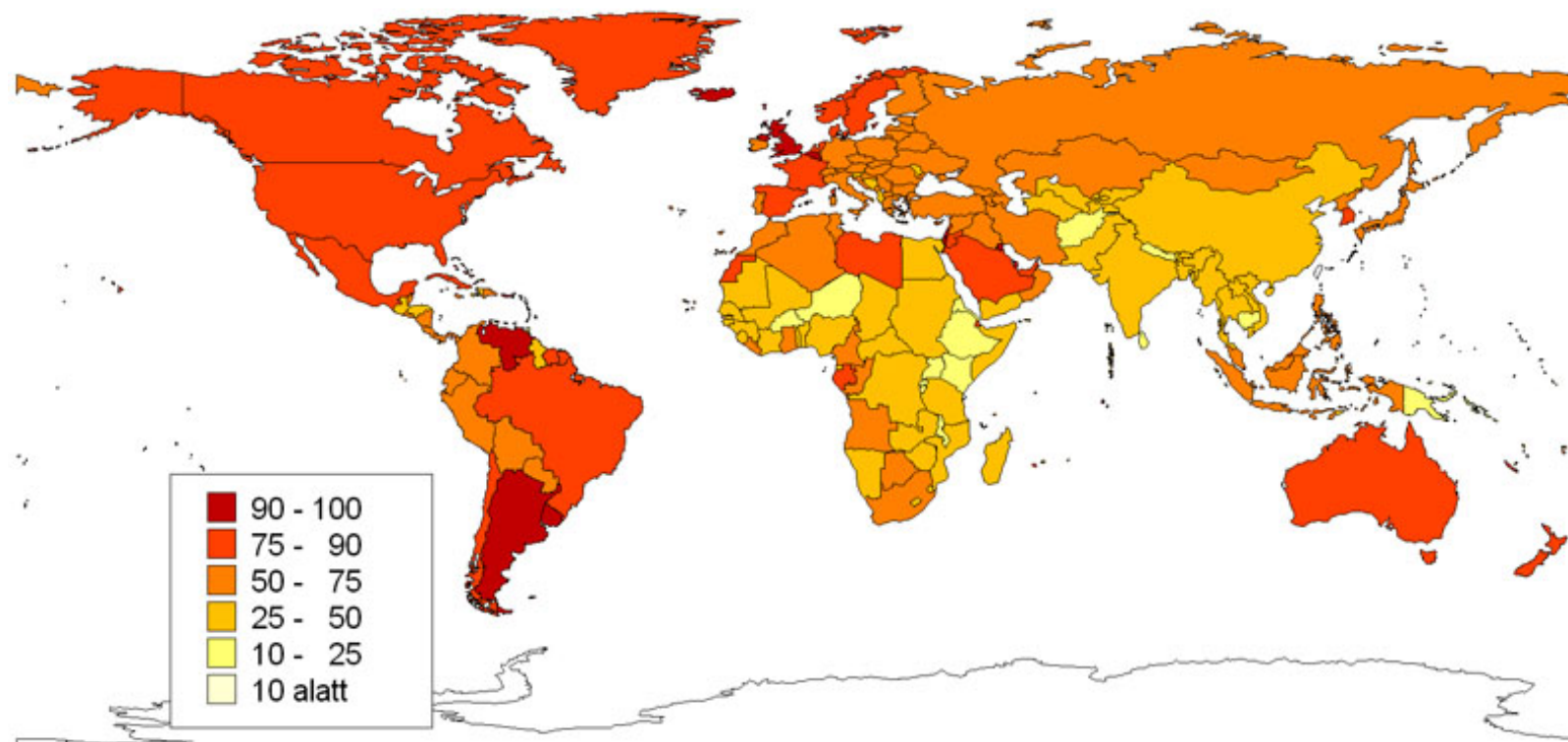
Az urbanizációs folyamat, avagy a településhálózat dinamikus aspektusa

Az urbanizációs folyamat, avagy a településhálózat dinamikus aspektusa

Az **urbanizáció** a településföldrajz egyik leggyakrabban használt kifejezése, amelynek precíz meghatározását nem is annyira könnyű megadni. Maga a szó a latin „urbs” város töre épül, magyarra hagyományosan *kettős értelemmel*, **városodásként** és **városiasodásként** fordítjuk. Ez a nyelvi lelemény azonban csak a sajátunk, a nyugati nyelvek nem tesznek ilyen különbséget, helyénvaló hogy egységes meghatározást adjunk. A különbségtétel ott a kifejezés folyamatot, illetve állapotot jelentő árnyalata között lehetséges. Előbbi értelemben az urbanizáció a városi jelleg erősödése a településhálózat egészében, sőt, magában a társadalomban. Utóbbi, állapotot jelentő változatában (urbanizáltság, az urbanizáció szintje) ennek a folyamatnak egy pillanatnyi eredményét jelenti. A kettős fordítás közül *a városodás jelenti ennek a folyamatnak a mennyiségi aspektusát*: azt a jelenséget, hogy egyre több ember él a városokban (el szoktuk mondani, hogy ez egyaránt történhet természetes szaporodás, bevándorlás, vagy a falusi népesség „in situ” városivá válása révén: utóbbi azt jelenti, hogy adminisztratív eszközökkel várossá nyilvánítanak településeket).

Ennek a pillanatnyi értékét az **urbanizációs ráta** fejezi ki – egyszerűen egy százalékban kifejezett érték, amely a városlakók arányát mutatja a teljes népességen belül (az összehasonlítást nyilván nehezítik a fejezet elején tárgyalt definíciós problémák), *globálisan néhány éve haladta meg először az 50%-ot*. A skála egyébként széles: a nyilvánvalóan 100%-os értékkel bíró Szingapúrt és hasonló városállamokat leszámítva is bőven vannak már 90%-os rátát is meghaladó országok (Belgium, Egyesült Királyság, Új-Zéland, Ausztrália, Argentína, Izrael, Izland), a fejlett országok többsége (az Egyesült Államokat és Oroszországot is beleértve) 70% feletti értékekkel bír (Magyarország is ezen a határon van), míg Kína 45, India pedig alig 30% körül jár. A fejlődő országok között pedig szép számmal találni 20% alatti értékkel rendelkezőket is (Nepál, Etiópia, Pápua Új-Guinea stb.)

Figure 3.45. A világ országainak urbanizációs rátája, %, 2008 (Forrás: UN Habitat alapján szerk.: Pirisi G.)

A másik jelentés, *a városiasodás, a minőségi aspektusra vonatkozik*. Vagyis arra utal, hogy *a folyamatban nem csupán a városlakók száma nő, hanem a városias jelleg is terjed*. Hogy ez pontosan mit jelent? Nagyon nehéz meghatározni, már csak azért is, mert van olyan vélemény, hogy az urbanizáció során a korábbi központi funkciók (mint például egy patika, vagy akár egy iskola) lefelé vándorolnak a településhierarchiában, egyre kisebb helyeken is előfordulnak, és ezáltal elvesztik városképző erejüket. Más megközelítésben éppen ez a városiasodás lényege: egyre differenciáltabb szolgáltatások válnak elérhetővé a településhálózat egyre nagyobb részén. Másrészt, a városiasodás nem csak a csatornahálózatról, a burkolt utakról vagy a városias beépítésről, hanem életformáról és szemléletről is szól. A fogyasztási, rekreációs szokások, tárgyi és anyagi kultúra terjedése erőteljesen hierarchikus: a centrum városaitól a vidéki perifériák falvaiig hosszú a lejtő, de a mozgás iránya egyértelmű: szokások, szellemiek, kulturális innovációk terén mindig a városok voltak az irányadók, és ezeket követte megkésve a falusi település köre – ez lenne a lényege a városiasodásnak, amely, ezt fontos hangsúlyozni, a településhálózat egészét érintő folyamat.

Az urbanizációs folyamat jellege

Az urbanizáció megítélésekor a legfontosabb kérdés úgy fogalmazható meg, hogy *egyirányú, vagy ciklikus jellegű folyamattal állunk-e szembe?* Folyamatos és feltartóztathatatlan jelenség-e, vagy van visszaút egy vidékiesebb településhálózathoz? Hazánkban *a településföldrajz hagyományosan ciklikus jelenséggént tekint az urbanizációra*, amelynek vannak olyan szakaszai, amelyek a koncentráció csökkenésével járnak együtt. Ez az elmélet a holland *Klaasen* és *van den Berg*, valamint a magyar *Enyedi György* nevéhez kapcsolódik (illetve, voltaképpen ez két különböző, de főbb vonalaiban párhuzamos elmélet, mindkettő az 1980-as években született). Lényege, hogy *a városnövekedés szakaszait időnként felváltják a város-zsugordás időszakai, amely a városi népesség számának, és a területi koncentráció mértékének csökkenésével jár együtt*. Az elméletek elegáns keretbe foglalják modern kori városfejlődés legfontosabb jelenségeit, és részleteikben a mai napig is helytállóak.

Másik – és a szerzők által is helyesnek vélt – *megközelítés szerint az urbanizáció többé-kevésbé folyamatos mindaddig, amíg az általános társadalmi-gazdasági fejlődést valamely – kataklizmaszerű – esemény meg nem zavarja*. Ez a tétel persze csak globálisan igaz: regionális jelleggel előfordulhatnak hanyatló időszakok, akár térben és időben igen kiterjedtek is, amikor a városi rendszerek alapját képező társadalmi berendezkedés meginog, vagy a gazdasági értelemben létalapjuk szűnik meg, vagy legalábbis kerül lejtőre. Ilyenkor a városok hanyatlásnak indulnak, és a népesség más helyekre, más régiókba áramlik, ahol az új koncentrációkat hív életre. A ciklikus elméletekben leírt hanyatlási fázisok sokszor ezt a folyamatot, sok esetben azonban ami a koncentráció csökkenésének tűnik, az csak annak átrendeződéseként, vagy akár térbeli kiterjedéseként fogható fel.

A premodern urbanizáció

Az urbanizáció teljes történeti horizontjának áttekintésére nincs módunk ebben a jegyzetben, hiszen *a városok voltaképpen egyidősek magával a történelemmel* – tulajdonképpen a történelem is a városokkal együtt születik meg. A kezdetek valahová a Kr. e. 8000 tájára vezetnek minket, olyan korai városok maradványaiig, mint amilyen *Jerikó* Palesztinában, vagy *Çatal Hüyük* Anatóliában. Az okokról rengeteg vita van mind a mai napig, a lehetséges tényezők között szerepelnek anyagi (védelem, kereskedelem) és nem anyagi (a város, mint szakrális hely) jellegűek is. Az biztos, hogy kialakulásuk arra a helyre is időre tehető, amely létrehozta a gazdaság nagy ágainak szétválását, és ezzel együtt a társadalmi és a területi munkamegosztást is, amelyet a városok létrejöttében előfeltételként kell kezelnünk.

Az ókori városfejlődés több nagyrégiót, és azon belül számos, egymással összefüggő magterületet érintett. Az **ókori keleten**, nagyjából a Kr.e. IV. évezredtől kezdődően ilyen centrum volt *Mezopotámia, Egyiptom* valamint *Fönícia*, és a városi világ folyamatosan kiterjedt a korabeli *Perzsa Birodalom és Anatólia* területeire. Keleten az indiai szubkontinens korai urbanizációs centruma az *Indus völgyében* terült el, *Kínában* az első városok már szintén a Kr.e. IV. évezredben megjelennek, és az európai értelemben vett ókor végére a város, mint jelenség elterjed Kelet-Ázsia valamennyi jelentős népesség-koncentrációjában. Ha ez nem volna elég bizonyíték arra, hogy a város kultúráktól független, általános emberi jelenség, akkor említsük meg, hogy a prekolumbiánus *Közép- és Dél-Amerika* népei (maják, toltékok, aztékok, inkák) szintén városi jellegű településekre alapozott civilizációkat hoztak létre, annak ellenére, hogy anyagi kultúrájuk műszaki

színvonala mindvégig igen alacsony maradt. Úgy tűnik, hogy a népesség bizonyos koncentrációja, egy adott népsűrűségi szint törvényszerűen vezet az urbanizációs folyamat beindulásához.

Az ókori urbanizáció aránylag későn érte el Európát. A *Földközi-tenger medencéjében* a Kr.e. I. évezredben föníciai hajósok alapítottak telepeket, majd a szintén elsősorban a partvidékeket belakó görögség építette fel a maga **polis**ait. A Mediterráneumot a *Római Birodalom* foglalta először egységes politikai keretbe, és vitte el a Kr. e. 1. századtól kezdve a várost, mint innovációt, annak római módra magas műszaki tartalmával együtt a kontinens belső területeire: Galliába, a Rajnától nyugatra fekvő Germániába, Britanniába, Pannóniába... *A birodalom válsága a 3-5. században várostalanodást okozott.* A római városokat alkotó minkét tényező megszűnt: az állam szétesésével és a pénzgazdálkodás hanyatlásával az anyagi alap, a népvándorlások viharaiban pedig a népességgkoncentráció szűnt meg. Ez a történelem úgyszólván egyetlen jelentős dezurbanizációja: feljegyzések vannak arról, ahogy az elszegényedő városokból menekülő előkelők egyre inkább megerősített jelleget öltő vidéki villáikba húzódnak. Fontos azonban hangsúlyozni, hogy egyfelől nem magyarázható tisztán belső, strukturális okokkal, másfelől nem hogy a korabeli városi világ egészét, de még csak a birodalomnak is inkább csak a nyugati felét érintette. Ott viszont a római városok romba dőltek, sok esetben a romok közepén bontakozott ki egy sokkal szerényebb középkori kezdet: Splitben Diocletianus császár palotájába húzódtak be a népvándorlás túlélői, Lucca-ban egy amfiteátrumot erősítettek meg és laknak be.

Figure 3.46. A város innovációja a Római Birodalom révén jutott el a kontinentális Európa nagy részére. A Porta Nigra Trierben ma is ott áll, ahová római tervezői megálmodták: a főutca keleti végén. (Trier, Németország, Pirisi G. felvétele)

A gazdasági alapok nagyjából 600 év múlva, a 10-11. században jutottak el odáig, hogy a teljes, lokális önellátást felváltó szerény többletet termelő mezőgazdaság igényelte a rendszeres csere fórumait. Az alapvetően helyi piacközpontként funkcionáló **középkori városok** ettől kezdve szinte gombamód szaporodtak, és szerény méretű, de *igen sűrű hálózattal* szőtték át a keresztény Európát. 300 évvel később már határozott urbanizációs centrumok alakultak ki *Flandriában és Észak-Itáliában*, és néhány valódi, több tízezer főt tömörítő nagyváros: Párizs, Velence, Milánó, Nápoly vagy akár Gent és Bruges. A középkori városok jogi privilégiumokkal, önkormányzatisággal és öntudatos polgársággal rendelkeztek, bennük kell látnunk a modern európai eszmék, a demokrácia és a liberalizmus előfutárait, csíráját. Ugyanakkor közművek nélküli, zsúfolt és igen egészségtelen helyek voltak, amelyeket rendszeresen éhínség, háborúk és járványok is pusztítottak, amelyek ellen csak néha védték meg őket falaik. Lakóik többnyire kézművesek és kereskedők, de csak néhány tett szert olyan befolyásra és jelentőségre, hogy a távolsági kereskedelem mértékadó központjává váljon. Többségük megmaradt annak, aminek a középkori magyar mezővárosokat is ismerjük: kis lélekszámú, vidékies helyek, amelynek fő funkciója a heti rendszerességgel megtartott piac volt.

Figure 3.47. Európaszerte számos város őrzi még szinte háborítatlanul középkori örökségét, amely ma általában jelentős turisztikai attrakció. A bajorországi Rothenburg ob der Taubernben rengeteg amerikai, japán és kínai turista is megfordul (Rothenburg o.d.T., Bayern, Németország, Pirisi G. felvétele)

A középkor végén, a **kora újkorban** (16-18. század) ezek a városi keretek alig változnak, csak kiterjednek, méretükben és lélekszámukban is gyarapodnak, építészeti arculatukban megújulnak. Az európai típusú urbanizáció ebben az időszakban meghódítja az amerikai ikerkontinens mindkét felét, sőt, szórványosan behatol Ázsiába is. Alapjellegében azonban nem tér el attól, amit hosszú és egyenletes fejlődés után már a középkorban kialakul: nagy elemszámú, dekoncentrált városhálózat, ahol a legnagyobb települések is ritkán lépik át a 100 ezer fős határt.

A modern urbanizáció

A modern urbanizáció az **ipari forradalom** nevű komplex, számos gazdasági és társadalmi elemet tartalmazó folyamat részeként vette kezdetét. *A korábban említett cikluselméletek szerint különböző, egymástól a népesség koncentrációs és dekoncentrációs folyamatai révén elkülöníthető szakaszokra oszthatjuk. Az első szakasz, a városrobbanás* (urbanizáció – kissé zavarba ejtő módon, amely így egyszerre jelöli az egész folyamatot és az első szakaszt is), amelyet másképpen **abszolút koncentrációnak** is nevezünk, és a városok népességszámának gyors növekedésével jár együtt. Úgy is értelmezhetjük, hogy *ez a városfejlődés „take off” szakasza*: előtte évszázadokon át viszonylag kiegyensúlyozott és lassú növekedés vált itt át meredek emelkedésbe, majd a szakasz lezárultával megint csillapodik az ütem.

A kiváltó okok sokfélék, és erősen összefonódnak egymással. Ez az időszak hozza a *népességrobbanást*, és amely eredetileg elsősorban a falusi térségekben alakít ki jelentős népességtöbbséget. A városrobbanást ennek a népességnek a *városokba özönlése* idézi elő, amelyben „push”, vagyis taszító, és „pull”, vagyis vonzó faktorok egyaránt szerepet játszottak. A felduzzadt vidéki népesség szembe került azzal, hogy a földterületek végesek, ráadásul a birtokok koncentrációja a folyamatban élen járó Angliában jelentősen megnőtt. Menni kellett: két irány kínálkozott, egyfelől az Újvilág tágas térségei (ekkor még az ottani vidékek, és nem a városok), másfelől az új városok, ahol a megszülető ipar munkahelyeket, és nagyon szerény

megélhetést teremtett. Ezek a városok nem feltétlenül azok, amelyek korábban is jelentősek voltak: újak nőttek ki gyakran a semmiből, és régiiek rekedtek meg a fejlődésben. *A koncentráció egyébként nem csak az urbanizációs ráta gyors növekedésében ölt testet, hanem a városhálózat átalakulásában is: a sok hasonló méretű, diszperz rendszer helyett néhány nagy központ kiemelkedés zajlik.* Róma óta először lépik át európai városok az egymillió határt, ami a kor műszaki és közegészségügyi viszonyai között igen nehezen kezelhető problémákat vetett fel. Az ipari forradalom nyomán született városokat nevezi *Lewis Mumford* híres könyvében (*A város a történelemben*) a paleotechnika poklainak – ennél találóbb jellemzést mi sem adhatnánk.

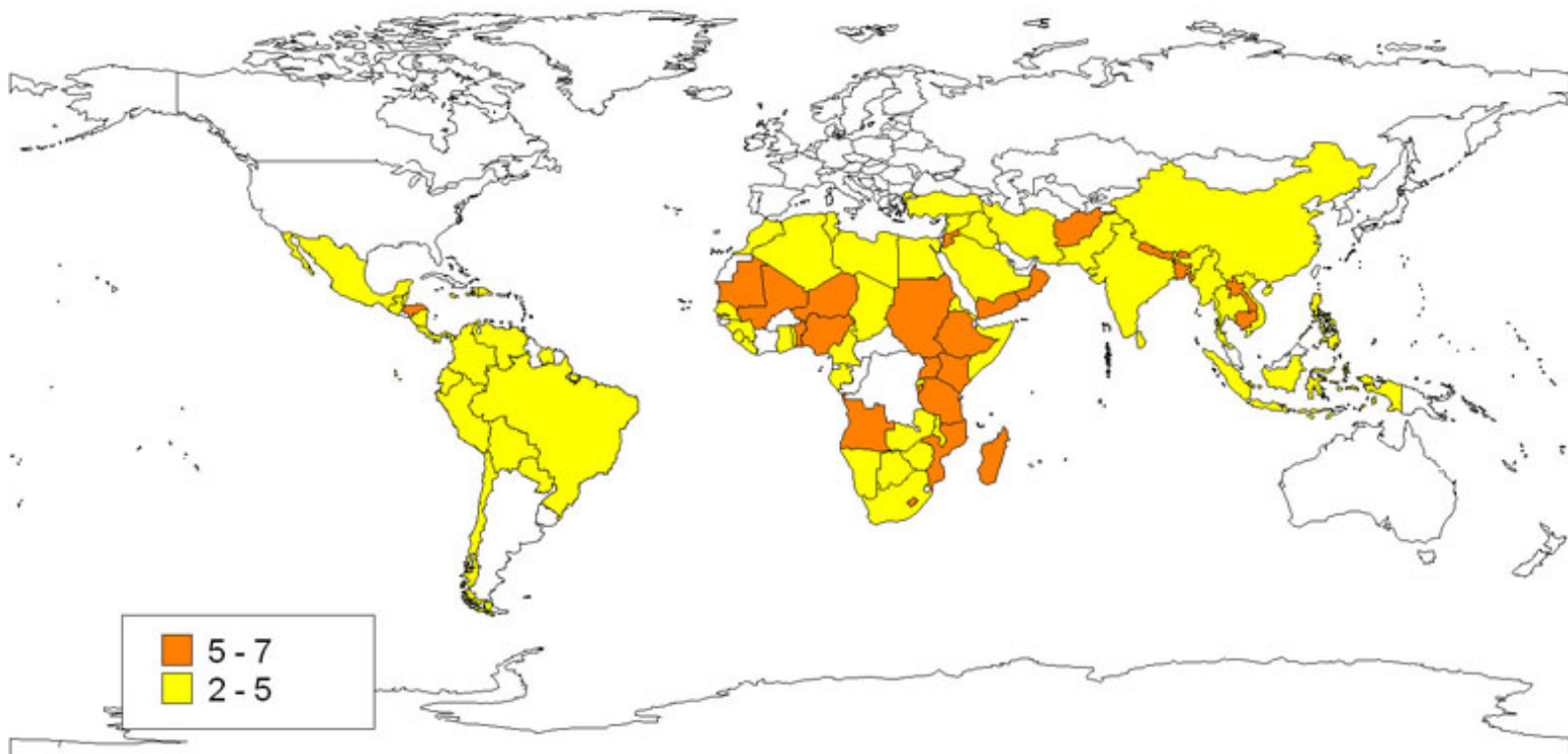
Figure 3.48. Az ipari forradalom korának emléke ma is fontos része lehet a városok örökségének. A Carlsberg-sörgyár központi épülete Koppenhágában (Pirisi G. felvétele)

Ha az ehhez tartozó teret és időt vizsgáljuk, az elég tág határok között mozog, mint az ipari forradalom maga is. Szülőhazája az ekkoriban *Nagy-Britanniává váló Anglia*, ahol bizonyos előjelei már a 17. században megjelennek, de igazi kibontakozása a 18. századra tehető, és lendülete nagyjából a 19. század utolsó harmadáig tart. A kontinentális Európában inkább a 19. században jelenik meg, Közép-Európába csak ennek a századnak a második felében jut el, és az Egyesült Államok is ezen második hullám része.

Hazánkban tulajdonképpen két szakaszra bomlik: az első a dualizmus alatt indul, de ez elsősorban csak Budapest és néhány ipari centrum látványos átalakítását hozza magával. A második szakasz pedig a szocialista iparosításhoz kapcsolódik, éppúgy, mint a keleti blokk más országaiban. *Napjainkban éppen a szakaszban jár Kína és Ázsia számos országa* (beleértve Indiát), de a városrobbanás leglátványosabb terepe *Afrika*, ahol sok esetben valódi ipari forradalom nélkül került sor a népesség városokba özönlésére, hihetetlen méretűvé duzzasztva ezen városok gazdasági, urbanisztikai és szociális problémáit.

Figure 3.49. Városrobbanás napjainkban: legalább évi 2 %-os dinamikát mutató országok az urbanizációs ráta tekintetében, 2008 (Forrás: UN Habitat alapján szerk.: Pirisi G.)

A modern urbanizáció **második szakaszát szuburbanizáció**nak nevezik. Etimológiailag a suburbia kifejezés valamikor a Róma városfalain kívül, a környező lankákon megtelepedett előkelőkre utalt. A folyamatnak, amelyet **relatív dekoncentrációnak** is neveznek, alapját a *lakóhelyi szuburbanizáció* képezi, vagyis az a folyamat, amelynek során a népesség a település központi fekvésű lakónegyedeiből a perem- és elővárosok, illetve a város környékén fekvő, vagy ennek nyomán létrejövő településekre költözik. Ezzel a városi népesség koncentrációja valamelyest csökken. A szuburbanizáció kiváltója a végső értékelés szerint a központban meglévő lakáskínálat elégtelensége. Ez egyfajta „korán jövők hátránya”: ha egyszer egy lakónegyed létrejön, nagy értékű, hosszú amortizációs idejű ingatlanokkal, akkor az alapvető tulajdonságai már nem nagyon változtathatók. Még pontosabban, a városperemeken a megváltozott keresletnek megfelelő lakókörnyezet lényegesen olcsóbban biztosítható.

A szuburbanizáció feltételei között két dolgot ki kell emelnünk. Az egyik a *modern értelemben vett középosztály megszületése* és kitejedése, mint létszámát, mint anyagi erejét tekintve. A felső osztályok, arisztokrácia, mindig is dédelgette magában a város peremén, vagy a városon kívül lakás ideáját (némi erőltetetten Schönbrunn Bécst, Versailles-t Párizs, Postdamot Berlin, Windsort pedig London uralkodói szuburbijának is tekinthetjük). De csak a középosztály megerősödésével vált a jelenség tömegessé, amikor milliók engedhették meg maguknak a saját családi ház luxusát. A másik tényező a *közlekedés*: csak a hatékony, gyors, és rugalmas közlekedés teszi lehetővé az olyan életformát, amivel a szuburbia költözés jár együtt. Ez ugyanis egy *sajátos migráció*: csak a lakóhely változik, de rendszerint minden más funkció marad a régi helyen: nem csak a munkahely, hanem a szolgáltatások igénybe vételének a helye is a város marad. Iskola, egészségügy, vásárlás, szórakozás: mindezek folyamatosan és rugalmasan elérhetőnek kell lenniük. Ezért a szuburbanizáció a kötöttpályás elővárosi közlekedéssel együtt jelent meg, de az egyéni motorizáció, a gépkocsik tömeges elterjedése révén válik domináns jelissé a nyugati városok fejlődésében.

Figure 3.50. Szuburbanizáció Kelet-Európában: példa megkésett és sajátosan torz formára, ahol a klasszikus középosztály gyengesége teret enged ilyen megoldásoknak is. (Aranyosgyéres, Kolozs megye, Románia)

A jelenség elsőként az Egyesült Királyságban ütötte fel a fejét a 20. század elején, ahol várostervezési alapjait *Sir Ebenezer Howard* 1898-as „*Garden Cities of To-morrow*” (A jövő kertvárosai) című munkájában vetette fel, felvázolva egy a nagyváros határain kívül fekvő, de azzal funkcionális kapcsolatban álló, magas minőségű lakókörnyezetet nyújtó, önálló kisváros, illetve egy ezekből összefonódó rendszer terveit. Európában a második világháború után tudatosan is igyekeztek a zsúfolt városközpontok gondjain enyhíteni a lakófunkciók széttelepítésével (általában, az eredeti koncepciónak megfelelően, tömegközlekedésre alapozott kapcsolatokkal, amely mind a mai napig jellemzi a modern európai nagyvárosok körüli rendszereket). *Az Egyesült Államokban a háború utáni nagy gazdasági konjunktúra teremtette meg az igazi, középosztálybeli amerikai álmot, saját, terebélyes házzal, kis előkerttel és hatalmas autóval.* Kelet-Közép-Európában a szuburbanizáció hulláma később köszöntött be, hazánkban az áramlás iránya a rendszerváltáskor fordult markánsan a városkörnyéki települések felé, bár Budapest körül a szuburbanizációhoz kapcsolódó jelenségek már a 20. század elején megjelentek, és a század második felében a fővárosi agglomeráció százezres nagyságrendűvé duzzadt: részben a normálistól eltérően nem belülről kifelé épülve, vagyis a városi népesség kiköltözése, hanem kívülről befelé, a városba igyekvő, de ott lakóhelyet nem találó vidéki népességnek a „városi kapui előtt” való letelepedése révén.

Figure 3.51. Amerikai stílusú szuburbia magyar léptékekben: Készü "újtelepe" Pécsről délnyugatra (Trócsányi A. felvétele)

A lakóhelyi szuburbanizáció azonban végső soron ennek a folyamatnak csak az első lépése. A kiáramló népesség keresletet támaszt szolgáltatások iránt: mindenekelőtt közlekedések iránt. Ha egyszer kiépülnek a jó elérhetőséget biztosító pályák (gyorsforgalmi utak sugárirányban elővárosi vasutak, autópálya-gyűrűk), ezek *vonzani fogják a különböző szolgáltatásokat*. Először a magas helyigényűeket (logisztikai bázisok, raktáráruházak, autókereskedések), de egyre inkább azokat is, amelyek már az elővárosi népességre is támaszkodnak. Nem csak a kereskedelemre kell gondolni egyébként, a szuburbán településeken általában a humán szolgáltatások gyors bővülésével állunk szemben (iskolák, óvodák, bölcsődék, orvosi ellátás stb.). Ezzel együtt *a munkahelyek dekoncentrációja is megindul*: irodaházak települnek a peremekre, és a korábban monofunkciós alvóvárosok átalakulásával megjelennek egyfajta másodlagos centrumok az agglomerációban, amelyek már valódi, minden igényt kielégítő városok, igaz, szoros kapcsolatban a központi településsel. A típus neve **edge-city** (peremváros), és igen jellegzetes hazai képviselője Budaörs.

A szuburbanizáció azonban bizonyos értelemben igen csalóka dolog. Dekoncentrációnak tűnik, ugyanakkor *voltaképpen csak annyi történik, hogy az összességében továbbra is gyarapodó népességű városok növekedésének súlypontja áthelyeződik a peremek felé*. Ugyan a koncentráció intenzitása csökken, de mérete, kiterjedés tovább nő. Igazán túlburjánzott formájában Amerikában találkozhatunk vele, hatalmas, kiterjedt, monofunkciós lakónegyedeket hozott létre. Mindenesetre a várostervezők jelenleg inkább káros jelenségnek tartják: fenntarthatatlanná teszi a települést, folyamatos konfliktusokat okoz a központi és a környező települések között igazgatási és gazdasági értelemben. A végeredmény az **urban sprawl**, vagyis *a város „szétfolyásának” jelensége*, egy a területet pazarlóan használó, rengeteg erőforrást a közlekedésre fordító, ökológiailag kirívóan fenntarthatatlan település.

A harmadik szakaszt **dezurbanizációnak** hívjuk, ahol a dez- fosztóképző a *várostalanodásra* utal, miképpen a másik elnevezés, *az abszolút dekoncentráció* is. Vagyis, ez egy olyan szakasz, amelyben *a városi népességnek nem csak a koncentrációja, hanem az abszolút értelemben vett száma is csökken, amelyben a népesség a városi térségektől a vidéki térségek felé mozog*. Ennek az oka egyfelől egy *értékrendi változás*, ahol a környezethez, illetve magához a helyhez kötődő, mással nem pótolható értékek (olyan egyszerűek, mint a jó levegő, saját – valódi, és nem csak gyepek és tuja kombinációjából álló – kert, nyugalom, stresszmentes élet lehetősége, közvetlen kapcsolatok lehetőségei a lakókörnyezetben) előtérbe kerülése. Másik oldalon pedig a lehetőség, amit *a munkavállalás fogalmának bizonyos átalakulása* teremtett: számos olyan munkakör született

az elmúlt évtizedben, ahol a mindennapos személyes jelenlét nem követelmény. A valódi dezurbanizációnak ugyanis – a szerzők megítélése szerint – feltétele, hogy lazuljanak a kiköltözőt a városi agglomerációhoz kapcsoló funkcionális szálak. Bármennyire is vidéki település, eldugott falu is a választott lakóhely, ha onnan mondjuk 10 perc alatt elérhető az autópálya, és újabb 30 perc alatt a nagyváros (kb. 70 km-et tettünk meg közben), és a család minden hétköznapi meg is teszi ezt az utat oda-vissza, az csak a szuburbanizációnak egy térben kiterjedt változata, érdemben nem különbözik attól, mintha valaki ezt a bruttó egy órát mondjuk egy elővárosi vasút és egy villamos kombinációjában ülve teljesítené – kisebb távolságról bejárva.

Figure 3.52. Dezurbanizáció holland módra: ezen a kis (Nyugati-) Fríz szigeten az egykori halászok és hajósok házeit ma jobbra tehetős, nagyvárosi gyökerű családok birtokolják (Schiermonnikoog, Hollandia, Trócsányi A. felvétele)

Talán a fentiekből is kitalálható: *a dezurbanizáció nem tömeges jelenség*, és vélhetően belátható időn belül *nem is válik azzá*. A távmunka egyelőre a kiváltságot kevesek osztályrésze, és a közlekedéssel együtt járó költségek is magasak (még ha a megélhetés egyéb költségei, beleértve az ingatlanárakat szerényebbek is). Az a fajta dezurbanizáció, amelyben a kiköltözés egyben a munkahely dekoncentrációját is jelenti (vagyis az új lakóhelyen történő munkavállalást), praktikusán nem létezik, sőt, úgy tűnik, hogy ahogy a globális városoknál utaltunk is rá, a nagy népesség-tömörülések gazdasági fölénye, versenyelőnye tovább nő. Így aztán *a dezurbanizáció megmarad egyfajta alternatívának, jellemzően a jó anyagi helyzetű, magasabb státuszú rétegek azon csoportjai számára, akik értékválasztásukban a vidéki életforma előnyeit preferálják*. Ebben az értelemben tehát *nem beszélhetünk* – jelenleg még semmiképpen, de vélhetően a jövőben sem – *dezurbanizációs szakaszról abban az értelemben, hogy nem válik uralkodó jelenséggé: tulajdonképpen jelenleg a sokkal intenzívebb szub- és részben a később tárgyalandó reurbanizációval párhuzamosan zajlik*. A városi agglomerációk népessége általában nem csökken. Ha mégis, az részben sokkal inkább a nyugati világra egyre inkább jellemző természetes fogyás, sem mind vándorlási veszteség következménye. Természetesen, vannak olyan városi tömörülések, (de közepes, és kisebb városok is) amelyekre valóban az abszolút dekoncentráció a jellemző. *A lakosság elvándorol, de nem elsősorban vidékre, hanem egy másik városi térségbe, amelynek oka jellemzően az, hogy az adott település elvesztette alkalmazkodóképességét, nem volt képes a szerkezetváltásra, a gazdasági és funkcionális megújulásra*. Akár az első, akár a második ok domináns, ez a **zsugorodó, vagy hanyatló városok** (*shrinking cities*) jelensége, amely *a nyugati világ sajátos problémája*, szemben a fejlődő országok többségét jelenleg sújtó akut városrobbanással.

Figure 3.53. Zsugorodó kisváros: Körmöcbánya napjainkban mintegy 8000 fő lélekszáma lényegében (újra) megegyezik a kora újkori értékkel (Szlovákia, Pirisi G. felvétele)

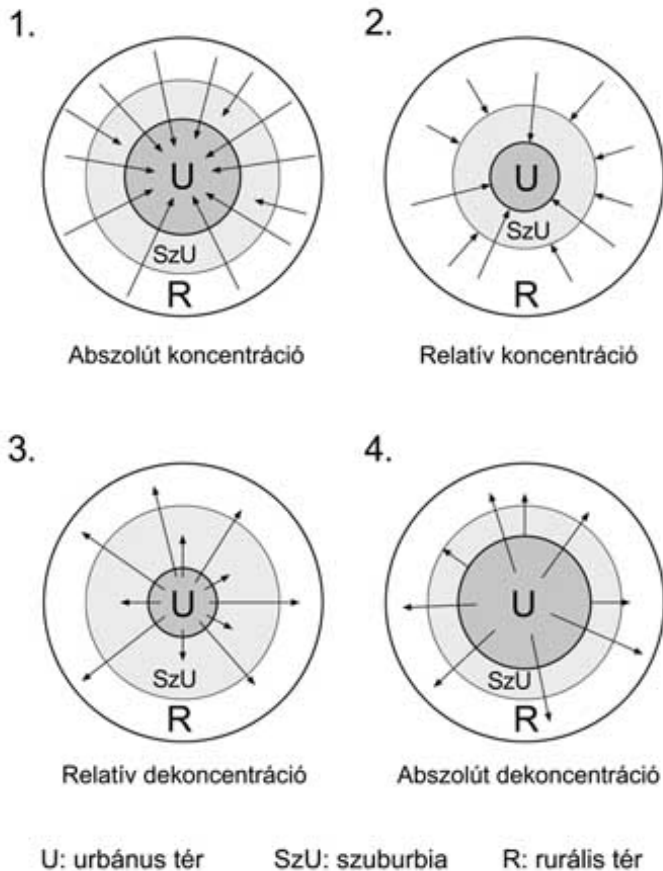

A dezurbanizáció elméletileg egy olyan viszonylag homogén földrajzi teret hozna, vagy hoz majd létre, ahol a városi és a vidéki terek alig különböztethetők meg. Ez egy városiasodó vidék, és egy vidékiesedő város, vagyis *Zwischenstad* (köztes város), ahogy Thomas Sieverts 1997-ben megfogalmazta. Ezt az állapotot akár az urban sprawl jelenség végső kiteljesedésének is tekinthetjük, amelyben a város, a szuburbanizáció kiterjed a földrajzi tér szinte teljes egészére. Ez a Nyugat-Európa sűrűn lakott és magas szinte városiasodott országaiban és régióiban leírt jelenség értelmezésünk szerint sokkal inkább a városi központok térszervező erejének kiteljesedését, végső soron pedig a lokális és regionális terek összezsugorodását jelzi, semmint a város korábban várt feloldódását a vidékben.

A negyedik szakasz még az előbbinél is *bizonytalanabb*. A modell megalkotásának pillanatában ez még teljes mértékig a jövőről való spekuláció terepe volt. Az eredeti, holland modellben ezt a szakaszt **reurbanizációnak** nevezik, míg *Enyedi* az **informatika urbanizációjáról** beszél. Mindkét megfogalmazásban közös, hogy *a ciklus egy új koncentrációs folyamat kezdetével záródik*. A második megközelítésben ezek új központok: a gazdasági szerkezet- (paradigma-?) váltás nyomán a telephelyi tényezők átértékelődnek, ennek megfelelően éppúgy új központok emelkednek fel, mint annak idején az ipari forradalom idején. A végeredmény egy maitól eltérő konfigurációjú településhálózat. A reurbanizáció koncepciója ellenben elsősorban azon alapul, hogy a belvárosok kiürülésének megállítása az 1970-es évektől kezdve az európai várostervezés, várospolitikai egyik kiemelt céljává vált. Ennek megfelelően részben piaci, részben közösségi alapon finanszírozott programok indultak annak érdekében, hogy revitalizálják a belső lakónegyedeket és a belvárosokat. Ez nagyon sokrétű feladat: újra vonzó lakóhelyet kell teremteni, lakásokkal, zöldterületekkel, megfelelő közlekedési rendszerekkel, életképes közösségekkel, a befektetők számára attraktív irodákkal. Mindeközben általában örökségvédelmi kérdések is felmerülnek, és általában véve, rengeteg olyan, amelyet nehéz tisztán piaci alapon kezelni. Tulajdonképpen barnamezős rehabilitációról van szó: olyan területeket kell újból élettel megtölteni, amelyek elvesztették korábbi funkcióikat, és kihasználatlanul, illetve alacsony intenzitással hasznosítva tengődnek.

Ha mindez sikerül, akkor friss, *fiatalos korösszetételű népesség áramlik be* (főleg yuppie-k, ld. korábban), tulajdonképpen az egykori elővárosi kiköltözők felnőtt és önálló életet kezdő gyermekei), a belvárosok népessége újból növekszik, sőt a város-környék vándorlási egyenleg akár újra meg is fordulhat. Ez utóbbi azonban nem biztos, így *tiszta reurbanizációs szakasról éppúgy nem lehet beszélni, mint dezurbanizációról*. Értelmezésünk szerint *jelenleg a nyugati világban mindhárom jelenség (szub- dez- és reurbanizáció) egyszerre van jelen*, amelynek összegzett vektora városról városra különböző lehet.

Figure 3.54. A népesség mozgása az urbanizációs ciklus egyes szakaszaiban (Forrás: Trócsányi A. - Tóth J. 2002)

Mit mondhatunk összegezőképpen az urbanizációról? A fentiekben áttekintettük a cikluselméletek egyes szakaszainak jellemzőit, illetve azok kritikáit. Végső soron úgy véljük, hogy az egyes szakaszok megléte nem zárja ki a folyamat egységességéről vallott nézeteinket. Vagyis *a teljes településhálózatra nézve az urbanizáció nem ciklusos, hanem a földrajzi tér városias jellegét megszakítás nélkül növelő folyamat. Életciklusa az egyes városoknak van, amelyek valóban képesek átmenni a robbanás, szétterülés, hanyatlás és feloldódás, megszűnés szakaszain.* Ez a ciklus azonban általában igen hosszú periódusú: a középkorban virágzó városok tucatjai ma álmos, vidéki helyek, megrekedt kisvárosok, egykori nyüzsgő ipari központok ma félig-meddig elhagyatottak, és vannak valóban kiürült városok a csenobili zónában fekvő Pripjatytól a vadnyugat szellemvárosain át a dzsungelbe megbújó valamikor maja központokig. Más városok azonban időről időre képesek megújulni, és így valóban öröknek tűnnek, nem csak Róma (az Örök Város), vagy Athén (közel 3000 éve tölt be városi funkciókat) vagy Alexandria, hanem sok kisebb település is. Jerikó, ahonnan a történet elindult, számtalanszor elpusztult, de mindig újraterlepült, mert korszakról korszakra voltak olyan tényezők azon a helyen, amelyek várossá tehetek egy települést.

[Prev](#)

A települések térkapcsolatai és az ennek nyomán létrejövő képződmények

[Up](#)

[Home](#)

[Next](#)

Chapter 4. Gazdaságföldrajz

Chapter 4. Gazdaságföldrajz

Table of Contents

[A gazdaság térbeliségét befolyásoló tényezők és a telephelyelméletek](#)

[A gazdaság térbeliségét befolyásoló tényezők](#)

[Telephelyelméletek](#)

[Napjaink világgazdasága](#)

[A világgazdaság szerkezete az 1990-es években](#)

[A világgazdaság fejlődési tendenciái az új évezredben](#)

[A világgazdaság egyes ágainak területi képe, problémái](#)

[A mezőgazdaság területi képe](#)

[Az ipar területi képe](#)

[A tercier ágazatok területi képe](#)

A gazdaság térbeliségét befolyásoló tényezők és a telephelyelméletek

A gazdaság térbeliségét befolyásoló tényezők

A **világgazdaság**, meglehetősen *összetett, komplex rendszert alkot*, amely számos, egymással lazább-szorosabb kapcsolatban álló, esetenként egymásra épülő ágazatok halmazából áll. Ezen ágazatokat a földrajztudomány négy, viszonylag jól elkülöníthető csoportba, az úgynevezett *primer (mezőgazdaság), szekunder (ipar), tercier (szolgáltatások) és kvaterner (kutatás-fejlesztés-innováció) szektorokba* sorolja. Azt, hogy egy adott országban, régióban, térségben vagy településen mely szektor(ok) mely ágazata(i) a jellemzőek, számtalan – természeti, társadalmi, politikai, gazdasági stb. – tényező befolyásolja. Az egyes szektorok, illetve ágazatok esetében ezen tényezők meglehetősen eltérőek is lehetnek, ugyanakkor az is előfordulhat, hogy egy bizonyos tényező több, más-más szektorokba tartozó ágazatok számára is kedvező környezetet biztosíthat. Az alábbiakban azt próbáljuk röviden bemutatni, hogy az egyes szektorok esetében *milyen tényezők befolyásolják leginkább a különböző ágazatok térbeli elhelyezkedését*.

A mezőgazdasági termelés feltételei

A *mezőgazdasági termelés elsődlegesen a természeti adottságok függvénye*, szinte minden agrártevékenységhez elengedhetetlen a föld és a víz megléte, a növénytermesztés számára pedig az elegendő hő- és fénymennyiség. Ugyanakkor az is nyilvánvaló, hogy a természeti feltételek megléte nem elégséges, hisz emberi tevékenység nélkül nem létezhet semmiféle termelés. Az ember munkáját pedig különféle eszközök, berendezések, gépek segítik, amelyek előállításához és működtetéséhez pedig megfelelő mennyiségű tőke is szükséges.

A **természeti tényezők** közül kiemelt jelentőséget kell tulajdonítanunk az agrártermelésben az éghajlati adottságoknak, a geológiai viszonyoknak, a domborzatnak, a vízháztartásnak, valamint a talajadottságoknak. Az **éghajlati viszonyok** döntően, de nem kizárólagosan befolyásolják a mezőgazdaság **két alapágazata**, a **növénytermesztés és az állattenyésztés** területi elhelyezkedését. Az egyes növény- és állatfajok meghatározott földrajzi területekről, úgynevezett **géncentrumokból** származnak, vagyis eredetileg ott fordulnak

elő, ahol számukra a legkedvezőbbek a klimatikus adottságok és az egyéb környezeti feltételek.

Az éghajlati tényezők közül meghatározó jelentőséggel bír a **hőmérséklet**, amely döntően befolyásolja egyes növényfajok termesztetőségének határait; sem a túlzott hideg, sem a forróság nem kedvező bizonyos növények számára. Ugyanakkor az emberi tevékenységnek köszönhetően (keresztezés, nemesítés, fóliázás stb.) a növények jelentős része az eredeti termőhelyétől eltérő környezeti feltételekhez is képes volt alkalmazkodni, így származási helyétől távolabbi területeken, eltérő éghajlati körülményeik között is meghonosodott (pl. búza, rozs, kukorica, szója, földimogyoró, különféle gyömolcsfajták stb.) Az állattenyésztés esetében a hőmérsékleti viszonyok szerepe jóval csekélyebb, hiszen az istállózásnak, takarmányozásnak köszönhetően az egyes állatfajok eredeti igényei jóval nagyobb mértékben és területeken kielégíthetők.

Figure 4.1. Az éghajlati viszonyok között a mikroklimatikus hatások sem elhanyagolhatóak. A kedvező, délies kitettségű lejtők és a Duna temperáló hatása együtt tették lehetővé a szőlőművelés meghonosodását az alsó-ausztriai Wachauban (Spitz a.d Donau, Ausztria, Pirisi G. felvétele)

A hőmérséklet mellett meghatározó éghajlati tényezőnek számít a mezőgazdaság vonatkozásában a **csapadékviszonyok** alakulása is, hisz a növényfajok mindegyike igényel több-kevesebb vizet a vegetációs időszakban, és az állatok számára is alapvető létfeltétel a víz. A csapadék kapcsán nem is annyira annak mennyisége, sokkal inkább hiánya jelenti a problémát, hisz a szárazság jelentősen korlátozhatja a mezőgazdasági

művelés területét. *A csapadék hiánya vagy csekély mennyisége miatt a szárazföldek területének csaknem egynegyedén hiányzik vagy erősen korlátozott a növénytermelés*, e területeken (pl. sivatagok, félsivatagok) legfeljebb nomád állattenyésztést vagy —meghatározott helyeken —*öntözéssel gazdálkodást* lehet folytatni. Az öntözés szerepe azonban nemcsak a csapadékban szegény területeken meghatározó; alkalmazása szinte minden térségben átalakíthatja az agrártevékenységet, segítségével olyan növények termesztése is lehetőség nyílik, amelynek termeléséhez az adott terület csapadékviszonyai nem lennének elégségesek.

Az éghajlati tényezők közül a *szélviszonyok* alakulása sem elhanyagolható, a szél erőssége és intenzitása szintén meghatározó lehet a mezőgazdaság, azon belül is elsősorban a növénytermesztés számára. Talán ez utóbbi tényező kivédése vagy módosítása a legnehezebb feladat, így a túlzottan erős vagy gyakori szél jelentősen korlátozhatja egyes növényfajok elterjedését. Napjaink egyik szembetűnő jelensége az éghajlat számottevő változása, amelynek egyik velejárója *az időjárási szélsőségek gyakoribb előfordulása*. Ez ugyancsak óriási hatást gyakorol az agrártermelésre, egy átlagosnál vagy megszokottnál jóval csapadékosabb vagy csapadékszegényebb időszak, az egyre gyakoribb elemi károk (jégeső, árvizek, szélviharok) adott térség szinte egész termését tönkreteszhetik. Látható tehát, hogy az emberi beavatkozásnak köszönhetően a termesztett növények és tenyésztett állatok földrajzi elterjedése Földünk jelentős területére kiterjed, ugyanakkor továbbra is jól körülhatárolható azoknak a fajoknak a köre, amelyek az egyes klímátípusokban – az ottani hőmérsékleti és csapadékviszonyoknak leginkább megfelelően – a legjellegzetesebbnek számítanak.

Az éghajlati adottságok mellett jelentős szerepet játszanak az agrártevékenység földrajzi, területi elterjedésében a **geológiai és domborzati viszonyok** is. A domborzati sajátosságok, elsősorban **a lejtők meredeksége**, a függőleges tagoltság mértéke és a tengerszint feletti magasság – az éghajlattal is szoros összefüggésben – meghatározzák a művelhető területek nagyságát, megszabják a földhasznosítás formáit és korlátait. A növénytermesztés – különösen a szántóföldi növénytermesztés – számára a sík vagy lankás térszínek és az alacsony tengerszint feletti magasság a legkedvezőbbek, a magasabban fekvő területeket, meredek lejtőket jobbra csak az állattenyésztés és az erdőgazdálkodás tudja hasznosítani, ám a lejtős térszíneken – esetenként *teraszos művelés* alkalmazásával – néhány növényfaj (szőlő, rizs, tea) termesztésére is lehetőség nyílik. A lejtők kapcsán azok kitettsége is fontos tényezőként jelentkezik, az expozíciós hatásnak köszönhetően a napsütés által jobban ért jobban domb- és hegyoldalak a növénytermesztés számára kedvezőbb környezetet jelentenek.

A **tengerszint feletti magasság** szintén jelentős hatást gyakorol a mezőgazdaságra, hiszen felfelé haladva csökken a hőmérséklet, ami a termesztendő növények és tenyésztendő állatok körét korlátozza. A hideghatár a földrajzi szélesség és a lejtőkitettség függvényében változik; amíg pl. az Alpokban a déli lejtőkön mintegy 2100 méteres magasságban húzódik a földművelés határa, addig Dél-Ázsia vagy Dél-Amerika trópusi területein 3100-4600 méterre is felkúszik. Ennél magasabb régiókban a növénytermesztés alárendelt szerepet játszik vagy teljesen megszűnik, helyét az állattenyésztés és az erdőgazdálkodás veszi át.

Figure 4.2. Tájhasznosítás békés egymás mellett éléssel: legeltetés és turizmus az erdőhatár felett (St. Oswald, Karintia, Ausztria, Pirisi G. felvétele)

Mindezen természeti adottságok mellett van még egy alapvető – ha nem éppen a legfontosabb – tényező, amely döntően befolyásolja az agrártevékenység területi elhelyezkedését, ez pedig a **termőföld**. A termőföld a növénytermesztés számára nélkülözhetetlen termelési térszín, amely egyúttal a termelés eszközeként és tárgyaként is értelmezhető.

A termőföld döntően helyhez kötött, ennek köszönhetően egyes térségekben a lakosság földszűkében van, másutt viszont jelentős földterületek vannak, részben kihasználatlanul. Éppen ezért meghatározó mutatónak tekinthető a megművelt területek aránya a mezőgazdaságilag hasznosítható földek összterületéhez viszonyítva, amely térségenként, földrészenként meglehetősen nagy eltéréseket mutat. A *megművelt területek aránya* Európában és Ázsiában a legmagasabb, a legkisebb pedig Latin-Amerikában, ahol a művelhető földek alig több mint 10%-án folyik agrártermelés. *Világviszonylatban a művelhető területnek kevesebb mint felét művelik*, a termelés pedig elsősorban azokon a területeken marad el mind mennyiség, mind minőség tekintetében a kívánatostól, amelyek lakossága amúgy is számottevő élelmiszerhiánnyal küzd.

Meghatározó sajátossága a termőföldnek a **termelékenység** is; a nagy termőképességű talajokon jóval gazdaságosabb a növénytermesztés, mint a gyengébb minőségű földeken. Sajnos előbbiek száma jóval csekélyebb, így a termelésbe – megfelelő talajjavítással kiegészítve – a közepes vagy gyenge minőségű talajokat is egyre intenzívebben bevonják.

A természeti adottságok mellett a **társadalmi-gazdasági tényezők** szintén jelentős hatást gyakorolnak az agrártermelés alakulására, területi elhelyezkedésére. Ezek közül is első helyen a **munkaerőt** kell kiemelni, hiszen emberi tevékenység, beavatkozás nélkül gyakorlatilag elképzelhetetlen agrártevékenységet folytatni. Ugyanakkor a technika fejlődésével az emberi munkaerő egyre inkább háttérbe szorul, és ma már csak földünk egyes, mezőgazdaságilag is elmaradottnak számító térségeiben játszik fontos szerepet (egyes trópusi és szubtrópusi területek szűrőbotos, kapás vagy ásós földművelése, nomád pásztorkodás).

Az emberi munkaerő megkönnyítésére elsőként az *állati erőt* vonták be a termelésbe, amelynek alkalmazása az eke feltalálásával egyidejűleg forradalmi változást hozott a mezőgazdaságban. Napjainkra már az állati vonóerővel folytatott ekés földművelés is elmaradott gazdálkodási formának tekinthető, ennek ellenére Földünk számos, esetenként kevésbé elmaradott térségeiben is megtalálható. A fejlett országok mezőgazdaságában a vezető szerepet a **gépesítés** vette át, amelynek technológiája az idők folyamán és új találmányok, technológiák alkalmazása révén folyamatosan fejlődött és fejlődik napjainkban is. A gépekkel folytatott, az öntözéssel és a tudományos kutatásokon alapuló **agrotechnika** (műtrágyázás, növénynemesítés, növényvédelem stb.) alkalmazásával kiegészített *mezőgazdasági termelés egyre inkább iparszerűvé válik*, aminek köszönhetően a *fejlett országokban csökkenő foglalkoztatás mellett is egyre magasabb színvonalat és termelékenységet ér el*.

Figure 4.3. Ahol a mezőgazdaság még nem öltött ipari jelleget: szántás ökrök (és gyerekek) segítségével (Dél-afrikai Köztársaság, Trócsányi A.)

A munkaerőhelyzet és a technikai-műszaki színvonal mellett fontos tényező az agrártermelés alakulásában a **piaci viszonyok alakulása**. A mezőgazdasági termelés gazdaságossága jelentősen függ az adott termék piaci értékesíthetőségétől, az árviszonyok alakulásától. A (világ)piaci árak alakulása nagymértékben kihat a termelésre, esetenként a művelési ágak arányára, ezáltal pedig a termelés földrajzi elhelyezkedésére is. Különösen a *monokultúras gazdálkodás* érzékeny az árak változására, a tartósan alacsony árak válságba is sodorhatják adott térségek, országok (közép-amerikai „*banánköztársaságok*”, latin-amerikai kávé- vagy afrikai kakaótermelő államok) egyoldalú agrárgazdaságát. A kereslet-kínálat viszonya ugyancsak meghatározó tényezőnek tekinthető az agrártermelés alakulásban, ingadozásai jelentős változásokat indukálhatnak.

A kereslet és kínálat tekintetében Földünk országai, térségei alapvető anomáliákat mutatnak. *A fejlett országok mezőgazdasága nagy hozamokat és magas termékmennyiséget produkál, ugyanakkor a keresleti oldalt meghatározó népessége stagnál vagy csökken.* Ennek következtében *túltermelés* történik, jelentős – gyakran eladatlan – készletek halmozódnak fel. *A fejletlen országok gazdasága viszont szinte ellentétes képet mutat, a növekvő népességet az elsősorban világpiacra termelő agrárgazdaság nem képes ellátni maradéktalanul alapvető.* Mivel ezekben az országokban többnyire a *fizetőképes kereslet is hiányzik, a világpiac bőséges kínálata ellenére is élelmezési válság alakulhat ki az érintett térségekben.* Mindezek miatt is kiemelt fontosságú tényező az agrártermelésben a **szállítás**, amelynek révén a termékek az egyes országok, kontinensek között gyorsan vándorolhatnak. A szállítás a termelés területi elhelyezkedését is döntően befolyásolja; ennek köszönhetően *a költségesen tárolható és szállítható, vagy gyorsan romló áruk esetében a termelési körzetek általában a felhasználás vagy a feldolgozás helyéhez közel jönnek létre,* míg a jól és olcsóbban tárolható, szállítható termékek távolabbi térségekben is gazdaságosan értékesíthetők. A **tulajdonviszonyok** ugyanakkor kevésbé befolyásolják az agrártermelés területi elhelyezkedését, esetükben sokkal inkább utóbbi mondható el, vagyis egyes térségekben, régiókban, országokban az adott terület társadalmi berendezkedésének, termelési színvonalának megfelelő birtokviszonyok és gazdálkodási formák alakultak/alakulnak ki.

Az ipari termelés feltételei

Az ipari termelőerők területi elhelyezkedését természeti, gazdasági, társadalmi és politikai tényezők együttesen határozzák meg, a különböző ágazatok esetében azonban egyes tényezők eltérő súllyal szerepelnek. Az agrártermeléshez hasonlóan *az ipari tevékenység színtere is a földrajzi környezet, amely biztosítja számára a termeléshez szükséges energiahordozókat, ásványkincseket, nyersanyagokat, berendezéseket, élelmiszereket.*

A **természeti tényezők** közül kiemelt fontossággal bírnak a **geológiai adottságok** függvényében fellelhető és kiaknázható **energiahordozók**, ásványkincsek, a vízkészletek, valamint az éghajlat és az időjárási elemek. Utóbbiak napjaink iparára látszólag kisebb hatást gyakorolnak, mint a korábbi évszázadokban (lásd a páratartalom és az angol pamutipar összefüggései), egyes ágazatok esetében azonban nem elhanyagolható tényezőként jelentkeznek. Jó példát szolgáltatnak erre a különböző gépek, berendezések, amelyek éghajlati övenként eltérő „adottságokkal” (hűtés, hő- és/vagy vízszigetelés stb.) működtethetők hosszú távon is gazdaságosan. Szintén fontos telepítő tényező lehet a szél, amelynek iránya és erőssége alapvető fontosságú egy szélerőmű létesítésénél, de környezetvédelmi szempontok miatt többek között kohászati üzemek, cementgyárak, veszélyes anyagot kibocsátó létesítmények telepítésénél is meghatározó.

Egy adott terület **geológiai adottságai** több szempontból is fontosak lehetnek az ipari létesítmények, üzemek telephelyválasztása kapcsán. Nem célszerű például szeizmológiailag aktív vagy egyéb földmozgások (csuszamlás, suvadás stb.) által veszélyeztetett területre üzemet, gyárat telepíteni, különösen, ha az esetleges természeti csapások súlyos károkat okozhatnak a környezetben (pl. atomerőművek), esetleg magában a termékben (pl. üveggyárak). A geológiai adottságok fontos szerephez juthatnak annak kapcsán is, hogy *milyen energiahordozók, ásványkincsek lelhetőek fel* egy adott területen. Ezek előfordulása döntően a **kitermelőipar** területi elhelyezkedésére gyakorol hatást, hisz a bányák alapvetően a lelőhelyekre települnek, de a szállítás magas költségei esetenként a feldolgozóüzemeket is a kitermelés körzetében összpontosíthatják. A geológiai adottságok bányászatra gyakorolt hatása más tekintetben is megmutatkozik, hisz a kitermelésre váró bányakincsek felszíntől való távolsága függvényében nyílhatnak **külszíni vagy mélyművelésű bányák**, az üzemek gazdaságosságát pedig az **ásványvagyon** mennyisége mellett az is döntően befolyásolhatja, hogy a kitermelésre váró anyagok milyen geológiai viszonyok között fekszenek (pl. kőzetrétegek vastagsága, töredezettsége, fedőkőzet vastagsága stb.).

Figure 4.4. A visontai Mátrai Erőmű a közeli jelentős lignit-előfordulásokra települt (Visonta, Heves megye, Pirisi G: felvétele)

Szintén rendkívül fontos, ha nem az egyik legfontosabb természeti tényező az ipartelepítés kapcsán a **víz**. Vízre szinte valamennyi ipari létesítménynek szüksége van, az egyes ágazatok vízfelhasználása azonban jelentős eltéréseket mutat. A *nagy vízigényű ágazatok* közül feltétlenül említést érdemel a *cukoripar, a cellulóz- és papíripar, a timföldgyártás és a kohászat*, és gyakorlatilag lehetetlen víz vagy víz közelsége nélkül *vízerőművet, hajógyárat, sólepárlót vagy halfeldolgozót* üzemeltetni. A vizet az ipar *többféle formában* hasznosítja, felhasználása történhet *alap- vagy nyersanyagként, de segédanyagként is*. Előbbi esetben nemcsak a víz mennyisége, de minősége is rendkívül fontos; hisz ebben az esetben a víz közvetlenül is bekerül a termékbe, annak szerves részét képezi (söripar, üdítőital-gyártás, szikvízkészítés, konzervipar stb.). Segédanyagként történő felhasználás esetén a minőség kisebb hangsúlyt kap, és újrahasznosítás (pl. hűtővíz) a mennyiségi tényező is csökkenthető. Erre annál is inkább szükség van, mivel *a víz jelentős költségnövelő tényező*, így elsősorban a nagy vízigényű ágazatok esetében van szükség a fajlagos költségek csökkentésére, ami a könnyebben hozzáférhető és ezáltal olcsóbb felszíni vizek fokozottabb felhasználásával érhető el.

Fentiek mellett egyéb természeti tényezők is befolyásolhatják az ipar területi elhelyezkedését, ezek közül *az altalaj minőségét, a mikroformák alakulását vagy a reliefenergiát* érdemes megemlíteni.

A **társadalmi-gazdasági tényezők** legalább olyan fontos hatást gyakorolnak az ipar területi elhelyezkedésére, mint a természeti adottságok. Mindenekelőtt a **munkaerő** szerepével kell foglalkoznunk, hiszen az emberi munka felhasználása még napjainkban is elengedhetetlen feltétele az ipar működésének. A rendelkezésre álló *nagy tömegű szabad munkaerő* vonzza az ipart, és jelentős hatást gyakorol egyes, döntően *élőmunka-igényes ágazatok* (tartósítóipar, textilipar, ruházati ipar, cipőipar) területi elhelyezkedésére. A munkaerő mennyiségi mutatói mellett annak *minőségi ismérvei* is fontosak az ipar számára, az egyes ágazatok eltérő képzettségű munkaerőt igényelnek. Számos ágazatban jelentős a segéd- vagy betanított munkások aránya (építőipar, textilipar, kitermelőipar, élelmiszeripari ágazatok), mások viszont magasabban kvalifikált munkaerőt igényelnek (gyógyszeripar, repülőgépgyártás, híradástechnika, finommechanika). Mindemellett az is szerepet játszik egyes iparágak megtelepedésében, hogy adott térségben milyen tömegű női, illetve férfi szabad munkaerő áll rendelkezésre.

A mennyiségi és minőségi mutatókon túlmenően a munkaerő **bérköltségei** is jelentősen befolyásolhatják az ipar területi elhelyezkedését, hisz az olcsó munkaerő nagy vonzerőt jelenthet számos iparág számára. Mindezek mellett a munkaerő jelentősége a korábbi évszázadokhoz, évtizedekhez képest napjainkra valamelyest csökkenni látszik, köszönhetően az ipar mind nagyobb arányú gépesítetttségének, illetve a munkavállalók fokozódó mobilitásának is.

Figure 4.5. Ipartelep Dél-Afrikában: nem csak az olcsó munkaerő (figyeljük meg a kép bal oldalán a gyár melletti nyomornegyedet), hanem a szabályozás engedékenysége is szempont lehet - az üzem szennyvize láthatóan minden tisztítás nélkül ömlik a tengerbe (Durban, Dél-afrikai Köztársaság, Trócsányi A. felvétele)

A munkaerő mellett az iparban is kiemelt szerepet kap a **fogyasztópiac**, amely számos módon befolyásolhatja a telephelyválasztást. *Egyes gyorsan romló, vagy a mindennapi szükségletek kielégítését szolgáló élelmiszerek gyártását (sütőipari termékek, tejtermékek, húsféleségek) célszerű a fogyasztópiac közelébe telepíteni*, ezt tömegességük, romlandóságuk és gyakori szállítási igényük egyaránt indokolja. Vannak olyan iparágak, amelyeket azért célravezető a nagyobb fogyasztóközpontokba telepíteni, mert a kész termék súlya jóval meghaladja a nyersanyagok súlyát, ez pedig jelentős költségnövelő tényezőként jelentkezik (pl. söripar, üdítőital-gyártás). A lakossági fogyasztás mellett *termelőfogyasztásról* is beszélhetünk, ami szintén meghatározó lehet néhány iparág telepítése során. Ide sorolhatjuk például az építőanyag-ipart, a mezőgazdaság számára termelő vegyipari részterületeket, a gépipar egyes szegmenseit, vagy akár a bútorgyártást és a konfekcióipart is.

Ha már a fogyasztópiacról szó esett, nem feledkezhetünk meg a **szállítás** jelentőségéről sem. Szerepe megkerülhetetlen, hisz ennek révén jutnak el a rendeltetési helyükre a nyersanyagok, valamint a félkész és késztermékek, és munkahelyükre a dolgozók. *Nagy nyersanyag- és energiaigényű ágazatok esetében a szállítás költségei is magasak*, ezért ezen iparágakat célszerű a nyersanyaglelőhely vagy az energiahordozók előfordulási helye közelébe telepíteni. Azokban az ágazatokban, ahol a késztermék súlya meghaladja az alap- és segédanyagok súlyát, a szállítási költségek csökkentése céljából hasznosabb a felhasználási körzetek preferálása

a telepítés során. Azon iparágak esetében, ahol az alapanyag és a késztermék súlya közel azonos, a szállítási tényező kevésbé játszik meghatározó szerepet; itt más tényezők erőteljesebben befolyásolhatják a telephelyválasztást. Ilyen meghatározó tényező lehet maga a nyersanyag is, amelynek mennyisége, súlya, állaga, romlandósága egyaránt befolyásolhatja a feldolgozó ágazat telepítését. Ebbe a körbe sorolható egyes gyümölcs- és zöldségfélék feldolgozása, a halfeldolgozás vagy éppen a faipar is, de említhetjük a nagy nyersanyagigényéhez képest kis súlyú készterméket előállító cukoripart is. Ugyanakkor akadnak olyan ágazatok is, ahol a nyersanyag másodlagos szerepet játszik, elsődlegessé más tényezők lépnek elő. Ide sorolható pl. az alumíniumkohászat, ahol a bauxit, illetve a timföld közelsége háttérbe szorul az olcsó villamosenergia mögött.

Jelentős tényezőként jelentkeznek az **infrastrukturális adottságok** is, amelyeknek szerepe szinte minden más ipartelepítő tényező jelentőségét felülmúlja. E kategóriába sorolható tulajdonképpen a már említett szállítási-közlekedés is, de emellett olyan ágazatok is ide tartoznak, mint a hírközlés, az energetika, a vízgazdálkodás, a környezetvédelem, sőt az oktatás és az egészségügy is. Az infrastruktúra ipartelepítő szerepe elsősorban abban rejlik, hogy a korszerű ipar nem nélkülözheti az energia- és közműellátást, a szállítás és közlekedés különböző szektorait, a hírközlés és adatszolgáltatás dinamikusan fejlődő technikáit ugyanúgy, mint ahogy a dolgozók szellemi, kulturális, egészségügyi, kereskedelmi és lakásigényeit kielégítő ágazatok tevékenységét sem. Mindebből következik, hogy *a fejlett infrastruktúra vonzza az ipart, elősegíti annak megtelepülését*, a fejletlen pedig – éppen kiemelkedő fontosságánál fogva – mielőbbi fejlesztést igényel.

Figure 4.6. Az ehhez hasonló látványos és igen költséges infrastrukturális beruházások annak a reményében készülnek el világszerte, hogy segítségükkel javítani lehet az érintett térségek verseny- és tőkevonzó képességét (Millau-i völgyhíd, Aveyron megye, Franciaország, Trócsányi A. felvétele)

Az ipartelepítő tényezők között nem szabad figyelmen kívül hagynunk a **tőke** szerepét sem, ennek felhalmozódása vagy hiánya egyes térségekben számottevően befolyásolhatja az ipar területi elhelyezkedését. Fokozottan érvényes ez azon ágazatok esetében, amelyek nagy tőkeigényűek (atomenergia-ipar, repülőgépgyártás, híradástechnika, hadiipar, vegyipar), így nem véletlen, hogy a legjelentősebb ipari kapacitások esetükben a legfejlettebb országokban koncentrálódnak. Ugyancsak jelentőséggel bírnak az ipartelepítés kapcsán a kooperációs lehetőségek, illetve a különféle preferenciák és korlátozások is, ezek azonban kevésbé általános érvényűek, területenként, országonként változó intenzitással befolyásolják az ipar területi elhelyezkedését.

A tercier és kvaterner ágazatok telepítési feltételei

A **tercier és a kvaterner szektorok** napjaink *legdinamikusabban fekvő gazdasági részterületei közé tartoznak*, ám ágazati felépítésük annyira összetett és sokrétű, hogy jelen munka keretei között nincs lehetőség arra, hogy mindegyik ágazat esetében külön részletezzük a telepítésüket befolyásoló tényezőket, ezért csak néhány fontosabb ágazat kiemelésére szorítkozhatunk.

A **tercier szektor** esetében a telepítő tényezők köre színesebb palettát mutat, a természeti és társadalmi-gazdasági adottságok – ágazatonként eltérő súllyal – egyaránt meghatározó szerepet játszanak. Napjaink világ gazdaságának egyik legdinamikusabban fejlődő részterülete a **turizmus**, amelynek területi elhelyezkedését számos tényező befolyásolja. *A turizmust a természeti adottságok elsősorban annak intenzitásán, semmint létrejöttén keresztül befolyásolják*, hiszen idegenforgalom gyakorlatilag mindenütt kialakulhat, ahol emberi életre vagy megtelepedésre alkalmas körülmények vannak. A turizmus különböző formái megtalálhatók a hideg, a mérsékelt és a forró égövben, szárazföldön és tengeren, síkságokon, dombvidékeken és hegységekben, a kontinensek belsejében és tenger- vagy óceánpartokon, csapadékos és száraz területeken egyaránt. Ugyanakkor természetesen vannak olyan térségek, amelyek éghajlati adottságai, függőleges és vízszintes tagoltsága kedvezőbbek a (tömeges) turizmus számára. Ilyen nagy vonzerővel bíró térségnek tekinthetők *a napsütötte, homokos (és sziklás) tenger (óceán-, tó- vagy folyó)partok, a trópusi szigetek vagy a hóborította hegyvidékek, valamint a különleges vagy ritka természeti képződmények, térségek, jelenségek* (gyógyvizek, vulkánok, vízesések, barlangok, kilátópontok, nemzeti parkok, éjféli nap stb.) is.

Figure 4.7. Las Vegas városa a semmiből nőtt ki, és vált az amerikai kontinens egyik legnagyobb idegenforgalmi központjává. A képen az egyik klasszikus szálloda-kaszinó, a Belaggio, előtte a város egyik jelképének számító szökőkút medencéjével - filmhelyszínként is jól ismert lehet (Las Vegas, Nevada, USA, Trócsányi A. felvétele)

Az idegenforgalom keresleti oldalának szereplőit azonban nem riasztják el az extrém éghajlati, időjárási vagy domborzati körülmények sem, elég, ha csak az Antarktiszra utazó turistákra, az elemi csapás sújtotta térségekbe özönlő „katasztrófa-turistákra”, vagy a legmagasabb és legveszélyesebb csúcsokat meghódító hegymászókra gondolunk. A *társadalmi-gazdasági tényezők* szerepe talán még sokszínűbb a turizmus esetében, szinte minden elképzelhető desztináció megjelenik a kínálati vagy a keresleti oldalon; lehet ez akár történelmi emlékhely, műemlék, műtárgy, múzeum, kulturális rendezvény, sportesemény, szabadidős tevékenység, gasztronómiai vagy italkülönlegesség, szexuális szolgáltatás vagy rekreációs tevékenység.

Figure 4.8. Amszterdam másik fő turisztikai vonzereje a híres vöröslámpás-negyed (Amszterdam, Hollandia, Pirisi G. felvétele)

A lehetőség tárháza szinte kimeríthetetlen, ám *a desztináció megléte még korántsem biztosítja a turisták megjelenését az adott helyszínen.* Fontos tényező az idegenforgalom területi viszonyainak alakulásában az *infrastrukturális ellátottság* kérdése, többek között az, hogy milyenek az adott térség közlekedési kapcsolatai, mennyi és milyen komfortfokozatú szálláshely áll a turisták rendelkezésére, milyenek az étkezési lehetőségek, milyen az egészségügyi ellátás vagy éppen a közbiztonság. Mindezen fentebb vázolt tényezők valamilyen kombinációjának megléte biztosíthatja azt, hogy egy adott térség kiemelt, sokak által látogatott idegenforgalmi célterületté váljon.

Figure 4.9. Ahol megjelennek a nyugati turisták, az infrastruktúra igyekszik követni az igényeket. Ennek sajátos termékei az alábbi mellékhelységek a "semmi közepén", vagyis a nagy sóstavon, a Chott el-Jeriden átvezető, Kebili-t Tozeur-rel összekötő műút felénél várják az utazókat. Ugyanitt színes gipszrózsák és más emléktárgyak nagy tételben kaphatók (Tunézia, Trócsányi A. felvétele)

A tercier szektor ágazatai közül a **közlekedés és szállítás** a másik olyan jelentős részegység, amelyben mind a természeti, mind a társadalmi-gazdasági tényezők kiemelt szerepet játszanak. A szárazföldi közlekedési pályák kialakításánál, vonalvezetésénél elsődleges tényezőként hatnak a **domborzati viszonyok**, de fontos szerephez juthatnak a talajadottságok, vízrajzi viszonyok, növény- és állatföldrajzi adottságok, védett természeti értékek is. A légi közlekedés és infrastruktúrája kapcsán ugyanakkor az időjárási elemeknek és a légköri viszonyoknak lehet kiemelt jelentőséget tulajdonítani, de a domborzat szerepe ez esetben sem hanyagolható el. A vízi közlekedés esetében pedig nyilvánvaló, hogy nélkülözhetetlen valamilyen álló- vagy folyóvíz jelenléte.

A társadalmi-gazdasági tényezők közül kiemelt szerepet kap a **kereslet**, hiszen *egy közlekedési szolgáltatása üzemeltetése akkor gazdaságos, ha megfelelő mennyiségű ember és/vagy áru szállítását tudja lebonyolítani*. Ugyancsak fontos a kiszolgáló létesítmények és szolgáltatások (töltőállomások, biztonsági berendezések, étkezési lehetőségek stb.) megléte is, ezek hiánya a közlekedési szolgáltatás színvonalának csökkenését, az utasok és szállítók elpártolását eredményezheti. A közlekedés kapcsolata az iparral is rendkívül fontos, hisz ez utóbbi szektor megfelelő ágazati gyártják azokat a járműveket, amelyekkel a közlekedés és szállítás megvalósul, készítik el és tartják karban a közlekedési pályákat és műtárgyakat, amelyek a közlekedés „terét” jelentik. Ezek munkája nélkül a közlekedési szolgáltatások színvonala és volumene is jóval alacsonyabb lenne.

Ugyancsak dinamikus ágazatai a tercier szektornak a különféle **pénzügyi és biztosítási szolgáltatások**; ezek megtelepedésére elsősorban társadalmi-gazdasági tényezők hatnak. Mindenekelőtt a *fogyasztópiacnak* van kiemelt szerepe, így nem véletlen, hogy *a jelentősebb bankok és biztosítótársaságok központjai nagyvárosokban találhatók*, és a fiókhálózat legtöbb eleme is a nagyobb, népesebb településeket preferálja.

Hasonló a helyzet az **egészségügyi szolgáltatások** vagy az **oktatás** kapcsán is, ahol az intézményi hierarchia magasabb szintjén álló létesítmények többnyire a nagyobb lakosságszámú, így nagyobb „keresletet” indukáló településeket részesítik előnyben (pl. felsőoktatási intézmények, klinikák nagyvárosokba, regionális központokba való települése). Ez utóbbi szolgáltatáscsoportok esetében a *munkaerő* is fontos telepítő tényező lehet, hiszen ezen ágazatok mindegyike többnyire jól képzett, magasan kvalifikált munkavállalókat foglalkoztat.

A **távközlés, hírközlés** esetében annyiban más a helyzet, hogy napjaink globalizálódó világában ezek hálózatai gyakorlatilag egész Földünket sűrűn behálózzák, és a mobiltelefonok vagy az internet segítségével bárki pillanatok alatt kapcsolatot létesíthet másokkal szinte mindenhol a világon, ahol az erre alkalmas hálózat ki van építve. E hálózatok kiépítése leginkább abban az értelemben keresletfüggő, hogy bárki számára lehetőséget teremtsen a szolgáltatások igénybevételére akkor is, ha az illető lakóhelyétől, megszokott környezetétől több száz vagy több ezer kilométerre tartózkodik éppen.

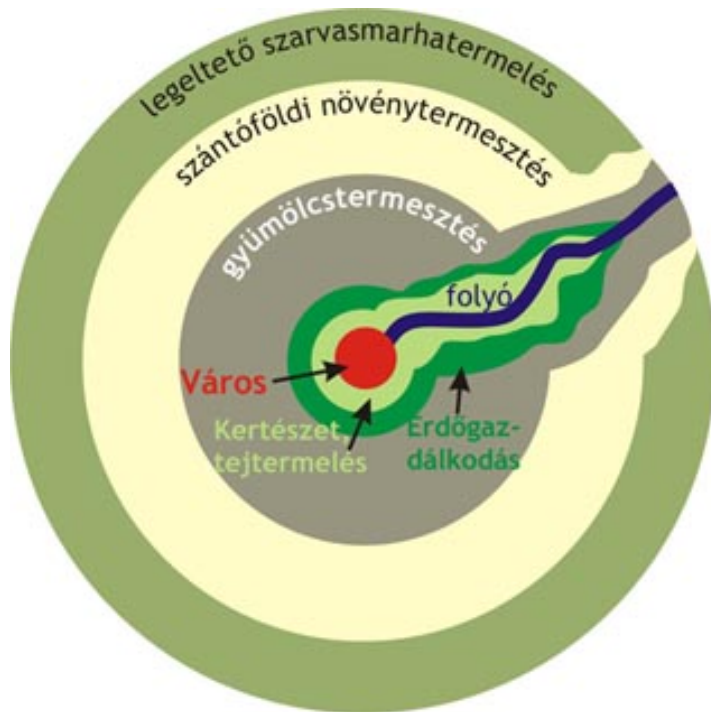
A **kvaterner szektor** (kutatás-fejlesztés-innováció) kapcsán döntően a társadalmi-gazdasági tényezőkre kell fókuszálnunk, ezen belül is *a munkaerő és a tőke* kaphat kiemelt szerepet. A munkaerő vonatkozásában elsősorban annak minőségi ismérveire kell koncentrálnunk, hisz a kutatás-fejlesztési szektor mindenekelőtt kimagaslóan képzett, kvalifikált munkaerőt igényel. Éppen ezért nem véletlen, hogy szoros korreláció mutatható ki a kutatás-fejlesztés legfontosabb központjai, illetve a nagyhírű felsőoktatási intézmények, klinikák székhelyei között. A magasan kvalifikált munkaerő mellett a K+F szektor esetében a tőke is alapvető szerephez jut, hisz mind a kutatások, mind az ezek nyomán megvalósuló fejlesztések rendkívül költségesek. Ez is közrejátszik abban, hogy a transznacionális vállalatok jelentős része aktív résztvevője a kvaterner szektornak is, e cégek ugyanis megfelelő anyagi forrásokkal rendelkeznek ahhoz, hogy a kutatások, fejlesztések, innovációk alkalmazása terén meghatározó szerepet vállaljanak. Szerepvállalásukat elsősorban az indokolja, hogy K+F tevékenységük révén saját alaptevékenységük számára új impulzusokat adhatnak, amelynek eredményeként a világgazdaság még meghatározóbb szereplőivé nőhetnek. A TNC-k fokozott szerepvállalása mellett a kvaterner szektor gyakori jelensége az országok, államok közötti kooperáció erősödése, amit éppen a K+F tevékenység rendkívül költséges, esetenként egy vagy több ország gazdasági erejét, anyagi erőforrásait meghaladó volta indokol.

Telephelyelméletek

A gazdaság térbeli folyamatait vizsgálva nem kerülhetők ki azok az elgondolások, amelyek a *különbéle gazdasági tevékenységformák konkrét megtelepülését igyekeztek/igyekeznek* – több-kevesebb sikerrel – *megmagyarázni*. E telephelyelméletek döntően a telepítési tényezőkön keresztül igyekeznek bemutatni a telephelyválasztás körülményeit, törvényszerűségeit, fókuszálva arra az alapvetésre, miszerint a telephelyválasztás nemcsak adott cég működését befolyásolhatja, de annak profilját is alakíthatja. A *telephelyelméletek* eleinte az iparra – és kisebb részt a mezőgazdaságra – koncentráltak, *napjainkra azonban már a gazdaság szinte valamennyi szektorát átfogják*. Számuk olyan mértékben megnőtt az elmúlt évtizedekben, hogy részletes bemutatásukra jelen keretek nem adnak lehetőséget, így csak a legfontosabbnak ítélt elgondolások ismérveinek felvillantása révén kaphatunk róluk – korántsem átfogó – képet.

Thünen terület-felhasználási modellje

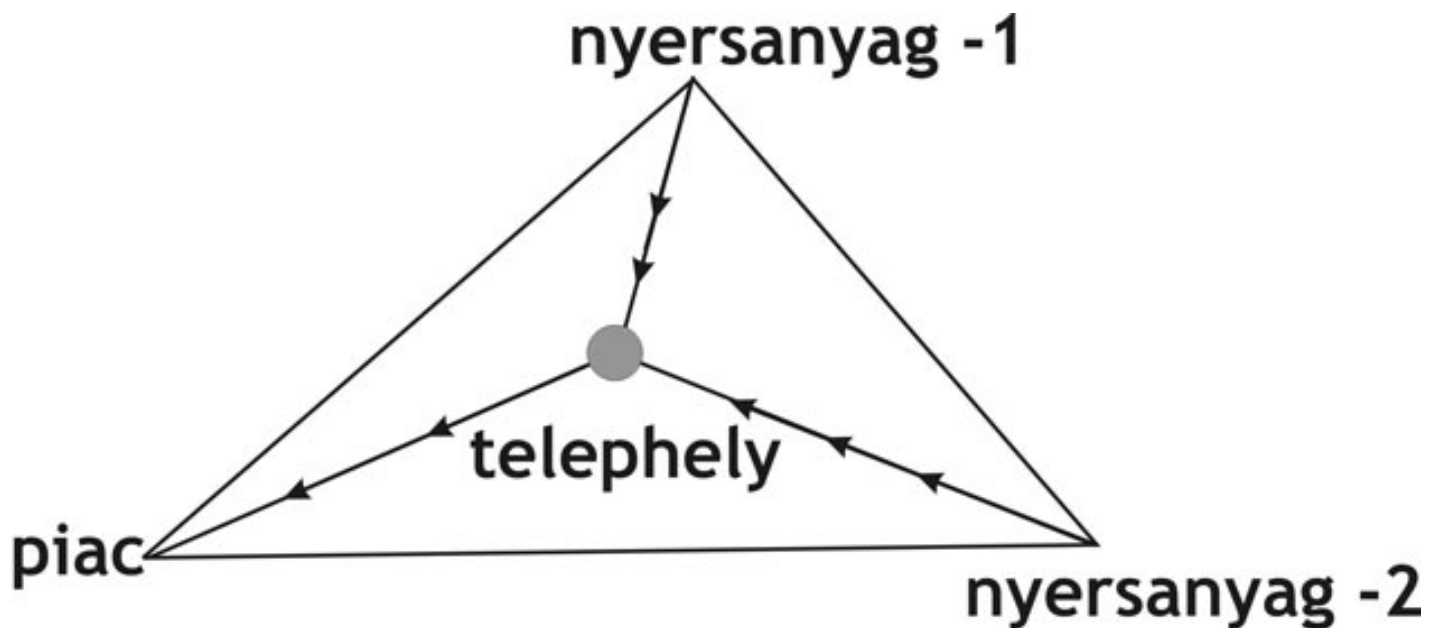
Az első telephelyelmélet megalkotása – feltételezhetőleg – *Johann Heinrich von Thünen* német közgazdász nevéhez köthető, aki 1826-ban megjelent *Der isolierte Staat in Beziehung auf Landschaft und Nationalökonomie* című munkájában publikálta mezőgazdasági modelljét. Elméletében Thünen egy olyan *idealizált, elszigetelt államot írt le*, amelyben a legfőbb piac szerepét egy központi város tölti be. Az államban az azonos minőségű utak ehhez a központhoz vezetnek, itt értékesítik áruikat az azonos minőségű földeken gazdálkodó termelők. Mivel az egyes földek központtól való távolsága eltérő, így *a termelők profilját alapvetően a szállítási költségek határozzák meg*, amely a távolság növekedésével arányosan nő. Ebből következően azonos termékek esetében az a termelő jut a legnagyobb haszonhoz, akinek a legkisebb távolságot kell áthidalnia a szállítás során. Thünen modelljében tehát a piactól való távolság dönti el, hogy mit lehet eredményesen előállítani: a központhoz közel értékükhöz képest nagy súlyú, intenzív terményeket is lehet termelni az olcsóbb szállítási költségeknek köszönhetően, de a fővárostól távol csak olyanokat, amelyek értéküknél fogva nagyobb szállítási költséget is elbírnak. *Thünen a város körül koncentrikus körökkel jelölte ki az egyes termények termelési helyét*, és meghatározta az egyes körökben termelhető áruk csoportját is. Érdeme elsősorban abban mutatkozik meg, hogy elkészítette az első terület-felhasználási modellt, amelyben a haszon a piacközponthoz való távolság és a termelés összefüggésében alakul.

Figure 4.10. Thünen egyszerűsített mezőgazdasági telephelyi modellje (Szerk.: Pirisi G.)

Weber ipari telephelyelmélete

Az elmélet megalkotója *Alfred Weber* német közgazdász, szociológus, aki 1909-ben megjelent *Über den Standort der Industrie* című munkájában fogalmazta meg **a költségek minimalizálását** előtérbe helyező teóriáját. Elképzelésének fő irányvonalát az a feltevés jelentette, miszerint egy vállalatnak a telepítéssel a költségek minimalizálására van szüksége, amit elsősorban *a szállítási költségek csökkentésével* érhet el. Az egyes iparágakat kategóriákba sorolta a készárú és a nyersanyag súlyának aránya alapján, e kategóriák felhasználásával telephelyindexeket alkotott, majd ezek segítségével meghatározta az optimális telephelyet. *Weber* a telephelyelméletbe számos új elemet is bevezetett, a termeléshez szükséges anyagokat például származási helyük és a szállítási igényük alapján általánosította. Teóriájában három tényezőre fókuszált; az általa meghatározónak tekintett szállítási költségre, a munkaerőköltségre és az agglomerációs tényezőkre. Utóbbi kettő jelentősége abban áll, hogy eltéríthetik a telephelyeket attól a ponttól, ahol a legkisebbek a szállítási költségek. Weber elméletét számos kritika érte, többek között felróták neki, hogy eltekintett lényeges telepítő tényezőktől, hogy a szállítási költségeket lineárisan növekvőnek tartotta, vagy hogy tökéletes verseny létezését feltételezte.

Figure 4.11. Weber telephelyi háromszöge (Szerk.: Pirisi G.)

Hotelling fagyaltárus-modellje

Harold Hotelling 1929-ben publikált elgondolása a kölcsönös összefüggések telephelyelméletei sorába tartozik, alapvetése pedig az egyik legfontosabb piaci tényező, a **verseny**, a konkurencia köré összpontosul. Elmélete szerint az azonos termékeket áruló kereskedők gyakran azért települnek egymás közelébe, hogy az elsőként megtelepedett sikeres eladó piacán, illetve profitján osztozkodjanak. A példájában szereplő két fagyaltárus éppen azért egymás közelébe telepedett le a fürdőváros strandjának közepén, holott gazdasági érdekük az lett volna, hogy felosszák maguk között a területet annak érdekében, hogy ne veszítsék el a strand két végében megtelepedett vevőiket. Ugyanakkor a megtelepedésben motiválta őket a konkurencia „szemmel tartása”, hisz a versenytárs figyelmen kívül hagyása a vállalkozás sikerességét nagyban csökkentheti.

Lösch térgazdasági elmélete

A teória megfogalmazása August Lösch német közgazdász nevéhez fűződik, aki 1940-ben megjelent *Die räumliche Ordnung der Wirtschaft* című munkájában alkotta meg általános telephelyelméletét. Lösch a költségminimalizálási elméletekkel szemben a **piacot** állította elmélete középpontjába, elgondolása szerint a piac a telepítést orientáló legfontosabb tényező. Alapelve az volt, hogy *mindenki úgy választja meg telephelyét, hogy termelőként a legnagyobb haszonra tegyen szert, vagy fogyasztóként a legolcsóbban tudjon vásárolni*. Véleménye szerint ezért nem a költségminimum, hanem a **nyereségmaximum** pontja az optimális telephely. Kiindulási alapként egy egyenletes népsűrűségű, azonos adottságokkal és minden irányú szállítási lehetőséggel rendelkező síkságot képzelt el, ahol egy egyedi termelő olyan iparszerű tevékenységbe kezd, amellyel saját szükségletein túl szomszédjait és környezetét is el akarja látni. Tevékenysége során a termelt mennyiség növekedésével arányosan csökkennek a termelési költségei, viszont a növekvő termésmennyiséget csak egyre távolabbi fogyasztók számára tudja értékesíteni, így szállítási költségei megnövekednek. Mivel a szállítási költségek a távolság növekedésével továbbra is nőnek, a termelő egy idő után eljut ahhoz a ponthoz, ahol már nem gazdaságos számára az értékesítés, vagyis eléri ellátó körzete külső határát. Lösch elgondolásának legnagyobb értéke abban mutatkozik meg, hogy a piaci viszonyokat (kereslet, kínálat, árak) beépítette elméletébe, létrehozva ezáltal egy kölcsönös összefüggéseken és a területi egyensúlyon alapuló téregyensúly elméletet.

Hoover telephelyelmélete

Edgar Malone Hoover 1948-ban kiadott *The Location of Economic Activity* című művében publikálta teóriáját, amelyben Weber elgondolásából kiindulva, a kereslet-kínálat térbeli alakulását is figyelembe véve fejlesztette tovább a telephelyelméletet. Hoover a termelő üzem költségét három részre bontotta: az anyagok beszállítási

költségére, a termelési költségekre és az elosztás költségeire. Véleménye szerint a szállítási költségek – bár jelentősen befolyásolják a költségeket – nem arányosan növekszenek a távolsággal. A szállítási költségeket csoportra osztotta: előkészítési költségekre (raktározás, rakodás, közlekedési eszközökhöz történő szállítás költségei) és a tényleges útvonalon hosszabban felmerülő szállítási költségekre. Mindezek figyelembe vételével a termék piaci árát a gyár költségei alapján megállapított ár és a szállítási költségek összegében rögzítette. Utóbbi kapcsán figyelembe vette, hogy az különböző eszközök díjszabása eltérő, és a tarifák nem a távolsággal egyenes arányban nőnek. Éppen ezért a szállítási költség minimuma azonos távolság mellett is szállítási ágazatonként változik, ami a telephely megválasztását is számottevően befolyásolhatja.

Isard optimalizáláson alapuló telephelyelmélete

Az amerikai *Walter Isard* – akit a regionális tudományi iskola megalapítójaként tartanak számon – szintén 1948-ban publikálta telephelyelméletét, amelyben egy átfogó, az ipart, a mezőgazdaságot és a kereskedelmet is érintő elmélet megalkotására törekedett. Nagy figyelmet szentelt az infrastruktúrának, de egyúttal *minden fontos tényező optimalizálására törekedett*. Átértékelte a korábbi telephelyelméletekben alkalmazott telepítési tényezőket, és úgy vélte, hogy *a telepítési tényezők köre nem állandó, hanem folytonos mozgásban van*. Isard az optimális telephelyet úgynevezett *telephely választási függvény* segítségével próbálta megjelölni, figyelembe véve a térbeli folyamatokban a piaci feltételeket, valamint a költség és a nyereség hatását is.

Fenti modellek mellett számos további telephelyelméletet lehetne még ismertetni (*Walter Roscher* telephelyelmélete, 1865; *Walter Launhardt* telepítési elmélete, 1882; *Alfred Predöhl* gazdasági nagytér-elmélete, 1925; *Francois Perroux* növekedési póluselmélete, 1955; viselkedési helyválasztási elméletek; vállaltok földrajza elmélet stb.), ám a terjedelmi korlátok ezek részletesebb bemutatását nem teszik lehetővé.

[Prev](#)
[Next](#)

Az urbanizációs folyamat, avagy a településhálózat dinamikus aspektusa

[Home](#)

Napjaink világgazdasága

Napjaink világgazdasága

A II. világháborút követően átalakuló világgazdasági rendszer a **hidegháború** évtizedei alatt olyan térszerkezeti egységgé formálódott, amelyben *több növekedési gócpont volt elhatárolható*. Az egyik ilyen gócpontot az **Amerikai Egyesült Államok** jelentette, amely nemcsak megőrizte világgazdasági vezető szerepét, de jelentős segítséget nyújtott Nyugat-Európa és Japán számára is a gazdaság újjáépítéséhez. Bár a későbbi évtizedekben ez utóbbi térségek gazdasági fejlődése gyorsabb ütemű volt, és ennek köszönhetően az USA veszített jelentőségéből a termelésben, a világkereskedelemben és a tőkeáramlásban egyaránt, politikai és katonai ereje, valamint a különböző nemzetközi szervezetekben való domináns részvétele lehetővé tették számára, hogy érdekeit továbbra is világméreteken érvényesítse.

Erős, egyre inkább összefüggő gazdasági térség szerveződött **Nyugat-Európában** is az 1950-es évek második felétől, amely az évtizedek során egyre dinamikusabban fejlődött, és gazdasági potenciálját, kereskedelmi volumenét tekintve gyorsan felzárkózott az Egyesült Államok mellé, sőt egyes gazdasági szegmensekben elé is került. A francia-német tengely (és a Benelux-magterület) mentén szerveződött és irányított **EGK (Közös Piac, EK)** az 1980-as évek közepére már 12 tagú gazdasági tömörüléssé szerveződött, amely egyre inkább az Egyesült Államok rovására tudta növelni gazdasági és kereskedelmi potenciálját.

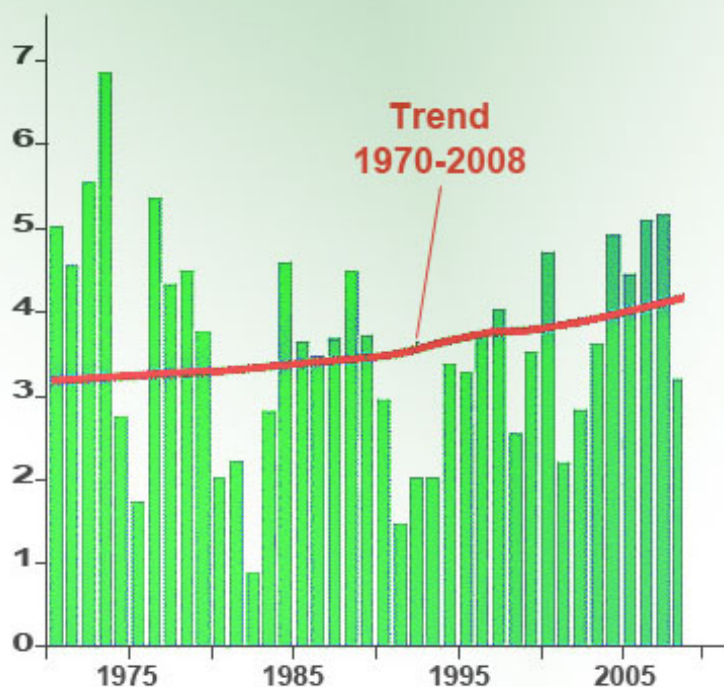
A harmadik dinamikusan növekvő gócterület **Japán** volt, amely az 1950-es évektől szintén amerikai segítséggel állította növekedési pályára gazdaságát, és alig *fél évszázad alatt olyan mértékű gazdasági fejlődést produkált, amely mindkét korábban tárgyalt térségét messze felülmúlta*. Az 1950-es, 1960-as években átlagosan 10%-kal növekedett Japán termelése, de az 1973-as olajválságot követő két évtized „szerényebb” növekedési üteme is 5-6% körül ingadozott. A szigetország világkereskedelemből való részesedése is dinamikusan növekedett, aminek köszönhetően Japán *hatalmas külkereskedelmi többlet*hez jutott, és e tőke jelentős részét exportálva *a világ legnagyobb hitelezőjévé és meghatározó működőtőke befektetőjévé vált*.

E három növekedési pólus mellett további két területet szoktak elkülöníteni a gazdasági szakírók, a **Szovjetunió** vezette **európai szocialista blokkot**, és a kommunista **Kínát**. Előbbi országcsoporthoz vezető hatalma a *szuperhatalmi státusz*ának látszatát mindenáron fenntartani igyekvő Szovjetunió volt, amely a **KGST**-n keresztül gazdaságilag is hozzá kötődő európai – később ázsiai és amerikai – országokkal együttesen jelentette a negyedik növekedési gócpontot. Ezen országok gazdasági kapcsolataikat jórészt egymás között építették ki, és kereskedelmi tevékenységük jelentős hányada is a szocialista blokkon belül realizálódott. Világexportból való részesedésük az 1960-as évek közepén 10% fölé emelkedett ugyan, ám ezt követően – az 1980-85 közötti időszak kivételével – folyamatos csökkenést mutatott, és az 1990-es évek elejére 2,6%-ra esett vissza. *Gazdaságuk fejlődése nem tudott lépést tartani az USA, Nyugat-Európa és Japán növekedési ütemével, az életszínvonal is jóval alacsonyabb volt, mint ezen területeken*. A gazdasági elmaradottság társadalmi feszültségeket eredményezett, amelyek a politikai rendszer és a gazdasági szerveződés összeomlásához vezettek.

A szocialista blokk országai számára új utak keresése vált szükségszerűvé, amelyek révén újra szervesen csatlakozni tudtak a világgazdasághoz. Az ötödik gócterületként számon tartott Kínát politikai rendszere rövid ideig a Szovjetunióhoz kötötte, ám viszonyuk az 1960-as évek megromlott, és a szovjetek beszüntettek minden addigi gazdasági, műszaki és katonai támogatást. Ettől kezdve *Kína elsősorban hatalmas belső erőforrásaira támaszkodott*, és bár az 1970-es évek elejétől megpróbált nyitni a Nyugat felé, *1979-ig gyakorlatilag a világ egyik legelzártabb országának számított*. Ezt követően a gazdasági reformok elindításának és a külkereskedelmi nyitásnak köszönhetően az ország évi átlagos gazdasági növekedése 10% körül mozgott, és az 1980-as évtizedben Kína tartós növekedési pályára állt. Bár külkereskedelmi mérlege az 1980-as években még rendre deficit volt, az *1990-es évek elejére már számottevő többletet is eltudott könyvelni, és egyre fontosabb szereplőjévé vált a világkereskedelemnek*. A gazdasági növekedés és a kereskedelmi pozíciók erősödése már az 1990-es évek elejére olyan

gazdasági gócterületté tették Kínát, amelynek potenciálja ekkor még elmaradt ugyan a három legfejlettebb akciócentrumétól, ám jövőbeni kilátásai kedvezőek voltak arra nézve, hogy rövid időn belül a gazdasági nagyhatalmak sorába emelkedjen.

Figure 4.12. A reál GDP növekedése a világgazdaságban, % (Forrás: IMF adatok alapján szerk.: Pirisi G.)

A világgazdaság szerkezete az 1990-es években

Az 1980-as évek végén tehát az imént tárgyalt akciócentrumokat lehetett elkülöníteni a világgazdaságban, a *20. század utolsó évtizedének politikai-gazdasági történései azonban jelentősen átformálták a fentebb vázolt képet*. A legfontosabb – és alapvető változásokat hozó - eseménysorozat **a szocialista blokk felbomlása** volt, amelynek következtében az egyik említett növekedési góc gyakorlatilag megszűnt létezni. Az egykori szocialista országok ezt követően kénytelenek voltak minél gyorsabban nyitni a világpiac felé annak érdekében, hogy gazdaságukat újra növekedési pályára állítsák.

A szovjet blokk megszűnése és a tény, hogy Kína gazdasági potenciálja és növekedése még messze elmaradt az Egyesült Államok, Nyugat-Európa és Japán mögött azt eredményezte, hogy *az 1990-es évektől a világgazdaságot három növekedési góc uralta*. Ezt az Észak-Amerika–Európa–Japán háromszöget *Kenichi Ohmae* 1985-ben megjelent munkája (*Triad Power: The Coming Shape of Global Competition*) nyomán **Triád** elnevezéssel illetjük, és *azokat a térségeket értjük alatta, amelyek a három központ (USA, Európai Községek, Japán) köré szerveződve a világgazdaság kiemelkedő akciócentrumait alkotják*. Szükségszerű, hogy a Triád esetében nagyobb területről beszéljünk, hiszen mindhárom központi ország vagy térség további államokat, térségeket kapcsolt magához, amelyekkel szorosan együttműködve alkotják a fenti növekedési gócot.

Az **Egyesült Államok** esetében e térség leginkább Észak-Amerika országait foglalja magába, de hatósugara kiterjed az amerikai kontinens számos további országára, a csendes-óceáni térségre, sőt Kelet-Ázsia egyes részeire is. Az USA a legszorosabb kapcsolatot közvetlen szomszédjaival, Kanadával és Mexikóval tartja fenn, akikkel az 1994 óta működő **Észak-amerikai Szabadkereskedelmi Egyezmény (NAFTA)** keretei között szervezett formában is együttműködik. A szerveződés alappilléreit az USA tőkeereje, Kanada (és Mexikó) természeti erőforrásai és Mexikó munkaerőpiaca jelentik, de az együttműködés a gazdaság és a kereskedelem szinte minden területén nagyon szoros, amit mi sem jelez jobban annál, hogy Kanada külkereskedelmi forgalmának 4/5-ét, Mexikó pedig 3/4-ét az Egyesült Államokkal bonyolítja.

Az európai gazdasági térség központját az 1993 óta **Európai Unió** néven működő gazdasági-politikai szerveződés jelenti, amely 1995-ben Ausztria, Svédország és Finnország csatlakozásával 15 tagúra bővült. Az EU szoros kapcsolatot tartott/tart fenn az 1960-ban szerveződött *Európai Szabadkereskedelmi Társulás (EFTA)* napjainkban már csak négy tagjával (Norvégia, Svájc, Izland, Liechtenstein), a két szervezet tagállamai között szabadkereskedelmi megállapodás van érvényben. Az 1990-es évtized az EU számára a területi bővítés és a szervezeti átalakulás mellett további kihívásokat is tartogatott, nevezetesen az egykori szocialista országok tényleges integrálásának kérdését az európai gazdasági övezetbe. Az Európai Unió az 1990-es években sorra kötötte a társulási szerződéseket ezen országokkal, a szervezethez való csatlakozásukra azonban csak az ezredfordulót követően kerülhetett sor.

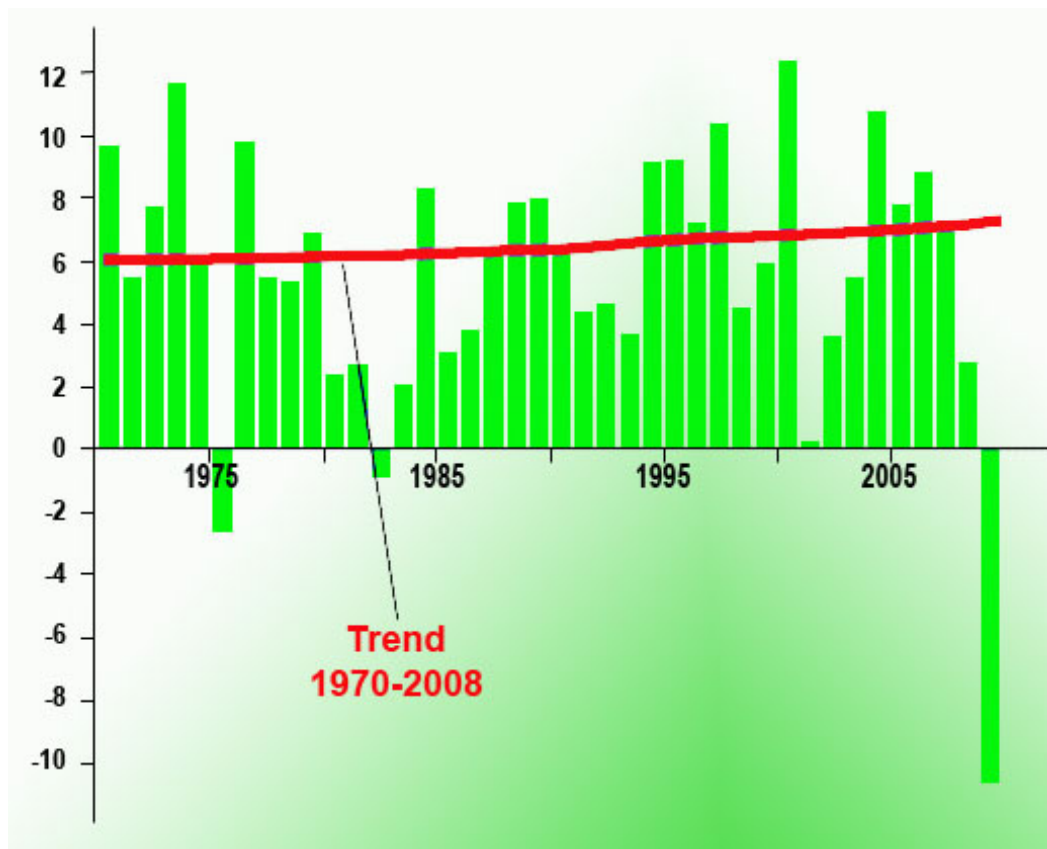
A harmadik akciócentrumnak a **Japán** központú kelet- és délkelet-ázsiai térség tekinthető, amelynek államai szoros gazdasági kapcsolatokat ápolnak a „A felkelő Nap országával”. Japán hatalmas méretű működőtőke-beruházásai jórészt e térséget célozták, aminek köszönhetően a szigetország jelentős gazdasági befolyásra tett szert a térségben. A Japán holdudvarához tartozó országok belső zónáját az úgynevezett **„Kis Tigrisek”** (*Koreai Köztársaság, Tajvan, Szingapúr, Hongkong*) alkotják, amelyek természeti erőforrásokban szegényebbek ugyan, amelyek természeti erőforrásokban szegényebbek ugyan, ám kedvezőbb történelmi háttérrel, és ami még fontosabb kitűnő földrajzi fekvéssel és *magasan kvalifikált munkaerővel* rendelkeznek, és ennek köszönhetően nemcsak korán iparosodtak, de a világkereskedelemben is intenzíven bekapcsolódtak. Ezen államok – Hongkong 1997 óta immár újra Kína részeként – *napjainkra fejlett iparral rendelkező, exportorientált térségeknek számítanak*, amelyek a gazdaság számos területén már Japánt is megelőzik.

Japán külső zónáját az 1967-ben létrejött integrációs tömörülés, a *Délkelet-ázsiai Nemzetek Szövetsége (ASEAN)* országai, az alapító *Malajzia, Indonézia, Thaiföld, Fülöp-szigetek*, valamint akésőbb csatlakozó Brunei (1984), Vietnam (1995), Laosz (1997), Mianmar (1997) és Kambodzsa (1999) alkotják. (Szingapúr is alapító tagja a szervezetnek, de a városállamot a „Kis Tigrisek” között tartják számon.) Ezen országok a belső zóna államaihoz képest egy-két évtizeddel később léptek az iparosodás útjára, ám azóta intenzíven fejlődnek. Még nem érik el a „Kis Tigrisek” színvonalát, ám természeti erőforrásokban való viszonylagos gazdagságuk és kedvező földrajzi fekvésük a jövőben hasonló távlatokat nyithat számukra.

A három centrumtérség mellett a világ többi része a *fejlődő vagy elmaradott térségekhez* volt sorolható, amelyek gazdasági kapcsolataikban erősen rá voltak/vannak utalva a Triáddal való kereskedelmi és gazdasági együttműködésre. Akadtak köztük olyanok, amelyek már az 1990-es években az intenzív gazdasági fejlődés útjára léptek (pl. Kína), olyanok, amelyek gazdag és változatos természeti erőforrásaikra támaszkodva magukban hordozták/hordozzák az intenzív növekedés lehetőségét (pl. Oroszország, India, Brazília, Ausztrália), olyanok, amelyek egy-egy stratégiai fontosságú nyersanyagnak köszönhetően meghatározó szegmensei a világkereskedelemnek (pl. kőolajexportáló országok), és olyanok is, amelyek csupán agrár- vagy könnyűipari termékeik kivitele révén tudnak bekapcsolódni a világkereskedelemben. Ez utóbbi csoportba tartozik a fejlődő világ országainak többsége, amelyek fokozottan rá vannak szorulva a fejlett országokból származó ipari termékekre, technológiai újításokra, és amelyek elmaradott gazdasága, torz gazdasági szerkezete a jövőre nézve sem kecsegtet sok reménnyel.

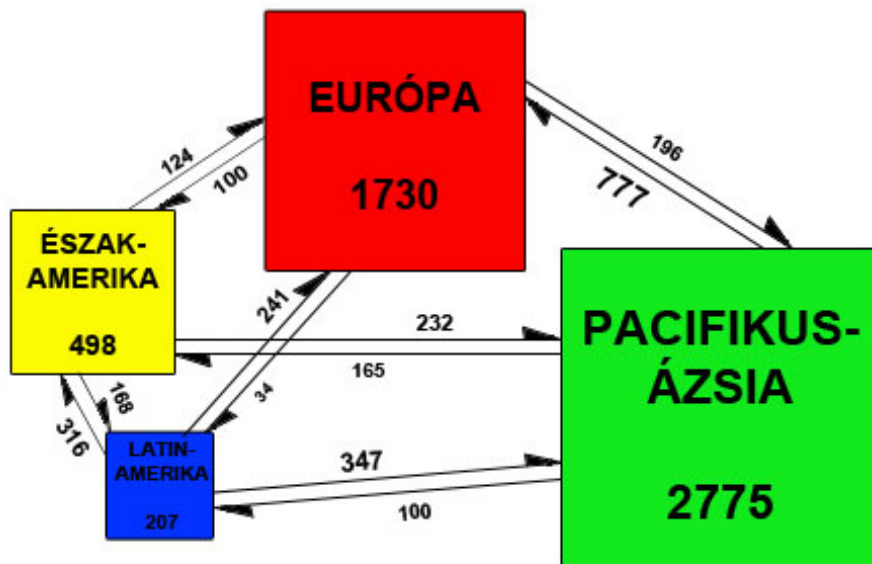
Az 1990-es évtizedben tehát egyértelműen a Triád uralta a világ gazdaságát, a három centrumtérség határozta meg az alapvető gazdasági folyamatokat. *Az évezred végén, 1999-ben a világ összesített GDP-je mintegy 29 498 milliárd (USA) dollárt tett ki, ennek több mint 80%-át a gazdaságilag fejlett országok szolgáltatták, amelyekben a Föld lakosságának mindössze 15%-a élt.* Földünk vezető gazdasági hatalmának továbbra is az Amerikai Egyesült Államok számított, amelynek korábbi gazdasági és kereskedelmi térvesztése megállt, és egyre inkább a globalizációs folyamatok irányítójává és fő haszonélvezőjévé vált. 1992 és 1996 között a Triád vezető országai közül egyedül az USA-ban nem következett be gazdasági visszaesés, a reálnövekedés átlagosan 3,2%-os volt, és az évtized második felében is megmaradt e 3-4% körüli értéken Európában 1993-ban gazdasági visszaesés volt tapasztalható, ezt követően azonban az évtized végéig itt is reálnövekedés mutatható ki. Japánra a stagnálás volt a jellemző, és csak az évtized közepétől indult lassú emelkedés, ám ennek átlagos volumene (1,5%) messze elmaradt a korábbi értéktől. Ahogy a gazdasági termelést, úgy a világkereskedelmet is a Triád uralma jellemezte az 1990-es években. E téren is növekedés – mégpedig a termelés növekedését meghaladó mértékű – tapasztalható; az évtized első felében a világkereskedelem évi 5%-os növekedést mutatott, ezen belül az export 21, az import 19%-kal bővült.

Figure 4.13. A világkereskedelem értékének változása az előző évihez képest, % (Forrás: IMF adatok alapján szerk.: Pirisi G.)

Az akciócentrumok szerepe és jelentősége e téren is kiemelkedő, akár a kiviteli, akár a behozatali oldalt tekintjük. Az *exportot* vizsgálva Japán növekedési dinamikája messze kiemelkedik, de az USA is 30%-kal növelte kivitelét az 1990-es évek első felében. Az Európai Unió esetében főként az integráción kívülre történő szállítások bővültek ebben az időszakban, mégpedig 34%-kal. A *behozatal* bővülése szintén jelentős volt mindhárom akciócentrum esetében, az USA 34, Japán 17, az EU pedig 18%-os importnövekedést regisztrált az évtized első felében. Az 1990-es évek második felében a fenti folyamatok megakadtak, a *Triád* nemzetközi kereskedelmében jelentős törést okozott az 1997-98-as recesszió. Japánban mind az export, mind az import volumene abszolút értékben is csökkent (-2,3, illetve -7,7%), de az USA és az Európai Unió exportjának növekedési üteme is visszaesett. Az import növekedési üteme is csökkent ugyanekkor utóbbi két centrumtérsgben, ennek mértéke azonban kisebb volt, mint a kivitelnél tapasztalható visszaesés. Az évtized második felében tapasztalható ingadozások és visszaesések ellenére 1999-ben a világ három legnagyobb szállítója továbbra is a három akciócentrum volt; az EU exportja 2053 milliárd dollárt, importja 1972 milliárd dollárt tett ki, az USA esetében ugyanezen mutatók 695 milliárd (export) és 1060 milliárd (import), Japánnál pedig 419 milliárd (export) és 311 milliárd (import) dollár értéket tükröztek. Ugyanekkor a világ összes exportja 5273 milliárd dollárt tett ki, ami azt jelenti, hogy az USA, az EU és Japán együttesen 60%-át bonyolították az összkivitelnek.

Figure 4.14. A világkereskedelem fő áramlási irányai. A négyzetekben lévő számok a térségen belüli, a nyilak a térségek közötti kereskedelemre vonatkoznak. millió tonna, 2009 (Forrás: WTO alapján szerkesztette: Pirisi G.)

A többi fejlett gazdaságú ország további 10%-kal részesedett a világ összes exportjából, míg a fejlődő országoknak 27, az egyéb országoknak pedig mindössze 3%-os részesedés jutott. Ugyanakkor *a fejlődő világon belül is jelentős differenciálódás volt tapasztalható, hisz ezen országok összexportjának nagy részét a kőolajexportáló országok (OPEC-tagok), valamint Kína, India, Brazília és Indonézia adták.* Közülük is kitűnik *Kína*, amelynek külkereskedelmi fejlődési dinamikája rendkívüli, 1997-ben az export és import értéke 325,1 milliárd dollárt tett ki pozitív kereskedelmi mérleg (40,3 milliárd dollár) mellett. Külön figyelmet érdemelnek az exportteljesítményt tekintve a „Kis Tigrisek” is, amelyek összkivitele már 1994-ben meghaladta a japán gazdaságét.

A gazdaság termelékenysége és az export-import mértéke és aránya mellett a világgazdaság fontos szegmensének tekinthetők **a nemzetközi tőkeáramlások** is, amelyek különösen a II. világháborút követően játszottak kiemelkedő szerepet a világgazdasági folyamatokban. *Az 1960-as évekig a világ működőtőke-kivitelének 3/4 része a fejlődő országok felé irányult,* célja pedig elsősorban az volt, hogy segítse az elmaradott országok gazdaságának növekedési pályára állítását és fejlődését.

E **kereskedelem-teremtő** beruházások mellett az 1960-as évektől megjelent a **kereskedelem-helyettesítő** tőkemozgás is, amely fokozatosan egyre nagyobb teret nyert a fejlett országok közötti gazdasági kapcsolatokban. A tőkekivitel e fajtája különösen az USA és Nyugat-Európa közötti tőkeáramlásban vált meghatározóvá, kezdetben még jelentős amerikai exporttöbblettel, később azonban fokozatosan kiegyenlítődve. Japán esetében kezdetben továbbra is kereskedelem-teremtő tőkekivitel dominált – elsősorban a délkelet-ázsiai térségbe –, a szigetország kivitelében csak az 1970-es évektől kaptak egyre nagyobb helyet a kereskedelem-helyettesítő beruházások.

Mindezek fényében elmondható, hogy *a működőtőke-kivitel az 1970-es évektől – kisebb megtorpanásokkal – emelkedett, növekedési üteme 1970 és 1990 között kétszer gyorsabb volt, mint a világexport, és közel két és félszer gyorsabb, mint a világ összetermelésének bővülése.* 1990 után aztán átmeneti visszaesés következett be, ám 1993-tól újabb dinamikus bővülés indult meg, és az évtized közepére a tőkekivitel mértéke megközelítette a 350 milliárd dollárt. A folyamat az évtized második felében tovább gyorsult, 1998 és 2000 között évi 33%-os volt a növekedés. Mindez azt eredményezte, hogy 1990 és 2000 között majdnem ötszörösére nőtt az évi befektetések (USA dollárban) kifejezett értéke. A tőkekivitel területén szintén a három centrumtérseggel dominált, közülük is az Európai Unió számított a legnagyobb befektetőnek, majd az Egyesült Államok és Japán következett.

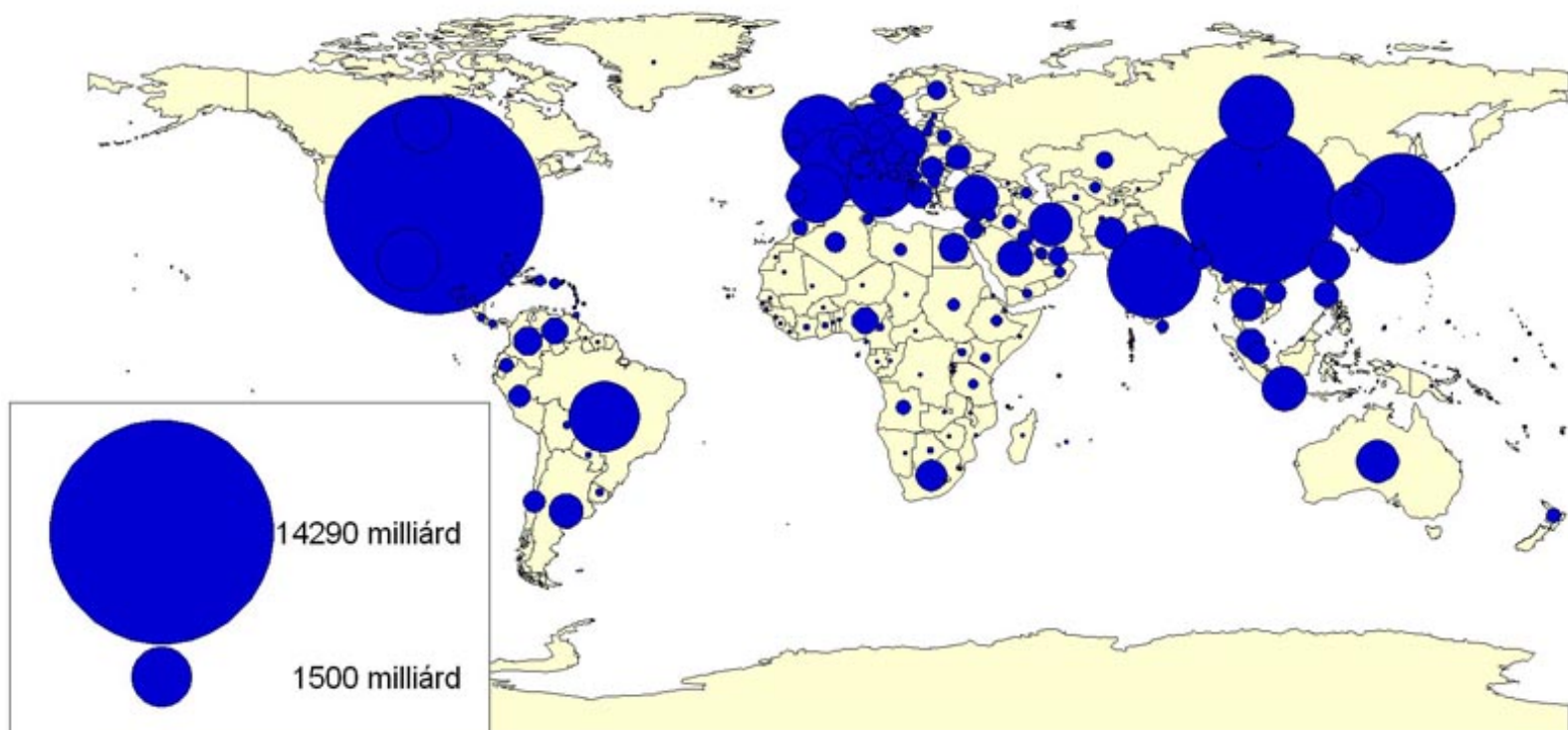
Mögöttük az 1990-es években már megjelentek az első hullámban iparosodott távol-keleti államok is (Szingapúr, Koreai Köztársaság, Tajvan, Hongkong). A legnagyobb tőkebefogadó országok, térségek között szintén megtalálhatjuk a Triád tagjait, mindenekelőtt a legnagyobb befogadóként számításba vett

Egyesült Államokat és az Európai Unió országait. Mellettük jelentős befogadónak számított a *dél-, kelet- és délkelet-ázsiai térség*, itt is elsősorban Kína, amely az 1990-es évek második felétől USA mögött a második helyet foglalta el a tőkebefogadó országok rangsorában. A 20. század utolsó évtizedében új célterületként jelentkezett *Oroszország*, valamint a *kelet-közép- és kelet-európai volt szocialista országok*, ahol a politikai fordulatot követő gazdasági liberalizáció és privatizáció jelentős vállalati felvásárlásokat, zöldmezős beruházásokat tett lehetővé. Különösen preferált célterülete volt a befektetéseknek Lengyelország, Magyarország és Csehország, e három országban csak 1999-ben 11,7 milliárd dollárnyi befektetést eszközöltek a beruházók. Jelentős piacnak tekinthető Latin-Amerika is, ahol 1999-ben az összes tőkebefektetés 1/3-a realizálódott. Ugyanakkor kakukktojásnak számít Afrika, ahol a beruházások volumene alacsony volt, és a jövőben sem várható e téren jelentős előrelépés. Összességében mégis az mondható el, hogy a fejlődő országokba történő tőke kivétel egyre nagyobb méreteket fog ölteni (köszönhetően az ázsiai, latin-amerikai és kelet-közép-európai beruházásoknak), és növekedési üteme maga mögé utasítja a fejlett országok egymás közötti tőkeáramlásának bővülési ütemét.

A világgazdaság fejlődési tendenciái az új évezredben

A 21. század első évtizede új kihívásokat hozott a világgazdaság szereplői számára; bár látszólag folytatódtak az előző évtizedben tapasztalt tendenciák, ezzel párhuzamosan megindult egy átalakulási folyamat is, amely napjainkra egyre inkább felgyorsul, jelentősen átalakítva ezzel a világgazdaság térszerkezetét. *Az új évezred első éveiben még töretlennek nevezhető a Triád gazdasági világuralma, ám a már előző évtizedben is potenciális centrumtérsgékként számba vehető Kína fokozatos előretörése egy új, dinamikus növekedési góc körvonalait rajzolja ki.* Ezzel a korábbi három központú világgazdaság immár négy központúnak tekinthető, és a közeljövőben újabb gazdasági szereplők előtérbe kerülésével végképp policentrikussá válhat.

Figure 4.15. A világ országainak GDP-je, PPP, USD, 2009 (Forrás: CIA World Factbook alapján szerk.: Pirisi G.)

A gazdaság egyre inkább **globalizálódik**, a *nemzetállamok funkciói lecsökkennek*, egyszerű politikai egységekké degradálódnak. A határok elmosódnak, a globalizálódó világgazdaság nem fogadja el a korlátokat. Megerősödik az **integrációk** szerepe, Földünk egyre több térségében alakulnak és bővülnek az ilyen jellegű szervezetek mind taglétszámukat, mind funkciójukat, ellátott feladataikat tekintve.

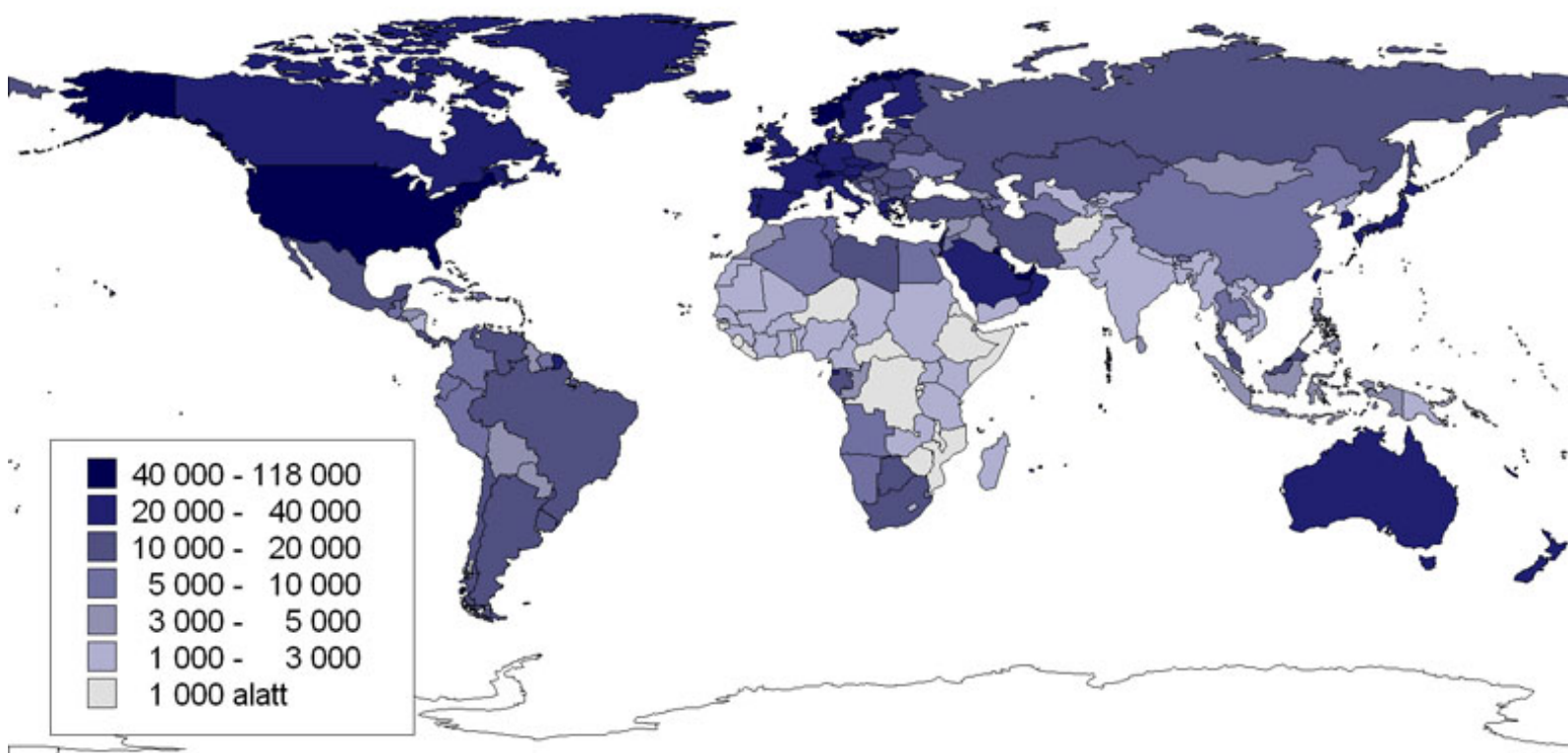
E folyamat eklatáns példája az **Európai Unió**, amely az új évezredben tovább terjesztette határait, és a 2004-

ben csatlakozó tíz (Málta, Ciprus, Észtország, Lettország, Litvánia, Lengyelország, Csehország, Szlovákia, Szlovénia, Magyarország), majd a 2007-ben belépő újabb két országgal (Románia, Bulgária) kiegészülve immár *27 tagúra bővült*. A folyamat ezzel még korántsem ért véget, hisz Horvátország, Törökország és Macedónia az Európai Unió hivatalos tagjelöltje, és Izlanddal is megkezdődtek 2010-ben a csatlakozási tárgyalások.

Az EU egyértelmű célja, hogy az európai országok közül minél többet integráljon a szervezetbe, megteremtve ezzel egy egységes európai gazdasági (és politikai) térséget. A jelenlegi tagországok között már most is *szabad az áruk és szolgáltatások kereskedelme, a tőke és a munkaerő áramlása*, és a schengeni egyezményhez csatlakozott államok között gyakorlatilag a fizikai határok is megszűntek. Az EU-n kívüli országokkal folytatott kereskedelem is egységesülni látszik abban az értelemben, hogy külső országokkal szemben *egységes vámtarifát* alkalmaznak. A pénzügyi rendszer egységesítését szolgálta az **euro** bevezetése, amely *2002 óta az Európai Unió hivatalos fizetőeszköze*. Már bevezetésének évében 12 ország csatlakozott az euro-övezethez az akkori 15 tagállam közül (csak Nagy-Britannia, Dánia és Svédország nem), és az azóta csatlakozott országok közül már további ötben is (Szlovénia, Málta, Ciprus, Szlovákia, Észtország) a közös pénz váltotta fel a korábbi nemzeti valutát.

Az európaihoz hasonló folyamatok Földünk más térségeiben is megfigyelhetők, ilyennek tekinthető az ASEAN már említett bővülése az 1990-es évek második felében (Vietnam, Laosz, Mianmar, Kambodzsa), vagy az 1991-ben *Argentína, Brazília, Uruguay és Paraguay* által létrehozott **Dél-amerikai Közös Piac (MERCOSUR)**, amely Venezuela 2006-os csatlakozásával jelenleg is még csak öt tagú, de társult tagként részt vesz a munkájában Bolívia, Chile, Kolumbia, Ecuador és Peru is, sőt megfigyelőként a NAFTA-tag Mexikó is. Összességében tehát elmondható, hogy napjaink világgazdaságának egyik fő jellemvonása az integrációs kapcsolatok erősödése, a meglévő szervezetek mindegyike igyekszik bővíteni taglétszámát és elmélyíteni a tagok közötti együttműködést.

Figure 4.16. A világ országainak egy főre jutó GDP-je, USD, PPP, 2009 (Forrás: IMF adatai alapján szerk.: Pirisi G.)

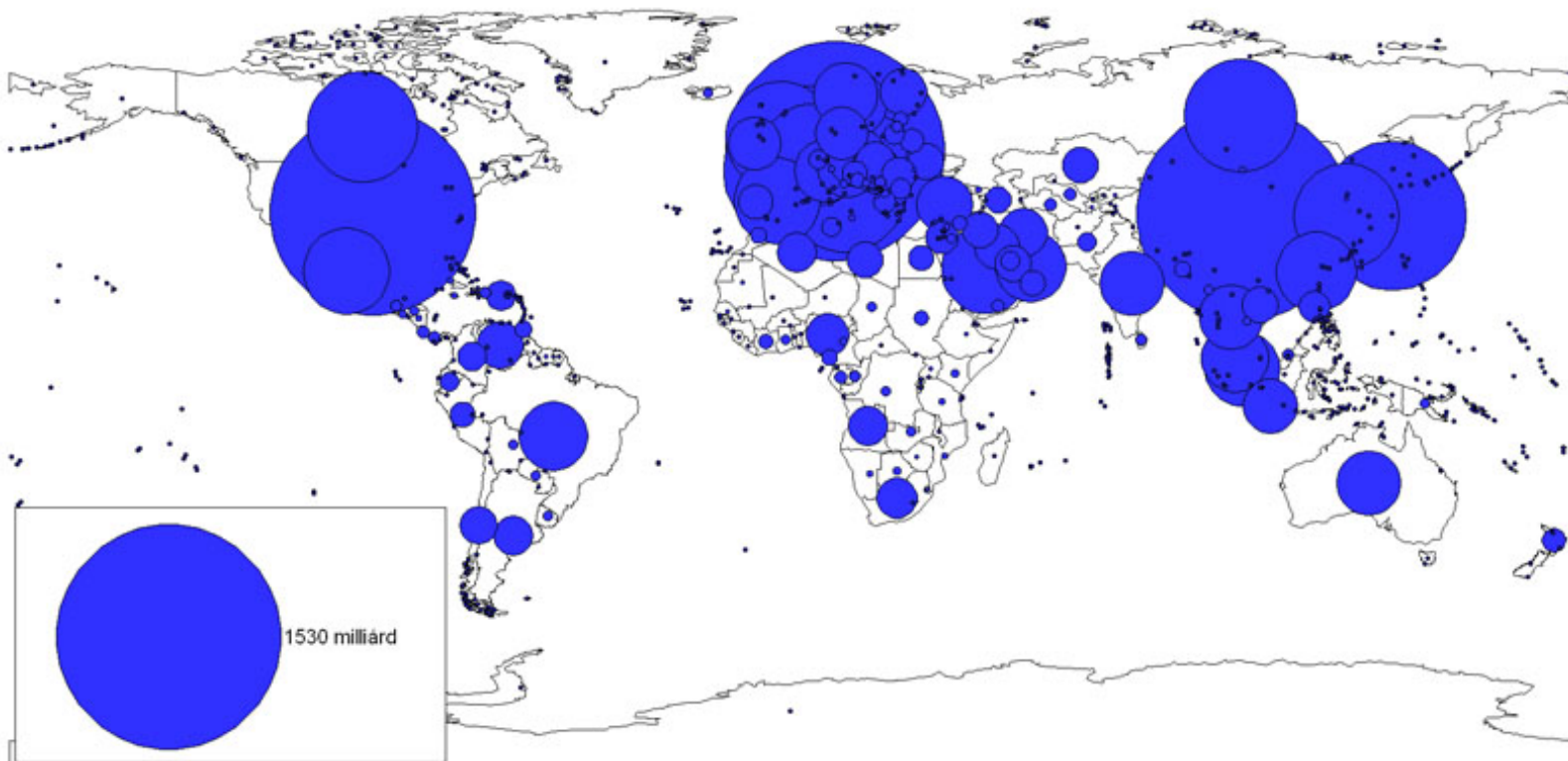
Az integrálódással párhuzamosan a világgazdaság egyre inkább a **globalizálódás** irányába is elmozdul, és e tendencia várhatóan ugyancsak erősödni fog a közeljövőben. A globalizálódás természetesen nem a 21.

század „terméke”, a folyamat már jóval korábban elindult, ám nagy lendületet az utóbbi két évtizedben vett, és kiteljesedése napjainkban és a közeljövőben mehet végbe. A globalizáció gyakorlatilag feltartóztathatatlan, a gazdasági élet szereplőinek, legyen azok akár vállalatok, akár magánszemélyek, már ki sem kell mozdulniuk gyáraikból, irodáikból vagy otthonukból ahhoz, hogy bármit beszeressenek a világpiacról. Ebben a folyamatban óriási szerepet kap az internet, amelyen keresztül mindenki számára elérhető szinte minden termék, amely a világkereskedelemben részt vesz.

Ebben a globalizálódó világban már nem lehet kiemelni egy, kettő vagy három centrumtértséget, egyre inkább az a tendencia látszik érvényesülni, hogy bármelyik – megfelelő társadalmi, gazdasági potenciállal rendelkező – fejlett térségben, régióban létrejöhet egy növekedési góc. Elmúlni látszanak azok az idők, amikor az egyes multinacionális cégek a hatalmas méretű hazai piacra alapozva érnek el sikereket, majd ezekre építve kezdenek el fokozatosan terjeszkedni külföldön is. Az hihetetlen gyorsasággal átalakuló globális világgazdaság keretei között erre már nincs lehetőség, az új termékeket mindenütt szinte egy időben kell piacra dobni, másként a konkurencia lecsap a kínálkozó lehetőségre. Ez a szituáció új kihívások elé állítja a nemzetközi munkamegosztás tulajdonosi-vállalti kereteit szolgáltató multi- és transznacionális vállalatokat, amelyek kénytelenek tovább építeni, bővíteni világbirodalmukat.

A **transznacionális vállalatok (TNC-k)** nem a 21. század „termékei”, megerősödésük már a múlt század második felében megkezdődött, és ennek köszönhetően az 1990-es évektől már a világgazdaság meghatározó szereplőiként jelentkeztek. *Világgazdasági súlyukat mi sem érzékelteti jobban, mint hogy a legnagyobbak bevételei messze meghaladják egy közepes fejlettségű ország (pl. Magyarország) államháztartási bevételét.* A TNC-k nemcsak a termelésben foglalnak el kiemelkedő helyet, de a nemzetközi kereskedelemben is egyre fontosabb szerepet játszanak, a világ exportjának mintegy 3/4-ét adva.

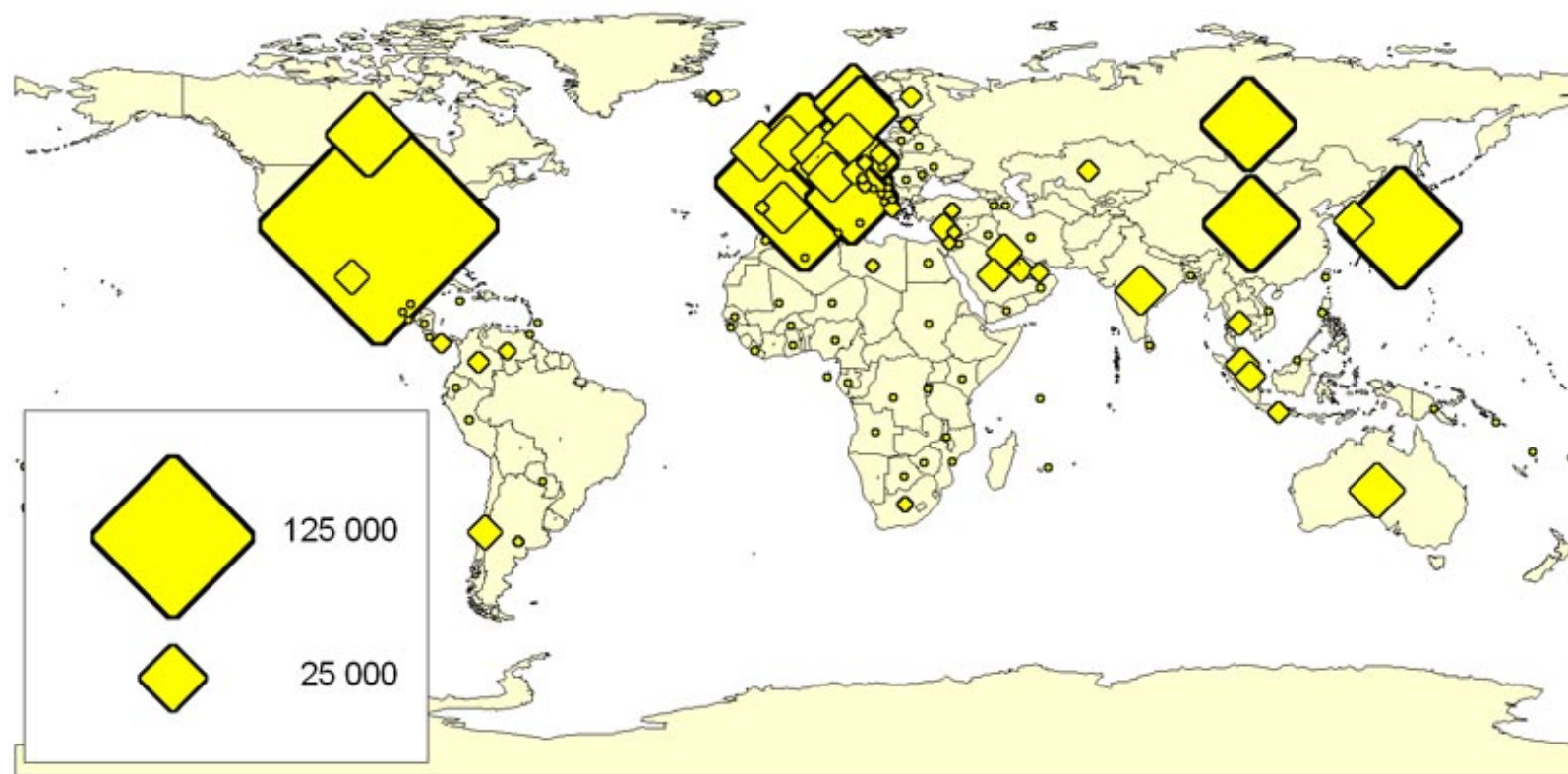
Figure 4.17. A világ országainak exportja, USD, 2009 (Forrás: CIA World Factbook alapján szerk.: Pirisi G.)

Ugyancsak kiemelkedő mértékű részvételük a *működőtőke-kivitelben* is, ennek döntő hányada (80%-a) is a TNC-k keretében bonyolódik le. E vállalatok központjai jobbra a legfejlettebb országok magtérsegeinek agglomerációiban, metropoliszaiban helyezkednek el, így tevékenységükkel elsősorban a nagy akciócentrumok gazdasági pozícióit erősítik. Ugyanakkor e tendencia is átalakulni látszik, és éppen az

említett piaci verseny miatt a jövő sikeres cégei már „hazátlanok” lesznek, vagyis nem rendelkeznek majd egyetlen kifejezett központtal, és dolgozóik a világ minden részében szétszórtnak elhelyezkedő vállalati egységekben találják majd munkát. Napjainkban kitűnő példa erre a főként mobiltelefonokat gyártó Nokia cég, amely teljes egészében a világpiacra összpontosít, és forgalmának 99%-át külföldön bonyolítja le. Ugyancsak egyre nagyobb szerepet kaphatnak a közeljövőben a már most is gyakori vállalati fúziók, illetve felvásárlások, amelyek révén egy adott cég jelentős piacokhoz juthat a társult vagy felvásárolt cég anyaországában is. Mindezek következtében a jövőben fokozottabb mértékben várható a multi- és transznacionális vállalatok megerősödése, és közülük is juthatnak vezető szerephez, amelyek készek szakítani a hagyományokkal, a korábbi beidegződésekkel, automatizmusokkal, és ezáltal képesek a megújulásra.

Figure 4.18. A világ országainak működőtőke exportja, (FDI-outflow), 2009, millió USD
(Forrás: UNCTAD adatai alapján szerk.: Pirisi G.)

A transznacionális vállalatok tevékenysége nemcsak a világgazdaság egészére vonatkoztatva szolgáltat adatokat, de az egyes térségek, országok gazdasági fejlettsége is lemérhető azáltal, hogy mennyi és milyen eredménnyel működő TNC-nek „adnak otthont”. Ugyancsak érzékeltethető a TNC-k működésén keresztül a gazdaság ágazati szerkezetének változása, az, hogy az egyes szektorok, illetve azokon belül az egyes ágazatok milyen súllyal szerepelnek a világgazdaságban.

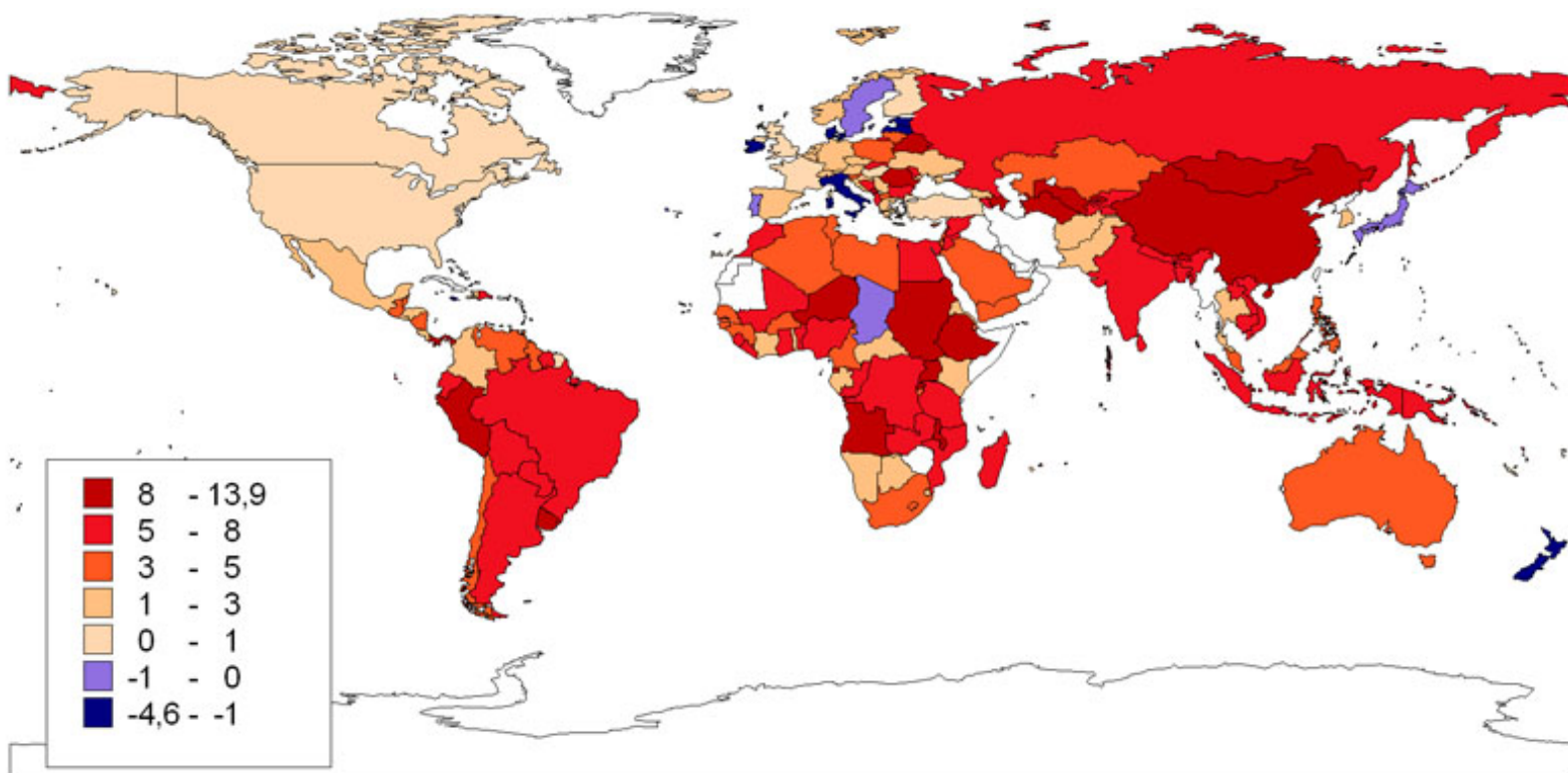
Amennyiben utóbbit vizsgáljuk, itt elsősorban két szegmensre, a szekunder (ipar) és terciér (szolgáltatások) szektorra kell a figyelmünket fordítanunk, a TNC-k működési területe szinte kizárólag e két gazdasági területre koncentrálódik. E területen az elmúlt bő egy évtizedben folyamatos, de mérsékelt ütemű átalakulások zajlottak, amelyek a 2008-ban begyűrűző gazdasági válságot követően felgyorsultak, jelentősen átformálva az addigi képet. 1998-ban a világ 20 legnagyobb bevételt produkáló multinacionális vállalata közül tíz a szekunder, tíz pedig a terciér szektorban működött, és arányuk az első tíz helyezett között is viszonylag kiegyenlített volt (hat iparvállalat és négy szolgáltató cég). Utóbbiak mindegyike a kereskedelemben működött, az ipari cégek közül pedig négy az autóipart, egy-egy vállalat pedig az elektronikai ipart, illetve az olajipart képviselte. A képzeletbeli dobogó első három helyét autógyártó cég foglalta el, mögöttük következett a négy kereskedelmi vállalat. 2005-re a helyzet jelentősen mértékben módosult, a 20 legnagyobb bevételt produkáló cég között már 13 képviselte a szekunder

és csak hét a tercier szektort.

Az első tíz helyen az arányok még jobban eltolódtak, itt mindössze egy szolgáltató vállalatot találunk, igaz azt az első helyen. Jelentős az olajipari cégek előretörése, az ágazatot – az autóiparhoz hasonlóan – négy cég képviseli az első tízben (közülük ketten a képzeletbeli dobogóra is felfértek); a fennmaradó egy helyet pedig egy elektronikai cég foglalja el. A tercier szektort képviselő vállalatok között is jelentős ágazati átrendeződés zajlott, a korábban nagy arányt képviselő kereskedelmi cégek helyét a biztosítók és pénzügyi cégek foglalták el. Fenti változások legfontosabb oka *a japán gazdaság ezredfordulós recessziójában* nyomozható, aminek köszönhetően az addig jelentős árbevételt produkáló szigetországi vállalatok, kereskedőházak jelentős bevételekiesést könyvelhettek el, így értelemszerűen a rangsorban is hátrébb szorultak. 2005-től nem változtak jelentősen a szektorok közötti arányok, ugyanakkor 2007-től még inkább megerősödtek az olajipari cégek, és egyre több került be közülük nemcsak az első 20, de az első tíz legnagyobb jövedelmű cég közé is. Újabb változás a 2009-es gazdasági válságot követően mutatható ki, ennek hatására 2010 első felére a szekunder és a tercier szektor vállalatainak arányai ismét kiegyenlítődni látszanak a 20 legnagyobb bevételt realizáló cégek rangsorában. Összességében tehát az mondható el, hogy napjaink globalizálódó és transznacionális vállalatok uralta világgazdaságában az ipari és a szolgáltató szektor egyaránt kiemelt szerepet játszik, és a legnagyobb árbevételt produkáló cégek alapján domináns ágazatai is kirajzolódnak. Az új évezred elején a gépjárműipar és a kereskedelem volt a két meghatározó ágazat, szerepüket azonban fokozatosan átvette az olajipar, valamint a bankszektor és a biztosítási ágazat.

Az ágazati szerkezet mellett a TNC-k rangsora a világgazdaság vezető országairól, térségeiről kialakított képet is tovább árnyalja. Korábban láthattuk, hogy az 1990-es években a Triád uralta a világgazdaságot, ezt a dominanciát a transznacionális vállalatok rangsora is tükrözte. *1998-ban a 20 legnagyobb bevételt produkáló vállalat közül nyolcnak Japánban, hétnek az Egyesült Államokban, ötnek pedig az Európai Unió valamelyik tagországában volt a székhelye.* 2005-re fenti kép annyiban módosult, hogy a már említett japán recessziónak köszönhetően a szigetországi vállalatok száma kettőre csökkent az első 20 között, a domináns szerepet immár - csakúgy mint ekkor a világgazdaságban is – az USA és az Európai Unió játszották (előbbi, tíz, utóbbi nyolc vállalattal). Az erőssorrend az ezt követő években sem változott számottevően, megmaradt az EU és az USA dominanciája, Japán pedig továbbra is kissé háttérbe szorult. Ugyanakkor a korábban már tárgyalt trendeknek megfelelően *a rangsorban is megjelentek a korábbi három akciócentrum mellé felzárkózó Kína nagyvállalatai, elsőként 2007-ben. A feltörekvő új gazdasági hatalom töretlen fejlődését mutatja, hogy 2009-ben már három kínai vállalat szerepelt az első 20 között, és ezt az arányt 2010 első felében is megtartották.*

Figure 4.19. A GDP változása (%) a világ országaiban, 2008 (IMF adatai alapján szerk.: Pirisi G.)

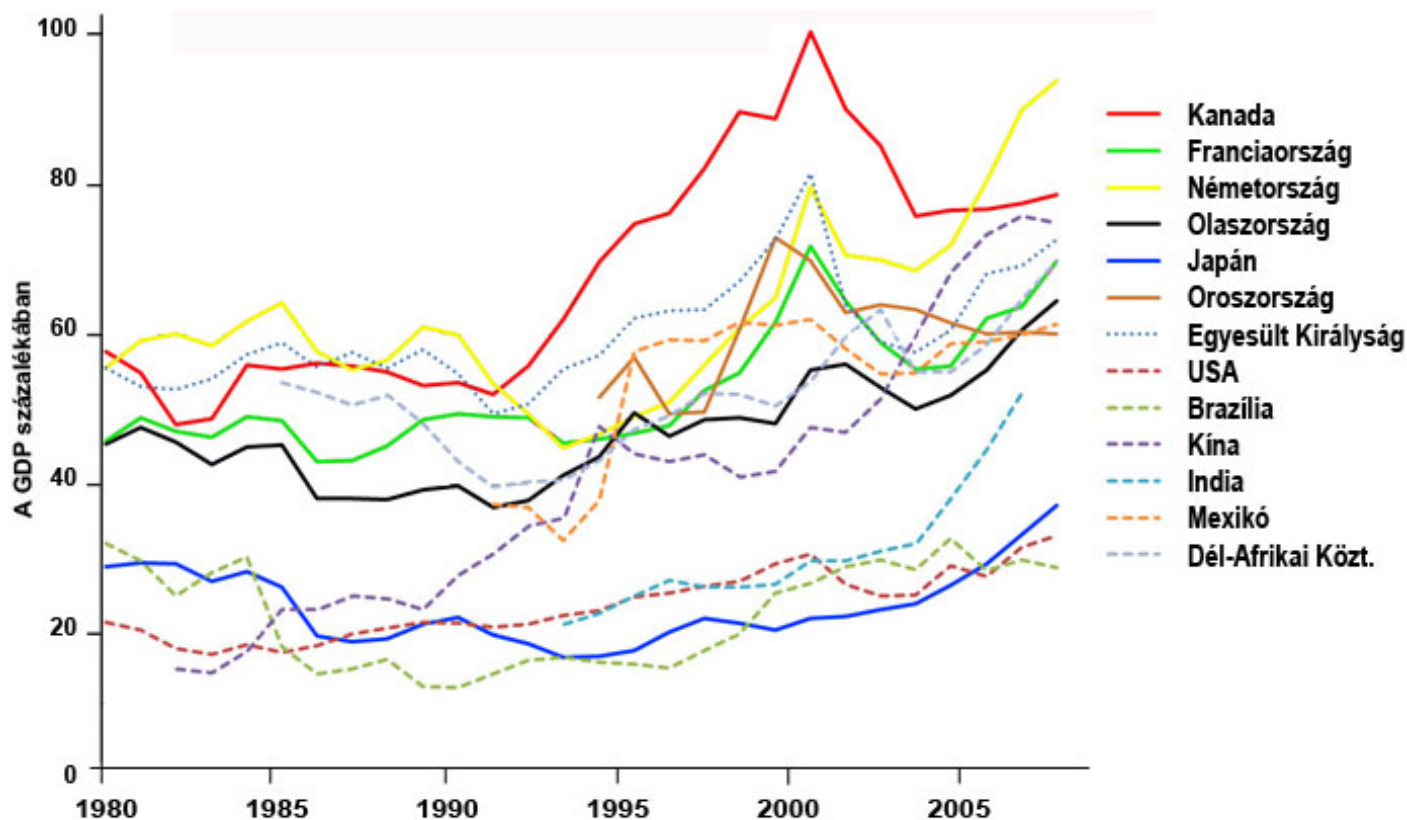
A világgazdaságban tapasztalható fejlődési tendenciákat figyelembe véve az elkövetkező években az várható, hogy a 20 legnagyobb bevételt produkáló vállalat rangsorában újabb országok cégei bukkannak fel, ami egyúttal azt is jelenti, hogy újabb államok, térségek csatlakoznak a világgazdaságot domináló akciócentrumok közé. Annak megjósolása, hogy ez mennyi idő – néhány év, vagy egy-két évtized – alatt következik be, nagyra törő vállalkozás lenne; az új növekedési góccok létrejötté elsősorban továbbra is a világgazdasági, világpiaci folyamatok függvénye, ezek pedig akár napról napra is jelentősen változhatnak.

A potenciális centrumtérsegekről egy – talán nem is annyira – halvány kép már alkotható, hiszen ezen országok, térségek már napjainkban is prosperálnak. Itt mindenekelőtt az úgynevezett **BRIC-országokat** (*Brazília, Oroszország, India, Kína*) kell megemlítenünk, amelyek rövid időn belül felzárkózhatnak a három vezető akciócentrum mögé, sőt hosszabb távon (30-40 év) akár meg is előzhetik azokat. Óriási előnyt jelent ezen országok számára, hogy *mindegyikük nagy kiterjedésű* (összterületük a szárazföldek 26,25%-át teszik ki) és *jelentős népességszámú* (összslakosságuk a világ népességének 41,88%-át jelenti) állam, amelyek *ráadásul természet erőforrásokban is gazdagok*. Mindez többé-kevésbé stabil gazdasági háttérrel párosul, ami alapján elmondható, hogy *gazdaságuk a következő 5-15 évre tekintve jóval nagyobb fejlődési potenciállal rendelkezik, mint bármelyik fejlett ország*.

Mind a négy ország jelentős gazdasági növekedést produkált a 2000-es évek közepe óta, és ez a töretlen fejlődés napjainkban is folytatódik. Az elemzők *Kína esetében 9, India kapcsán 7,5, Brazíliában 4,5, Oroszországban pedig 3,3%-os gazdasági növekedést prognosztizálnak a 2010-es esztendőre*, míg ugyanekkor az amerikai gazdaság csak 2,5, az EU és Japán gazdasága pedig mindössze 1,5-1,5%-kal fog előreláthatólag növekedni. Mind a négy ország jelentős valutatartalékokkal rendelkezik, Kínáé – az USA-t is megelőzve – meghaladja az 1600 milliárd dollárt, míg Oroszországé 500, Indiáé 300, Brazíliáé pedig 200 milliárd dollár körül mozog.

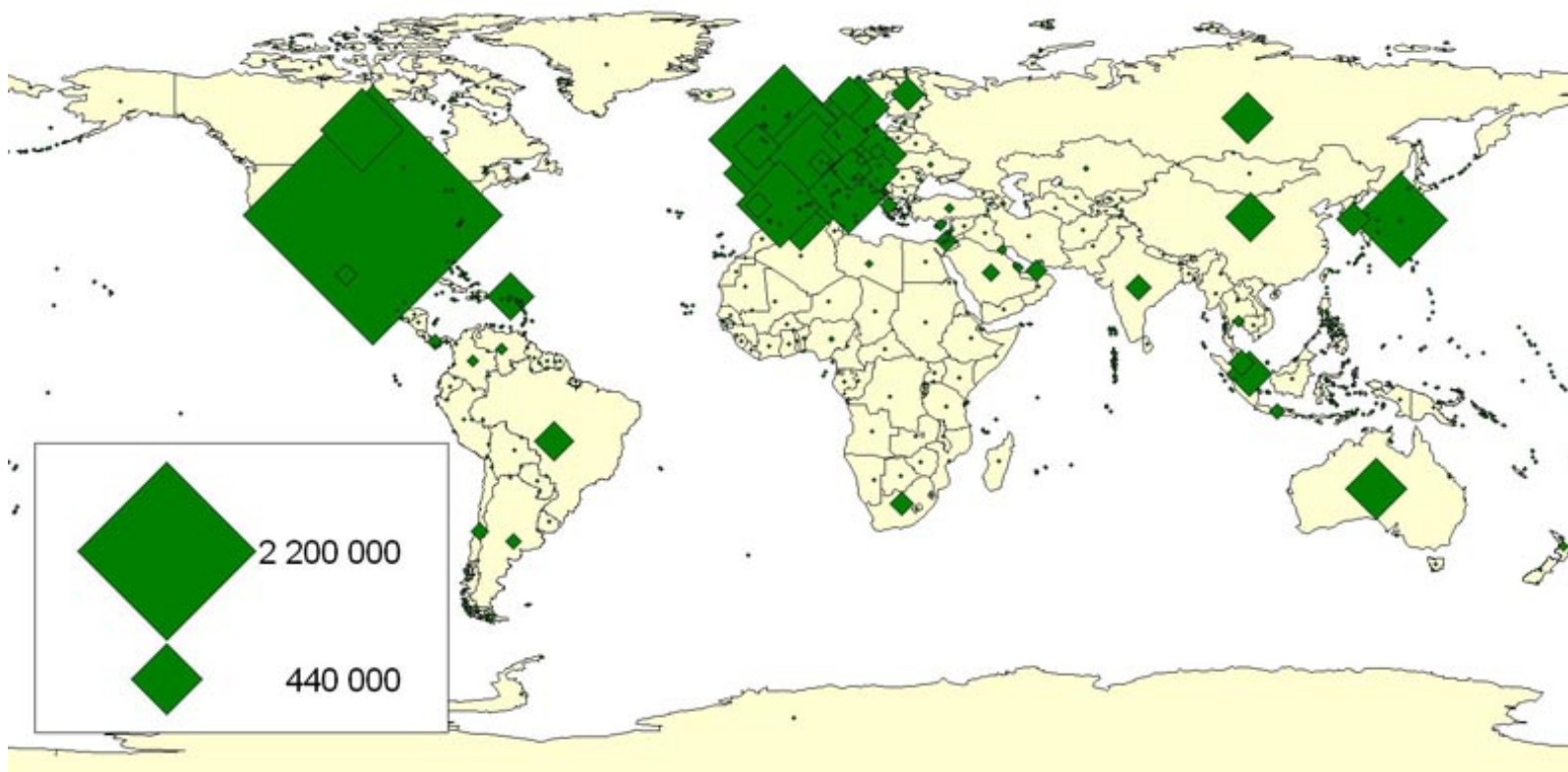
A négy ország közül kétségtelenül *Kína gazdasága a legprosperálóbb*, amit transznacionális vállalatai előretörése is bizonyít. Az ország gazdasági szerkezete némileg eltér a fejlett országokban megszokottól, hisz *Kínában még napjainkban is a hagyományosnak tekinthető, nagy munkaerőigényű feldolgozóipari ágazatok dominálnak*. Ezek azonban rendkívül gyors ütemben fejlődnek, és a gazdaság növekedésének motorját jelentik. Ugyanakkor napjainkban egyre inkább megfigyelhető tudásintenzív ágazatok – különösen a gépjárműgyártás és az elektronikai ipar – előretörése is, amelyek termékei az exportban is egyre nagyobb helyet kapnak. Kína ma már Földünk egyik legnagyobb gazdasági hatalmának számít, mindössze az Egyesült Államok előzi meg a képzeletbeli rangsorban.

Figure 4.20. A világgazdaság vezető hatalmainak külgazdasága (a külkereskedelem és a tőkekivitel aránya a GDP-ből) Forrás: WTO adatai alapján szerk.: Pirisi G.

India gazdasági növekedése szintén figyelemre méltó, ilyen ütemű fejlődés mellett az ország rövidesen felzárkózhat az USA és Kína mögé. A dél-ázsiai országokra is a *tudásintenzív iparágak és szolgáltató ágazatok megerősödése jellemző*, betelepülésüket az *alacsony termelési költségek és a nagy számban rendelkezésre álló képzett munkaerő segítik*. **Oroszország** legnagyobb gazdasági potenciálja hatalmas ásványkincs és energiahordozó-vagyonában rejlik, ennek kiaknázása és exportja a gazdasági növekedés meghatározó tényezőjének számít. Különösen igaz ez a fosszilis energiahordozók, ezen belül is a legkeresettebb kőolaj és földgáz esetében, előbbiből 2009-ben Oroszország termelte Földünkön a legtöbbet, de a földgáztermelésben is a második helyen állt az ország. Nemcsak a termelés, a kivitel is számottevő, 2009-ben Oroszország volt a legnagyobb földgáz- és a második legnagyobb kőolajexportáló ország.

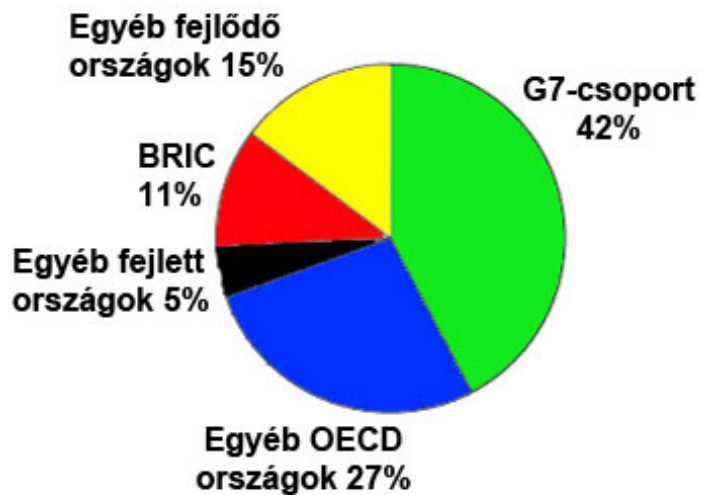
Figure 4.21. A világ országainak működőtőke-importja (FDI-inflow), 2009, millió USD (Forrás: UNCTAD adatai alapján szerk.: Pirisi G.)

Brazília lehetőségei szintén széles körűek, az ország jelentős energiahordozó- és érckészletekkel rendelkezik, amelyek exportjából hatalmas bevételre tesz szert. Az ország ipara fejlett, Brazília gépipari termékekből gyakorlatilag önellátónak számít. A korábbi pénzügyi nehézségeken felülemelkedve, és külső államadósságát visszafizetve a 2000-es évek közepétől állt intenzív gazdasági növekedési pályára, amelynek üteme a közeljövőben még tovább javulhat.

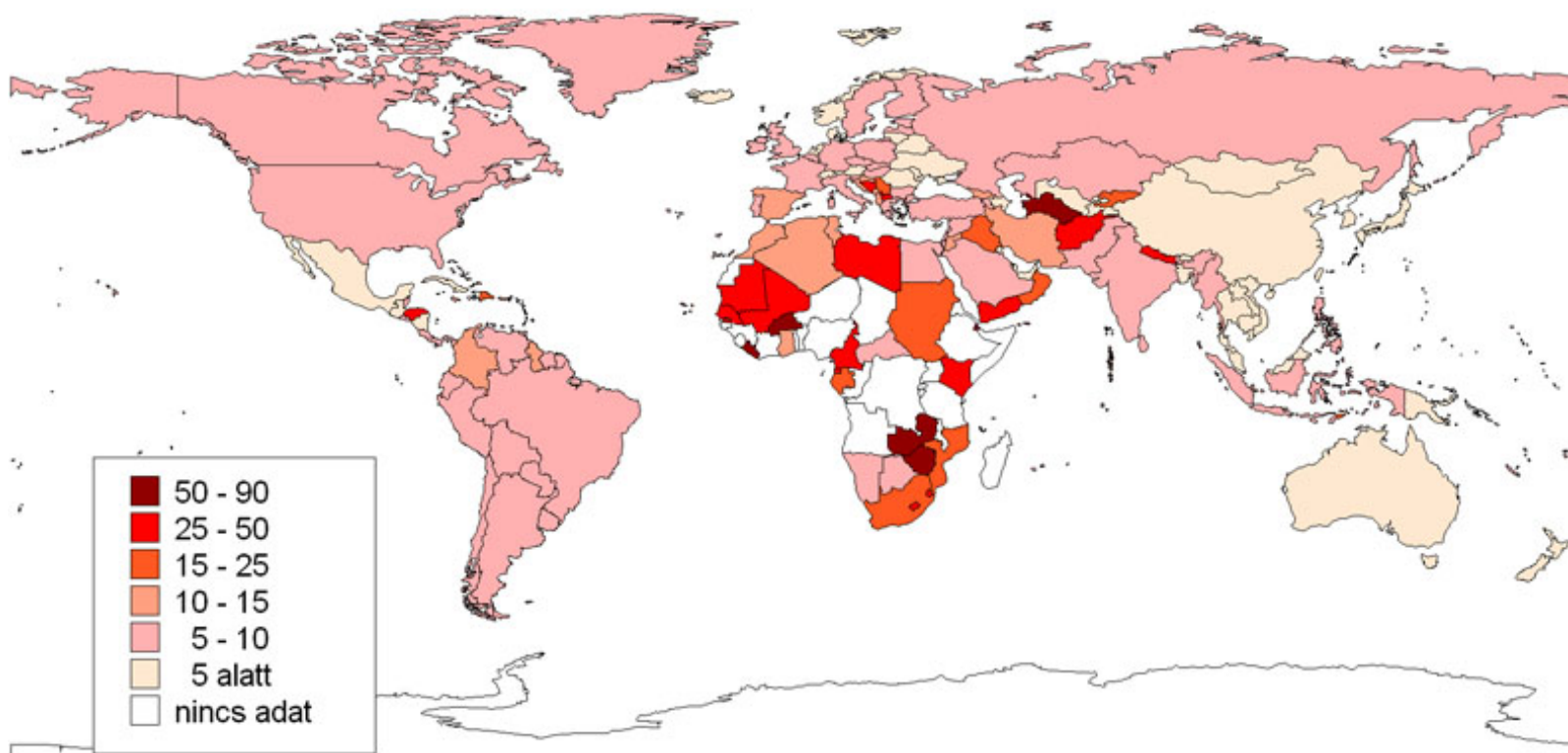
Nem szabad azonban figyelmen kívül hagynunk azt a már említett tényt, hogy kiterjedésű országokról van szó, és ez óhatatlanul magában hordozza az *országon belüli területi egyenlőtlenségeket*. Ezek az egyenlőtlenségek pedig előrevetítik, hogy a közeljövőben nem az egész ország, hanem annak csak valamelyik régiója fog gazdasági centrumtérsként működni. Ez nem egyedi jelenség, hisz a Triád tagjai közül a szintén nagy területű USA-ra és az Európai Unióra is elmondható ugyanez, ez utóbbiaknál is találunk kiemelkedően fejlett, közepes színvonalú és gyengén teljesítő térségeket is. Nem várható ez másként a BRIC-országok esetében sem, mindegyiküknél kiemelkedik egy vagy több régió, amely a majdani akciócentrum magterülete lehet. Kína esetében ez a keleti partvidéket jelentheti, Brazíliában a déli területeket, Indiában Bangalore és Hyderabad államokat, míg Oroszországban Délkelet-Szibériát.

Figure 4.22. A világ működőtőke (FDI) importjának megoszlása országcsoportonként 1997-2008 (Forrás: WTO adatok alapján szerk.: Pirisi G.)

Összességében tehát elmondható, hogy napjaink egyre inkább globalizálódó világgazdasága az utóbbi tíz évben jelentősen átalakult, *a Triád tagjai mellé új akciócentrumok igyekeznek felzárkózni, policentrikussá* formálva ezzel a világgazdaságot. Ezen új növekedési gócok közül is kiemelkednek a BRIC-országok, de nem szabad figyelmen kívül hagynunk más térségek (Délkelet-Ázsia, Nyugat-Törökország) intenzív fejlődését sem. A jövőben ez utóbbi térségekben is megindulhat egy domináns növekedés, ami elősegítheti ezen területek felzárkózását a vezető gazdasági hatalmak mögé. Amennyiben sikerül megfelelő gazdasági környezetet teremteniük, esély kínálkozik arra, hogy egyre több multinacionális vállalatot, TNC-t „csábítsanak” országukba, és ezek segítségével egyre intenzívebben bekapcsolódjanak a világkereskedelembé. Ennek révén növelhetik bevételeiket, ami a gazdaság modernizálásának, a versenyképességnek elengedhetetlen feltétele. Azok az országok, térségek, amelyek ezt nem tudják megvalósítani, továbbra is a világgazdaság periferiájára szorulnak, lemaradásuk és kiszolgáltatottságuk pedig tovább növekszik. Ezáltal egy olyan világgazdaság képe formálódhat, amelyben a növekedési gócokat, akciócentrumokat jóval fejletlenebb, előbbiektől gazdaságilag erősen függő terek veszik körül.

Figure 4.23. Munkanélküliség a világ országaiban, százalék, 2009 (CIA World Factbook alapján szerk.: Pirisi G.)

[Prev](#)

[Up](#)

[Next](#)

Chapter 4. Gazdaságföldrajz

[Home](#)

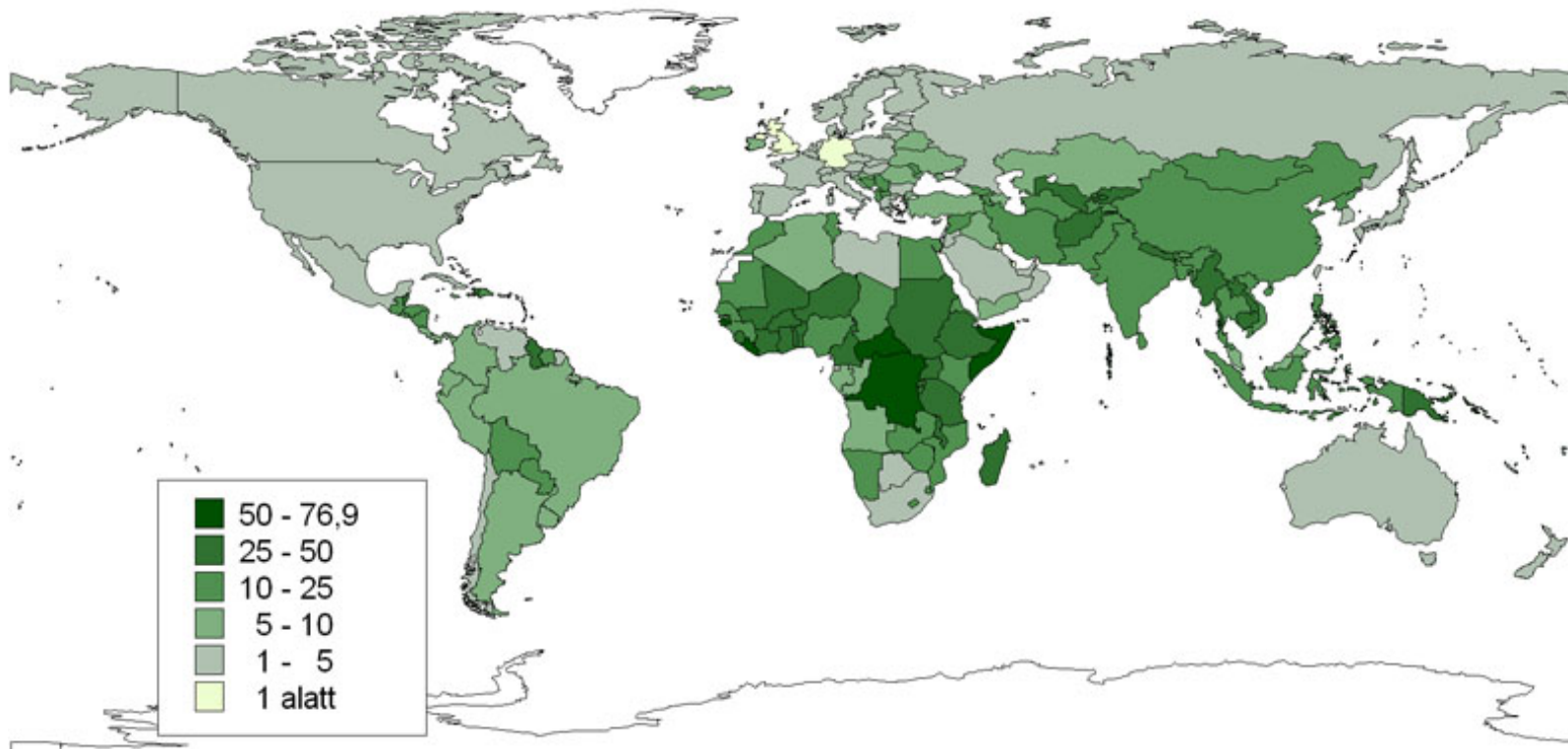
A világgazdaság egyes ágainak területi képe,
problémái

A világgazdaság egyes ágainak területi képe, problémái

A mezőgazdaság területi képe

A mezőgazdasági termelés területi elhelyezkedését döntően az éghajlati adottságok, továbbá a csapadék-, domborzati és talajviszonyok határozzák meg napjainkban is, annak ellenére, hogy az emberi beavatkozásnak köszönhetően számos növény- és állatfaj eredeti termőhelyétől távoli területeken is meghonosodott. Viszonylag jól elkülöníthető azonban azoknak a fajoknak a köre, amelyek egy adott klímátípusra a legjellemzőbbek, így ezek alapján a mezőgazdasági termelés klímaövezetenkénti elhelyezkedése is jól nyomon követhető.

Figure 4.24. A mezőgazdaság részaránya a világ országainak GDP-jéből, %, 2009 (Forrás: FAO adatai alapján szerk.: Pirisi G.)

A trópusi területek mezőgazdasága

A trópusi területeken az egyes klímaterületek eltérő adottságaihoz igazodva a mezőgazdasági termelés is változatos típusokat mutat. Az **egyenlítői zóna** területének felét napjainkban is *esőerdő* borítja, így a gazdaságban is fontos helyet tölt be az *erdőgazdálkodás*, ami gyakran az értékes *trópusi fafajok* (ébenfa- és mahagónifajok, teakfa, balsafa) tömeges, rablógazdaság jellegű kitermelését jelenti. A főként fa- és bútortermelési nyersanyagot szolgáltató fajták mellett értékes faja az egyenlítői övnek az Amazonas esőerdeiben őshonos *kaucsukfa*, amely főként a korábbi századokban a nyersgumi előállításának forrása volt. Az Amazonas-vidék jelentősége e téren napjainkra jelentősen csökkent, jórészt a malajziai és indonéziai gumifaültetvények létesítésének, valamint a műgumi gyártási előállításának köszönhetően.

Az erdőgazdálkodás mellett az egyenlítői öv másik fontos mezőgazdasági ágazata a *növénytermesztés*, amely számára az egész éven át egyenletes eloszlású, bőséges csapadék kedvező feltételeket teremt. A növénytermesztésnek két jellegzetes termelési típusa alakult ki a zónában, a **talajváltó földművelés** és

az **ültetvényes gazdálkodás**. *Előbbi kezdetleges gazdálkodási forma*, amelynek fő eszközei a talaj fellazítására használt szűrőbot és a kapa. Mivel a földek termőképessége a sok csapadék miatt gyorsan csökken, néhány évenként új területeket kell bevonni a művelésbe, amelyeket egy-egy erdőrészlet felégetésével nyernek. A termesztett növények köre sem mutat nagy változatosságot, főként maniókát, tarógyökeret, jamszot és batátát termelnek.

Az egyenlítői öv másik sajátos gazdálkodási formája az ültetvényes rendszer, amelyet az európai gyarmatosítók honosítottak meg. *Az ültetvényes gazdálkodás keretei között gyakran csupán egy-egy, az adott térség klimatikus adottságainak legjobban megfelelő növény termelésére koncentrálnak*, vagyis **monokultúrás művelést** folytatnak. A termesztett növények közül említést érdemel a **kávé** (Brazília, Kolumbia, Indonézia), a **kakaó** (Elefántcsontpart, Indonézia, Ghána), a **banán** (Brazília, Kolumbia, Costa Rica, Guatemala, Honduras), a **földimogyoró** (Indonézia), a **manilakender** (Fülöp-szigetek), a **kókuszpálma** (Indonézia, Fülöp-szigetek, Brazília), az **olajpálma** (Malajzia, Indonézia), a már említett kaucsukpálma, továbbá különböző **fűszerek** (vanília, fahéj, szerecsendió, szegfűszeg, gyömbér stb.). A mezőgazdasági ágak közül *az állattenyésztés háttérbe szorul*, mivel az álmokór kórokozóját terjesztő cecelégymű miatt gyakorlatilag lehetetlen a nagytestű háziállatok tartása.

Figure 4.25. Banánültetvény Tajvan szigetén (Trócsányi A. felvétele)

A **szavannaöv** területén a vegetációs időszak hosszát már elsősorban nem a hőmérsékleti, hanem a csapadékvízviszonyok szabályozzák, a csapadék mennyisége az egyenlítői övtől a sivatagok felé haladva fokozatosan csökken. Ennek megfelelően a természetes növénytakaró is változik, a viszonylag összefüggő folyóparti galériaerdők helyét fokozatosan átveszik a ritkásabb facsoportok, magányosan álló fák, majd a füves vegetáció. E természetes vegetáció gazdasági értelemben „legértékesebb” fajai az akáciák nemzetségébe tartoznak, ezek növények mézgájából nyerik a több a élelmiszer-, könnyű- és vegyipari ágazat által is feldolgozott gumiarábikumot.

A szavanna területén szintén a növénytermesztés a meghatározó mezőgazdasági ágazat, az egyes területek között azonban itt is jelentős eltérések mutatkoznak. A térség jelentős része egykor gyarmati uralom alatt állt, és ez a mezőgazdaság színvonalára és tulajdonviszonyaira is komoly kihatással van. A zóna országainak többsége gazdaságilag elmaradott, gyengén fejlett államnak számít, sok helyütt – főként Szaharától délre fekvő afrikai területeken – még a törzsi földbirtoklás az uralkodó, ami a terméseredmények alacsony értékeiben is megmutatkozik. A másik végletet ugyanakkor a *speciális árutermelő gazdaságok* jelentik, amelyek a legjobb minőségű földeket birtokolva – magas fokú gépesítettségüknek is köszönhetően – lényegesen jobbterméseredményeket produkálnak, és szigetekként emelkednek ki az általános elmaradottságból.

A zóna legfontosabb gazdasági növényei közül kiemelkedik az ültetvényeken vagy árutermelő gazdaságokban termesztett **kávé** (Etiópia), **cukornád** (Mexikó), **tea** (Kenya), **gyapot** (Brazília, Burkian Faso), **földimogyoró** (Nigéria, Szudán), **ananász** (Brazília) és a különféle olajos magvak, míg a rizs- és kukoricatermelés elsősorban a lakossági szükségletek kielégítését szolgálja.

Figure 4.26. Hagyományos földművelő faluközösség Dél-Afrika északkeleti fennsíkján (Trócsányi A. felvétele)

A szavanna térségében a növénytermesztés mellett már az *állattenyésztés* is nagyobb hangsúlyt kap, bár az egyenlítői övhöz közeli területeken a nagyállattartást a cecelégység jelenléte erősen korlátozza. Az egyszakaszos esőzónákban ugyanakkor jelentős *szarvasmarhatartás* folyik (pl. India, Brazília), ennek gazdasági értéke azonban az alacsony színvonal miatti csekélyebb tej- és húshozamok, valamint az állatok igavonóként való fokozottabb igénybevétele okán messze elmarad a fejlett állattenyésztéssel rendelkező országok mutatói mögött.

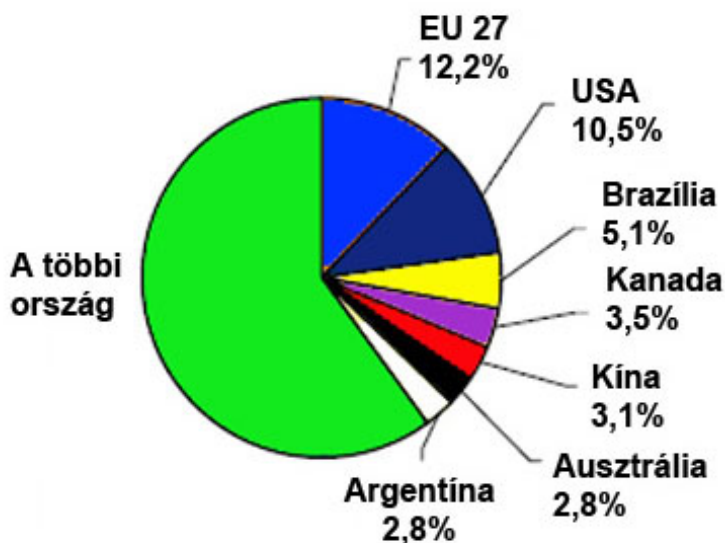
A **trópusi sivatagok** mezőgazdasági lehetőségeit az éghajlati sajátosságok, mindenekelőtt a kevés csapadék miatt jelentkező *vízhiány* erősen behatárolják. Ennek következtében az ágazatgazdasági haszna csekély, a földhasznosítás módja pedig a legeltetésre és az **oázisgazdálkodásra** szorítkozik. A legeltetés *vándorló pásztorkodás* formájában történik, a sivatagok lakói csak úgy tudnak számottevő állatállományt tartani, ha a vegetációhoz igazodva állandóan vándorolnak. A nomád állattartás – mint fő gazdasági tevékenység – számtalan gazdasági igényt kielégít, a tevé, lovat és szamarat igavonásra és szállításra is használják, míg a juh és a kecske a nomádok élelmét és ruházatát biztosítja. Az állatállományból külön említést érdemelnek a világszerte ismert arab lovak, amelyek tenyészállatként Földünk minden részére eljutottak.

Figure 4.27. Az oázisgazdálkodás legfontosabb növénye a datolyapálma (Tunézia, Trócsányi A. felvétele)

A sivatagi zónában a növénytermesztés másodrendű szerepet játszik, a termesztett növények közül a köles és a cirok, a csapadékosabb, öntözéses gazdálkodást (is) folytató területeken pedig a rizs, a cukornád, a földimogyoró és az édesburgonya emelhető ki. Az övezet jellegzetes gazdálkodási formája az *oáziskultúra*, amelynek vezérnövénye a **datolyapálma**. A datolya nemcsak az oázislakók legfontosabb tápláléka, de a takarmányozásban is jelentős szerepet kap, sőt fája építőanyagként is hasznosítható. Termelésében a Közel-Kelet és Afrika államai (Egyiptom, Irán, Szaúd-Arábia, Egyesült Arab Emírségek, Algéria, Irak, Szudán, Omán, Tunézia, Líbia) járnak az élen, amelyek a hazai lakosság ellátásán túl jelentős exportot is lebonyolítanak.

Figure 4.28. A világ mezőgazdasági exportjában részt vevő vezető államok részesedése, 2006 (Forrás: FAO statisztikák alapján szerk.: Pirisi G.)

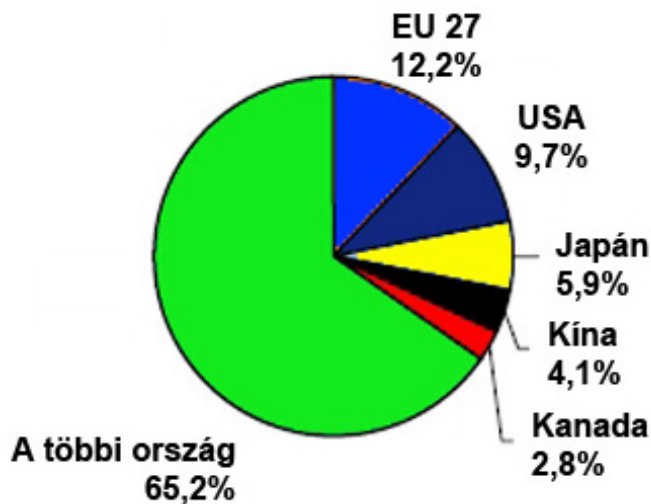
A **trópusi monszunterületek** hőmérsékleti és csapadékviszonyai sokban hasonlítanak a szavannaklíamához, azzal a különbséggel, hogy az éghajlatot nem a passzát, hanem a monszun szélrendszer alakítja. A mezőgazdasági termelés itt is elsősorban a *csapadékviszonyok* függvénye; a csapadék mennyisége ugyan bőséges (átlagosan évi 1500 mm), ám eloszlása olyannyira *egyenetlen* (80-90%-a a nyári monszun ideje alatt zúdul le), hogy jelentős károkat (árvizek, talajpusztulás) okozhat a mezőgazdaságban. Szintén súlyos gondot jelent, hogy nagy eltérések lehetnek a monszun érkezésében és a szállított csapadék mennyiségében is, ami a nem öntözött területeken komoly terméskiesést eredményezhet.

Figure 4.29. Elárasztott rizsparcella Tajvan szigetén (Trócsányi A. felvétele)

Fenti klimatikus viszonyoknak köszönhetően a trópusi monszunterületek fő növénye a **rizs**, amelynek termesztésében Dél- és Délkelet-Ázsia országai járnak az élen (Kína, India, Indonézia, Banglades, Vietnam, Thaiföld, Mianmar, Fülöp-szigetek) járnak az élen. A rizs mellett természetesen más növények is helyet kapnak a termelésben; száraz művelésben termelnek a térségben többek között búzát, árpát, kölest, babot és dohányt, míg öntözéssel a gyapotot, cukornádat, jutát, kávé és teát. Az állattenyésztés jórészt a szarvasmarha és a bivaly tartására összpontosít, ezeket elsősorban igavonásra használják.

Figure 4.30. A világ mezőgazdasági importjában részt vevő vezető államok részesedése, 2006 (Forrás: FAO statisztikák alapján szerk.: Pirisi G.)

A mérsékelt övezet mezőgazdasága

A mérsékelt övezet területén számos, éghajlati viszonyait tekintve jelentősen eltérő térségeket találunk, amelyek mezőgazdasága ennek fényében szintén alapvető különbségeket mutat. Az övezet trópusokhoz közel eső területein szubtrópusi monszun és mediterrán éghajlatok alakultak ki a kontinensek keleti és nyugati partvidékein, hasonló hőmérsékleti, de eltérő csapadékviszonyokkal. A **szubtrópusi monszun** területeket hosszú, forró nyár és viszonylag rövid tél, valamint területenként eltérő mennyiségű (500-2000 mm), kiegyenlítettebb eloszlású – de nyári maximumot mutató – csapadék jellemzi. Ennek köszönhetően a szubtrópusok mezőgazdasága – elsősorban is a növénytermesztés – jóval gazdagabb és sokszínűbb, mint sok más éghajlati területé. A legfontosabb termesztett növények közül kiemelkedik a *gyapot* (Kína, Brazília) és a *dohány* (Kína, Brazília, USA), de jelentős a *rizs* (Kína, Brazília, Japán), a *tea* (Kína), a *kukorica* (USA, Kína, Brazília, Dél-afrikai Köztársaság), továbbá a *földimogyoró*, a *batáta*, a *cukornád*, és *egyes zöldség- és gyümölcsfélék* (citrusfélék, őszibarack) termesztése is. A természetes növénytakaró számos faja szintén jelentős gazdasági értékkel bír, itt mindenekelőtt a sokoldalúan hasznosított (építkezés, bútorgyártás, hangszerkészítés stb.) *bambuszfajokat* és az Ausztráliában őshonos eukaliptusz nemzetség tagjait kell megemlíteni.

A növénytermesztés mellett az állattenyésztés is igen változatos, sertést, szarvasmarhát és juhot is nagy számban tartanak a szubtrópusi öv országaiban. Ugyanakkor az állattartás körülményei meglehetősen eltérők, míg pl. Ázsiában gyengén fejlett a nagytestű, sok takarmányt igénylő állatok tartása, addig Dél-Amerikában és Ausztráliában a vezető mezőgazdasági ágak közé tartozik a nagy tömegű húst, tejterméket, bőrt és gyapjút produkáló szarvasmarha-, illetve juhtenyésztés. A zóna országaiban jelentős gazdasági ágazat a **halászat** is, amely a tengerek, óceánok élővilága mellett a *mesterséges halastavak halállományára is támaszkodik*. Elsősorban Ázsiában elterjedt a *selyemhernyó-tenyésztés* is, amely a hernyóselyem előállítására révén fontos textilipari nyersanyagot szolgáltat.

Figure 4.31. Ázsiában a halászat termékei általában a lakosság legfőbb fehérjeforrásai. Dagályra váró halászbárkák Tajvan tengerpartján (Trócsányi A. felvétele)

A **mediterrán területek** hőmérsékleti viszonyai nagyjából hasonlóak a szubtrópusi monszunhoz, az átlagos csapadékmennyiség (500-700 mm) azonban kevesebb, és ennek nagyobb része is a téli időszakban hullik. A klímaviszonyok a természetes vegetációban is tükröződnek, a mediterrán területeken jobbra az örökzöld fák és cserjék a meghatározó flóraelemek (paratölgy, oleander, babérfa, puszpáng, cédrusfajok, olajfa, szentjánoskenyérfa, mandulafenyő, borókafenyő, ciprusfélék stb.). Az éghajlati adottságok miatt a *terület művelési típusai sokrétűek*, az öntözés nélküli extenzív termeléstől a vegyes kultúrákon át az öntözéses növénytermesztésig terjednek.

Az öntözés nélküli gazdálkodást a *gabonafélék* dominanciája jellemzi, ezen belül is meghatározó a **búza** szerepe. Vegyes kultúrák valamivel csapadékosabb területeken alakultak ki, ahol a száraz időszak négy hónapnál rövidebb. E területek jó minőségű talajain *kukoricát, rizst, különböző zöldség- és főzelékféléket, gyümölcsöket* termelnek. Utóbbiak közül kiemelkedik a **szőlő**, amelynek termesztésében a mediterrán térségek (Olaszország, Franciaország, Spanyolország, USA, Chile, Ausztrália, Dél-afrikai Köztársaság) meghatározó szerepet játszanak, de jelentős a mandula (USA, Spanyolország, Olaszország, Marokkó) termelése is.

Az öntözéses növénytermesztés elsősorban a tengerparti síkságokra és a belső völgyekre jellemző, itt viszonylag kis területen gyakran öt-hat különböző növény termelésével is foglalkoznak. A termesztett növények közül említést érdemel a narancs (USA, Spanyolország, Olaszország), a citrom (Spanyolország, Törökország, USA, Olaszország), a mandarin (Spanyolország, Olaszország, Törökország), a grapefruit (USA, Dél-afrikai Köztársaság, Izrael, Törökország), a füge (Törökország, Algéria, Marokkó, Spanyolország), a szelídgesztenye (Törökország, Olaszország, Portugália, Spanyolország, Görögország), valamint a gyapot, a rizs és a különféle primőr zöldségek. Jelentős emellett az **olívatermelés** is, e téren a Földközi-tenger partvidékének országai gyakorlatilag egyeduralgok. A térség állattenyésztése kevésbé sokszínű, a szinte mindenütt előforduló juh mellett az őszvér és a szamár érdemel említést.

A hűvös nyarú, enyhe telű, sok és egyenletes eloszlású csapadékkal jellemezhető **óceáni területek** a kontinensek nyugati, tengerparti részein alakultak ki, klímájuk alakulásában az óceánok télen enyhítő, nyáron hűsítő hatása meghatározó szerepet játszik. E klimatikus adottságok elsősorban *az alacsonyabb hőigényű növények termelésének kedveznek*, míg *dús fűvű rétek, legelők* – kiegészülve a szántóföldi takarmánytermeléssel – az állattenyésztés – mindenekelőtt a **szarvasmarhatartás** – számára teremtenek ideális feltételeket. A szántóföldi növénytermelést a *búza, a rozs, az árpa, a zab, a len és a különböző takarmánynövények* uralják, de egyes területeken (Flandria, Párizsi-medence, Délnyugat-Németország) cukorrépát, gyümölcs- és zöldségféléket is termelnek nagyobb mennyiségben, míg másutt (Rajna-mente, Medoc, Armagnac) jelentős szőlő- és bortermelés zajlik. Egyedi művelési ágak jellemzik Hollandiát, ahol jelentős üvegházi zöldség- (főként paradicsom)termelés, valamint dísnövény- és virágkertészkedés folyik. Az állattenyésztésben a legeltetésre (Nagy-Britannia, Írország, Németország) és

az intenzív rét- és legelőgazdálkodásra, valamint takarmánytermesztésre (Belgium, Hollandia, Dánia) alapuló szarvasmarha-tenyésztés a vezető ágazat, de helyenként jelentős a sertés- (Dánia), a juh- (Új-Zéland, Nagy-Britannia) és baromfitenyésztés is.

Figure 4.32. Az óceáni éghajlatú területek mezőgazdasága hagyományosan az állattenyésztésen alapszik. Ezek a juhek a dániai Hjerl Hede skanzenjében ma már inkább csak a hangulat és a turisták kedvéért legelésznek (Skive, Vestjylland, Dánia, Pirisi G. felvétele)

A **nedves kontinentális** területek a mérsékelt övezet óceánoktól távolabb fekvő részein alakultak ki; időjárási viszonyaikat leginkább a ciklonok és anticiklonok szinte állandó hatása alakítja. A térségre a négy évszak megléte a jellemző, ezek hőmérsékleti és csapadékvizonyai azonban meglehetősen nagy eltérést mutatnak a földrajzi szélesség és az óceánoktól való távolság függvényében. Ennek megfelelően a terület természetes növénytakarója is változatos, a lombhullató erdőktől a fátlan sztyeppéig terjed. A *nedves kontinentális területek uralkodó talajai (barna erdőtalaj, csernozjom, préritalaj) kedvezőek a növénytermesztés számára*, a gabonafélék, takarmánynövények, ipari növények, zöldség- és gyümölcsfélék termelése egyaránt jelentős. A jellemző termények közül kiemelkedik a **búza** (Kína, USA, Oroszország, Kanada, Ukrajna), a **kukorica** (Kína, USA, Ukrajna, Moldova), a köles (Kína), a kender (Kína), a szójabab (USA, Argentína), a cukorrépa (USA, Oroszország, Lengyelország, Ukrajna), a napraforgó (Oroszország, Ukrajna, Argentína), valamint egyes zöldség és gyümölcsfélék. Az állattenyésztésben a jó hozamú legelőterületek és a takarmánygabona-termelés *nagyarányú sertés- és baromfitartást* tesznek lehetővé, amelyek mögött a szarvasmarha-tenyésztés kissé háttérbe szorul.

A **száraz kontinentális** területek az óceánoktól távol fekvő, elzárt területeken alakultak ki, éppen ezért csapadékban szegényebbek, ami a mezőgazdaság termelési viszonyait is jelentősen befolyásolja. Mivel a párolgás a legtöbb helyen sokszorososan felülmúlja a csapadékmennyiséget, nem alakulhatott ki gazdag természetes növénytakaró, és sivatagok, félsivatagok jöttek létre. A legnagyobb ilyen összefüggő területek **Euráziában** alakultak ki, száraz kontinentális éghajlat uralkodik a Kaszpi-mélyföldön, a Turáni-alföldön, a Kazah-hátságán, Belső-Mongóliában és Észak-Kína egyes részein. Jellemző emellett az Iráni-medencevidék területén, valamint Észak- (Nagy-medence, Colorado-fennsík) és Dél-Amerika egyes részein (Patagónia) is. E területek éghajlata szélsőséges, mind a napi, mind az évi hőmérséklet-ingadozás igen jelentős, a csapadék mennyisége pedig sehol sem éri el az évi 500 mm-t, leggyakrabban még a 300 mm-t sem. Ennek ellenére a hőmérsékleti viszonyok általában kedveznek a mérsékelt övezet, sőt helyenként

a szubtrópusok növényeinek is, így változatos növénytermesztés alakulhatott ki.

A száraz művelésű területeken a vezető gabonanövény a **köles** (Kína, Kazahsztán, Üzbegisztán), a búza, a kukorica, az árpa és a zab jóval kisebb szerepet játszik. Az öntözött oázisok fő növénye a **gyapot** (Üzbegisztán, Tádzsikisztán, Kazahsztán, Irán), de jelentős a szőlő- és a gyümölcstermesztés (sárga- és őszibarack, füge – Üzbegisztán; gránátalma – Irán) is. A hűvösebb öntözött területeken a gyapot helyett búzát és cukorrépát termelnek. Az állattenyésztés vezető ága a **juhtenyésztés**; Kazahsztánban főként gyapjas juhokat tartanak, a többi közép-ázsiai volt szovjet tagköztársaságban, valamint Afganisztánban és Mongóliában pedig a perzsaprémot adó karakül juhok tenyésztik.

A **boreális öv** az északi félteke nagykiterjedésű szárazföldjeinek mintegy harmadát foglalja el, éghajlatát a hosszú, hideg tél, és a rövid, hűvös nyár jellemzi. A csapadék nagyobb része hó formájában hull, és az alacsonyelpárolgás miatt tartósan meg is marad. A térség természetes növénytakarója a különböző tűlevelű fajokat magába foglaló tajga, de emellett bizonyos lombhullató fák (nyárfa, nyírfa) is előfordulnak. *A boreális öv területén húzódik Földünk legnagyobb összefüggő erdőtakarója*, így nem véletlen, hogy a mezőgazdaság kiemelt ágazata a térségben az erdőgazdálkodás. A klimatikus viszonyok a növénytermelés számára nem kedvezőek, így elsősorban kisebb hőigényű növények (rozsa, árpa, zab, szálas takarmányok, burgonya, len) termelésére nyílik lehetőség. Az állattenyésztés jelentősége a térség számos országában (Kanada, Finnország, Svédország) meghaladja a növénytermelését, ezen belül is a *hús- és tejtermelésre specializált szarvasmarha-tenyésztés a domináns*. Szintén jelentős a térségben a halászat, Oroszország és Kanada is nagy mennyiségű halat zsákmányol évente az óceánok és tengerek vizéből.

A hideg övezet és az azonális területek mezőgazdasága

A hideg övezetben a **szubpoláris** területeken *beszélhetünk csak mezőgazdaságról*, e térségek a mérsékelt övezettől északra helyezkednek el, gyakorlatilag csak az északi féltekén. A területek éghajlatát hosszú, hideg tél és rövid, hűvös nyár jellemzi, a csapadék mennyisége pedig alacsony (200-300 mm). A csekély párolgásnak köszönhetően azonban a hó helyenként 9-10 hónapig is megmarad, *a talaj pedig a legtöbb helyen állandóan fagyott*. A rövid vegetációs időszak miatt *a földművelés lehetőségei a tundrazónában korlátozottak, csupán a gyorsan érő burgonyafajták, valamint néhány zöldség- és takarmányféle termelhető*. Az állattenyésztés fő ágazata a **rénszarvastartás** (Oroszország, skandináv országok, Kanada), amely biztosítja a lakosság húsellátását, bőre pedig ruházkodási célokat szolgál. A boreális övhöz hasonlóan jelentős a **halászat**, ebben Oroszország és Kanada mellett Izland is az élen jár.

Figure 4.33. Főútra tévedt rénszarvasok Lappföldön (Finnország, Trócsányi A. felvétele)

Földünknek vannak olyan mezőgazdasági területei is, amelyek nem jellemezhetők egyetlen éghajlati övezet adottságaival, mivel a termelés nem az egyenlítőről való távolság, hanem a tengerszint feletti magasság függvényében változik. Az **azonális területek** között a legnagyobb változatosságot a trópusi övezet mezőgazdasága mutatja, itt követhető nyomon a leginkább a **függőleges övezetesség**, de itt is számottevő különbségek vannak a természetett növényeket és a tenyésztett állatokat tekintve az egyes kontinensek között.

Dél-Amerikában, az Andok területén 1000-1400 méteres magasságig a földrajzi szélességnek megfelelő mezőgazdasági adottságú területeket (*tierra caliente*) találunk, amelyek jellemző növényei a banán, a kakaó és a cukornád. Ezt a 2000-2500 méteres magasságig felnyúló *tierra templada* váltja, ahol a kukorica és a kávé termelése kerül előtérbe, majd a *tierra fría* következik, ahol búzát, árpát, babot, burgonyát termelnek. Ez utóbbi 3200-3500 méter magasságban a *tierra helada* váltja fel, amelynek mezőgazdasági hasznosítása a legeltetésre szorítkozik. Az állattenyésztés a Magas-Andokban két jellegzetes állatfajta, a *lámára* és az *alpakára* koncentrál, de egyes területeken jelentős a *juhtenyésztés* is.

Hasonló a vertikális zonalitás képe Afrikában, az **Etióp-fennsík** területén is, ahol a nyugati és déli lejtőket mintegy 1000 méter magasságig trópusi esőerdő, 100 és 1700 méter között pedig szavannanövényzet borítja. A természetett növények közül 1700 méterig a kávé, a gyapot, a cukornád, a köles és a banán, 1700-2400 méter között pedig a kukorica, a kávé, a szőlő, a dohány és a citrusfélék dominálnak. Efelett már az állattenyésztés a meghatározó mezőgazdasági ágazat, a lakosság főként juhot és szarvasmarhát tart. Ugyancsak a juhtenyésztés dominál a szubtrópusi területek csapadékszegény hegyvidékein, az alacsonyabb hegyvidékeken és fennsíkokon (Meseta, Anatólia, Iráni-fennsík) azonban emellett az extenzív gabonatermelés – elsősorban búza – is nagy hangsúlyt kap.

Belső-Ázsia hegyvidékein szintén az *állattenyésztés* a meghatározó (Tibet – juh, kecske, jak; Tien-San – juh; Pamír – juh, kecske), növénytermesztésre csak a mélyebb völgyekben (Tibet – árpa, burgonya, hüvelyesek) és az alacsonyabb száraz sztyeppeken (Tien-San – árpa, búza) van lehetőség.

Európa magashegységeire szintén a hegyvidéki azonális gazdálkodás a jellemző, ennek típuspéldáját kontinensünkön az **Alpok** szolgáltatja. Itt mintegy 1300-1400 méteres magasságig még jelentős a földművelés, feljebb haladva azonban egyre inkább az állattenyésztés, azon belül is a tejtermelő szarvasmarhatartás dominál. Némiképp eltérő képet mutat a Kárpátok mezőgazdasága,

ahol juhtenyésztés a legfontosabb mezőgazdasági ágazat, a szarvasmarhatartás csak a székellyöldi medencékben jelentős.

A mezőgazdasági termelés területi típusai

A mezőgazdasági termelés nemcsak az éghajlati övekhez igazodva mutat jelentős területi különbségeket, de a **gazdálkodási típusok** is jól elkülöníthetően jellemzőek Földünk egyes területeire. Az agrárföldrajz *Derwent Whittlesey* 1936-ban megjelent *Major Agricultural Regions of the Earth* című tanulmányának megjelenése óta foglalkozik behatóan a mezőgazdasági tipológia kérdéseivel, és az azóta eltelt évtizedekben a rendszer számos elemét sikerült és kellett módosítani, illetve kiegészíteni. Az alap azonban minden esetben *Whittlesey* kategorizálása, így mi is e felosztásban tárgyaljuk az agrárgazdaság területi típusait.

Első helyen a **talajváltó** gazdálkodást említhetjük, amely a hagyományos mezőgazdaság legsajátságosabb földrajzi típusa. *A művelés során nem a veteményt, hanem a földeket váltják, a talaj kimerülése után új területeket vonnak be a termelésbe.* A gazdálkodás alapvető célja az önellátás, jelentősebb árutermelést a kezdetleges eszközök (balta, kapa, ásóbot, ritkán eke) használata nem is tesz lehetővé. A talajváltó gazdálkodás napjainkban Afrika, Dél-Amerika és Ázsia egyes trópusi területeire jellemző, terményei közül a batáta, a jasz, a tarógyökér, a manioka és – helyenként, pl. Laoszban – a rizs emelhető ki. A földműveléshez csak ritkán kapcsolódik állattenyésztés; leggyakrabban sertést és különféle szárnyasokat, Afrikában emellett juhót, kecskét, és elvétve szarvasmarhát is tartanak.

Az **árasztásos rizstermelés** meghatározóan Ázsia területére jellemző, a Távol-Keleten döntően ez szolgáltatja a falusi lakosság megélhetését. Uralkodó művelési módnak számít Kínában, a Koreai Köztársaságban, Japánban, de Vietnam, Mianmar, Kambodzsa, Thaiföld, India, Banglades, Sri Lanka, Indonézia és a Fülöp-szigetek jelentős területein is. E művelési típusban – a takarmánytermelés hiánya miatt – az állattenyésztés szintén elhanyagolható, a bivaly- és sertésállomány csupán a csekély természetes takarmánybázisra számíthat.

Figure 4.34. Apró elárasztott rizsparcellák végeláthatatlan sora a thaiföldi tengerparton (Trócsányi A. felvétele)

A **nomád pásztorkodás** a mezőgazdaság egyik legősibb ága, a Szaharától a mongol pusztáig húzódó sivatagos, félsivatagos térségekben több mint 3000 év élnek vándorló állattenyésztők. Számuk napjainkban valószínűleg nem éri el a 15 millió főt, ám *a legeltetés során csaknem 10 millió km²-nyi területet használnak, ami a Föld összes művelt területének csaknem kétszerese*. A nomád pásztorok állataikat kizárólag a természetes növényzettel táplálják, a legelőket nem vetik be, takarmányt nem tárolnak. Az állatállomány területenként változó összetételű, a legtöbb helyen a juh és a kecske a meghatározó, míg a szarvasmarha jelentősége csekély. Ez utóbbi arra vezethető vissza, hogy a szarvasmarha jobb legelőket és több ivóvizet igényel, ennek köszönhetően tartása csak a Száhel-övezetben és a szudáni térségben jelentős. A Szahara és az Arab-sivatag legszárazabb területein a tevé az uralkodó állatfaj, míg Közép-Ázsiában és Mongóliában a juh a legelterjedtebb. Sajátos formáját képviseli a vándorló állattenyésztésnek az Eurázsia tundravidékeire jellemző sarkvidéki nomadizmus, amelynek kizárólagos állata a rénszarvas.

Figure 4.35. Noha tartásuk meglehetősen rideg, ezek a tevék már nem vadon kóborolnak. A gyér növényzet erősen korlátozza az állattenyésztés lehetőségeit is. (Tunézia, Douz városától keletre, Trócsányi A. felvétele)

Amíg a nomád pásztorkodás főként a sivatagi, félsivatagi területek sajátja, az úgynevezett **transhumance**, félnomád pásztorkodás elsősorban a mediterrán területek sajátja. A nyáron a hegyvidéki legelőket, télen pedig a síkságokat hasznosító juh- és kecskelegeltetés Afrikában Marokkó és Algéria, Európában pedig Spanyolország, Olaszország, Görögország, Albánia és Horvátország egyes vidékeire jellemző.

A **mediterrán mezőgazdaság** döntően a Földközi-tenger partvidékére jellemző, de megtalálható Közép- és Dél-Kaliforniában, Chile középső részén, Délnyugat-Afrikában és Ausztrália délnyugati, déli területein is. A megművelt területek legnagyobb részén gabonaféléket, döntően búzát és árpat termelnek, de nagy jelentőségű a szőlő, az olajfa, a füge és – helyenként – a datolya művelése is. A szőlő és az olajbogyó további feldolgozása szintén jelentős gazdasági tevékenység; a bor és az olívaolaj napjainkban is a mediterrán országok egyik legfontosabb mezőgazdasági cikkének számít. Ugyancsak fontos része a növénytermesztésnek a gyümölcs- és zöldségtermelés, előbbi csoportból az alma, a körte, a narancs, a citrom, a grapefruit és a mandarin, míg utóbbiból a saláta, a zöldborsó, a vöröshagyma, a fokhagyma, a kelvirág és a paradicsom emelhető ki. Az állattenyésztésben a juh- és kecsketartás a meghatározó (a már említett transzhumálás formájában), a szarvasmarha-tenyésztés viszonylag háttérbe szorul.

A **vegyes gazdálkodás** legfontosabb jellemzője az eddigiektől eltérően az, hogy a növénytermesztés és az állattenyésztés nem szakad el egymástól, a gazdálkodást a két ágazat kombinációja jellemzi. A vegyes gazdaságot Európában Írországtól Közép-Európán át Oroszorszáig szinte mindenütt megtalálhatjuk, de jellemző művelési formának tekinthető az USA középső-keleti felében (kukoricaövezet), Argentínában, Délkelt-Ausztráliában, Dél-Afrikában és Új-Zélandon is. *A vegyes gazdálkodás alapvetően árutermelő jellegű, ennek köszönhetően magas fokú a gépesítettség, és jelentős a műtrágya-felhasználás is*. A legfontosabb termények közül az USA-ban a kukorica és újabban a szójabab, Európában pedig a búza, illetve az északi területeken a rozs és az árpa emelhető ki. Emellett nagy mennyiségben termelnek még

cukorrépát, burgonyát, zabot és árpát is. Bár számos gazdálkodó számára a növénytermesztés is fontos megélhetési forrást jelent, a vegyes gazdálkodás meghatározó ágazatának az állattenyésztés (szarvasmarha-, sertés- és baromfitartás) tekinthető. A megtermelt gabona és a takarmánynövények jelentős hányadát – közvetlenül vagy feldolgozott formában – az állatok etetésére használják, és a gazdaságok jövedelmének számottevő része az állati termékek – tej, vaj, sajt, marha- és sertéshús, szárnyasok, tojás – értékesítéséből származik.

A **tejgazdaságok** bizonyos értelemben a vegyes gazdaságok egy külön típusának tekinthetők, ahol a termelés döntően a szarvasmarhatartásra, illetve a tej- és tejtermékkészítésre összpontosít. Ilyen szakosított gazdaságokat találunk nagy számban Anglia nyugati részén, Írországon, Skóciában, Franciaországban Bretagne és Normandia területén, Hollandia déli részén és Frízföldön, Észak-Németország partvidéki területein, Dánia, Svédország, Norvégia és Finnország mezőgazdasági körzeteinek nagy részén, Ausztria, Svájc és Észak-Olaszország hegyvidéki területein, az USA-ban és Kanadában a Nagy-tavak környékén, valamint Délkelet-Ausztráliában és Új-Zéland Északi-szigetén. A tejgazdaságok között területenként mutatkozó legfontosabb különbségek az állatok takarmányozásában, illetve a tej felhasználásának módjában mutatkoznak. Az enyhe telű térségekben és egyes hegyvidéki területeken a legeltetésből származik a takarmány legnagyobb része, a hűvösebb területeken viszont fokozott szerepet kapnak a szántóföldi takarmánynövények is. Szintén nagy eltéréseket mutat a tej felhasználási, feldolgozási módja is, a legtöbb országban a tej felét-háromnegyedét feldolgozzák. Különösen nagy arányt képviselnek a feldolgozott termékek Belgium, Hollandia, Dánia, Írország, Ausztrália és Új-Zéland tejgazdaságaiban; e hat ország adja Földünk vajexportjának több mint felét, és sajt kivitelének mintegy 40%-át.

Az **ültetvényes gazdálkodás** néhány ipari és élvezeti növény termelésére *specializálódott*, és ennek megfelelően nagy súlyt képvisel a mezőgazdasági termékek világkereskedelmében is. Az exportra termelő ültetvényes rendszer gyökerei az európai hatalmak tengerentúli gyarmatosításának kezdetére esnek, ekkor indult meg a trópusi, szubtrópusi területeken az ott már korábban is termesztett növények nagy volumenű, a kivitelre összpontosító termelése. Az ültetvények döntően egy, esetleg kettő növény termesztésére szakosodtak, amelyek jelentős részét még helyben fel is dolgozzák. Napjainkban a trópusi, szubtrópusi ültetvényeken döntően fás növényeket (kaucsukpálma, kókuszpálma, olajpálma, szizál, kávé, kakaó, tea) termelnek, de jelentős egyes évelő vagy egynyári növények (banán, juta, földimogyoró, gyapot, dohány) termesztése is.

A **ranchgazdálkodás a külterjes állattenyésztés** jellegzetes formája, amely az európai telepések amerikai és ausztráliai térfoglalásával párhuzamosan fejlődött ki és terjedt el. E gazdálkodási forma sajátossága, hogy a magántulajdonban lévő, bér munkások gondozta állatok döntően természetes takarmányokkal táplálkoznak, amelyet vándorolva kutatnak fel. A szarvasmarha- és juhtartásra koncentráló állattenyésztés célja a hús-, gyapjú- és bőrtermelés, amelynek jelentős része exportálásra kerül. Napjainkban a ranchgazdálkodás a szárazabb területekre húzódtott vissza, és leginkább az USA nyugati részére (és Kanada, valamint Mexikó ezzel határos területeire), a venezuelai llano-kra, a brazil sertao-ra, az uruguayi pampára, az Argentína egyes területeire (Chaco, Patagónia), a dél-afrikai Karoo területére, Ausztrália belső félsivatagjaira és Új-Zéland Déli-szigetének felföldjeire jellemző.

Figure 4.36. Nem is annyira külterjes szarvasmarha-tenyésztés Dél-Afrikában: a berendezések a legelők öntözéséről árulkodnak. (Trócsányi A. felvétele)

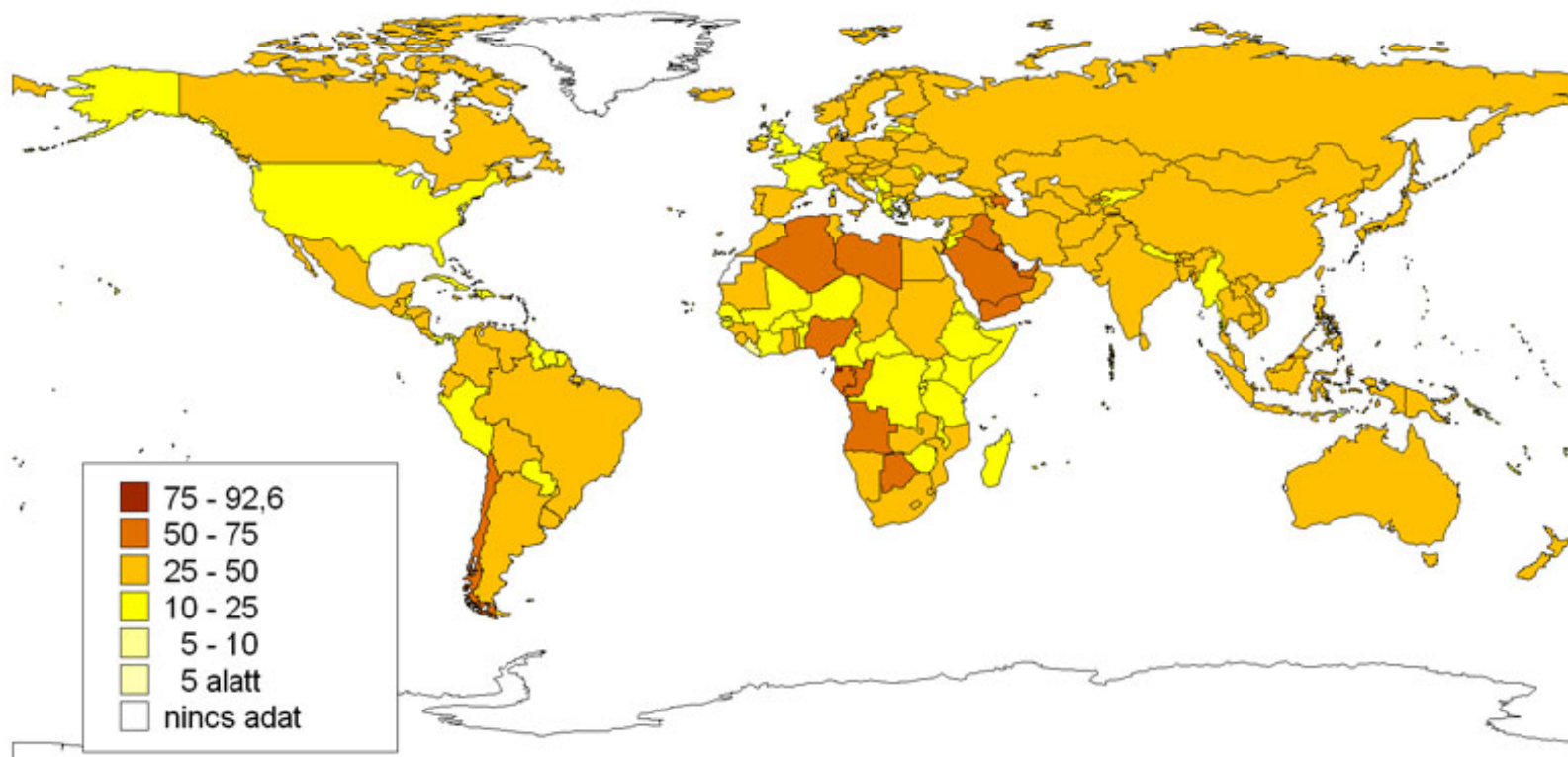

A mezőgazdasági termelés területi típusainak közül utolsóként a **nagyüzemi gabonatermelést** kell említenünk; e művelési forma az észak-amerikai és ausztráliai prérók, valamint az orosz és kazah sztyeppék jellegzetes gazdálkodási tevékenysége. E gazdaságok legfőbb terménye a búza, amelynek jelentős része exportra kerül. A legnagyobb exportőrnek az USA és Kanada számít, de jelentős az orosz, az ausztrál, az argentin és a kazah búzakereskedés is. Mivel a nagyüzemi gabonatermelés gyakorlatilag monokultúrás művelésnek tekinthető, erősen ki van szolgáltatva az időjárás viszontagságainak. Egy-egy aszályosabb esztendőben jelentősen csökkenhetnek az amúgy sem magas termésátlagok, így nem véletlen, hogy néhány országban (Ausztrália, Argentína) megindult a búzatermelés és az állattenyésztés összekapcsolása a termelés kockázatának csökkentése érdekében.

Az ipar területi képe

Az ipar területi elhelyezkedésében – a mezőgazdasággal ellentétben – a természeti adottságok kevésbé dominálnak, az ágazatok területi elrendeződését számos egyéb tényező befolyásolja. E tényezők szerepe ágazatonként eltérő, egy-egy részterület esetében – földrajzi térségenként is változó intenzitással – más-más összetevő kaphat nagyobb hangsúlyt. Arra természetesen jelen munka keretei között nem vállalkozhatunk, hogy az ipar alágazatainak mindegyikét részletesen megvizsgáljuk, így csak a legfontosabb(nak vélt) iparágak területi elhelyezkedésének sajátosságait igyekszünk röviden bemutatni.

Figure 4.37. Az ipar aránya az egyes országok GDP-jében, %, 2009 (Forrás: CIA World Factbook alapján szerk.: Pirisi G.)

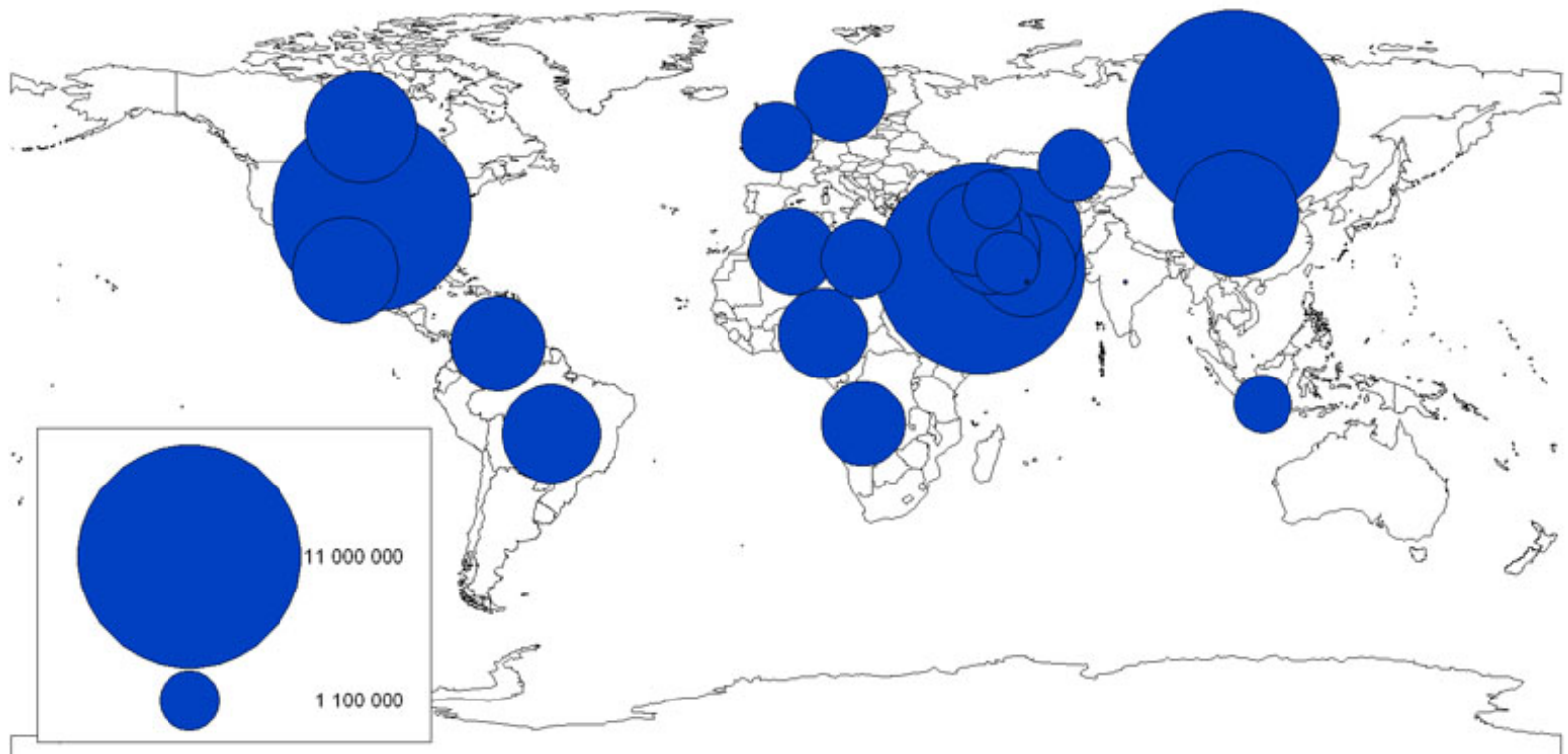
A természeti adottságok legnagyobb mértékben a **kitermelőipar** területi elhelyezkedését befolyásolják, jelentőségük itt – ha nem is kizárólagosnak, de – meghatározónak mondható. Egy terület geológiai adottságai, az ott fellelhető energiahordozók, ásványkincsek alapvetően kijelölik a bányászat mozgásterületét, hisz más nyersanyag kitermelése, mint az adott területen fellelhetőé, nem lehetséges. *Valamely energiahordozó vagy ásványkincs lelőhelye nem jelenti automatikusan a bányászat megtelepedését is*, hiszen a kitermelés beindítása számos egyéb befolyásoló tényező (rétegek vastagsága, helyzete, kitermelendő nyersanyag mennyisége, termelés gazdaságossága, rendelkezésre álló tőke stb.) függvénye. Éppen ezért a kitermelés a legtöbb esetben csak ott tartható fenn hosszú távon, ahol nagy mennyiségű, nyereségesen kitermelhető nyersanyag áll rendelkezésre.

Általában e területek azok, amelyek a világgazdaságban kiemelt szerepet töltenek be egy adott energiahordozó vagy ásványkincs bányászatában, és termelésük révén jelentősen befolyásolni tudják adott termékek világpiaci árát is. Ez a legtöbb esetben néhány országot vagy országcsoportot jelent, ezek többsége Földünk gazdaságilag fejlett, vagy rohamosan fejlődő államai közé sorolható. Ezen állítás mindenekelőtt *a stratégiai és gazdaságilag nagy jelentőségű energiahordozók* (kőolaj, földgáz, uránérc, feketekőszén) és ásványkincsek (vasérc, rézérc, bauxit) esetében igaz, ezek kitermelésében a világgazdaság korábban felvázolt centrumtérsegei (USA, Európai Unió) és feltörekvő új hatalmai (Brazília, Oroszország, India, Kína) többnyire az élmezőnybe tartoznak. Egyetlen kivételként Japán említhető, amely annak ellenére vált a világgazdaság meghatározó akciócentrumává, hogy mind fosszilis energiahordozókban, mind színes- és nemesfémekben kifejezetten szegény országnak számít.

Napjaink stratégiai talán legfontosabb energiahordozója a **kőolaj**, amelynek termelésében az említett gazdasági gócterületek közül Oroszország (1.), az USA (3.), Kína (5.) és Brazília (9.) az élmezőnybe tartozik, ám mellettük megjelennek a vezető termelők között olyan országok is mint Kanada, Mexikó, a *Perzsa-öböl térségének államai* (Szaúd-Arábia, Irán, Egyesült Arab Emírségek, Kuvait, Irak, Katar), Venezuela, Norvégia, Nagy-Britannia, Kazahsztán, vagy Afrikából Nigéria, Algéria, Angola és Líbia. Ezen országok többsége az exportban is meghatározó szerepet játszik, és a termelés, illetve a kivitel mennyiségének alakításával jelentős hatást képes gyakorolni a világpiaci árakra, mindenkor erősítve egyben saját világgazdasági pozícióit is. A kőolajhoz hasonló jelentőségű földgáztermelésében nagyrészt az imént említett országok, térségek járnak az élen, kiegészülve néhány, korábban nem említett állammal (Hollandia, Indonézia, Üzbegisztán, Egyiptom, Malajzia, Ausztrália, Argentína).

Figure 4.38. A világ 20 legjelentősebb kőolaj-kitermelője, millió barell, 2008 (CIA World

Factbook adatai alapján szerk.: Pirisi G.)

A **földgáz** esetében a készletek birtoklása és a kitermelt gáz exportja ugyancsak meghatározó stratégiai jelentőséggel bír, ennek révén a jelentős exportőrök komoly gazdasági nyomást is képesek gyakorolni a nekik esetenként kiszolgáltatott helyzetben lévő importáló országokra (lásd orosz-ukrán, orosz-belorusz gázviták). Ahogy az energiatermelésben a 20. század folyamán a kőolaj és a földgáz egyre nagyobb szerepet kezdett betölteni, úgy csökkent e téren a 18-19. században meghatározó **feketekőszén** jelentősége. A kitermelésben itt is a világgazdaság formálódó és régebbi akciócentrumai a meghatározók, az 5990 millió tonnás világtermelés gyakorlatilag felét (2971 millió tonna) *Kína* produkálta 2009-ben, de az USA és India együttes termelése is további 24%-ot jelentett. A Triád vezető államai és a BRIC-országok közül csupán Oroszország tudott bekerülni a tíz legnagyobb termelő közé, mellette még Ausztrália, Indonézia, a Dél-afrikai Köztársaság, valamint Kazahsztán, Lengyelország és Kolumbia tartozik a legtöbbit termelő országok sorába. Az **uránérc** termelése némileg más képet mutat, hisz itt is megtalálhatók ugyan a jelentős termelők között a nagy gazdasági erőterek központi államai (Oroszország, USA, Kína, India, Brazília), a nagyobb mennyiséget azonban nem ezek, hanem Kazahsztán, Kanada, Ausztrália, Namíbia, Niger és Üzbegisztán bányásszák.

Ha azonban fenti sorok mögé nézve nemcsak a neveket és a pusztá számadatokat vizsgáljuk, számos fontos következtetést levonhatunk. Mindenekelőtt megállapítható, hogy a *gazdaságilag legfejlettebb, vagy a legdinamikusabb gazdasági fejlődést produkáló országok jelentős része* (Kína, Oroszország, USA, India, Brazília, néhány EU-s ország, valamint a G8-tag Kanada) *a stratégiai fontosságú energiahordozók termelésében is élen jár, ami gazdasági fejlettségük egyik fontos mutatójának tekinthető.* Ugyanakkor csupán a bányászat nem meghatározó tényezője a gazdaság fejlettségének, amit igazol az, hogy Japán minimális kitermelőipara ellenére Földünk gazdaságilag egyik legfejlettebb állama, míg Kazahsztán, a Dél-Afrikai Köztársaság vagy az OPEC-országok egy vagy több kulcsfontosságú nyersanyag meghatározó termelőiként is mindössze közepesen fejlett vagy fejlődő országoknak titulálhatók.

Hasonló képet kapunk, ha a legfontosabb ásványkincsek, **színes- és nemesfémek** bányászatát vizsgáljuk; a legnagyobb termelők között mindig szerepel legalább három-négy ország Földünk gazdaságilag legfejlettebb államai közül, ugyanakkor számos további ország (Mexikó, Indonézia, Peru, Chile, Guinea, Jamaica, Kongói Demokratikus Köztársaság, Irán) jelentős ásványvagyonra és -bányászata ellenére is megrekedt a gazdasági fejlettség közepes vagy alacsony szintjén. E helyzet érdemi javulása a jövőben sem várható,

hiszen ezen fejlődő országok jó része csupán egy-két bányakincs exportja révén képes jelen lenni a világpiacon, ami gazdaságukat sebezhetővé, egyoldalúvá teszi. Problémáikat tovább fokozza, hogy a hagyományos energiahordozók és a különféle ásványkincsek készletei is végesek, így az ezek kitermelése és kivitele révén most még jelentős jövedelemhez jutó államok bevételei a – nem is olyan távoli – jövőben csökkenni fognak, ami gazdasági fejlődésük megrekedését, stagnálását eredményezheti. Fentiek alapján tehát elmondhatjuk, hogy egy adott ország gazdasági fejlettségét a kitermelőipar csak kismértékben befolyásolja, a hangsúly sokkal inkább a feldolgozóiparra helyeződik.

Figure 4.39. Napjainkban a kitermelőipar súlypontját a fejlődő országokban kell keresni. Ez a hatalmas meddőhányó a dél-afrikai Johannesburg környékén ad sajátosan ipari (csúf) karaktert a tájnak (Trócsányi A. felvétele)

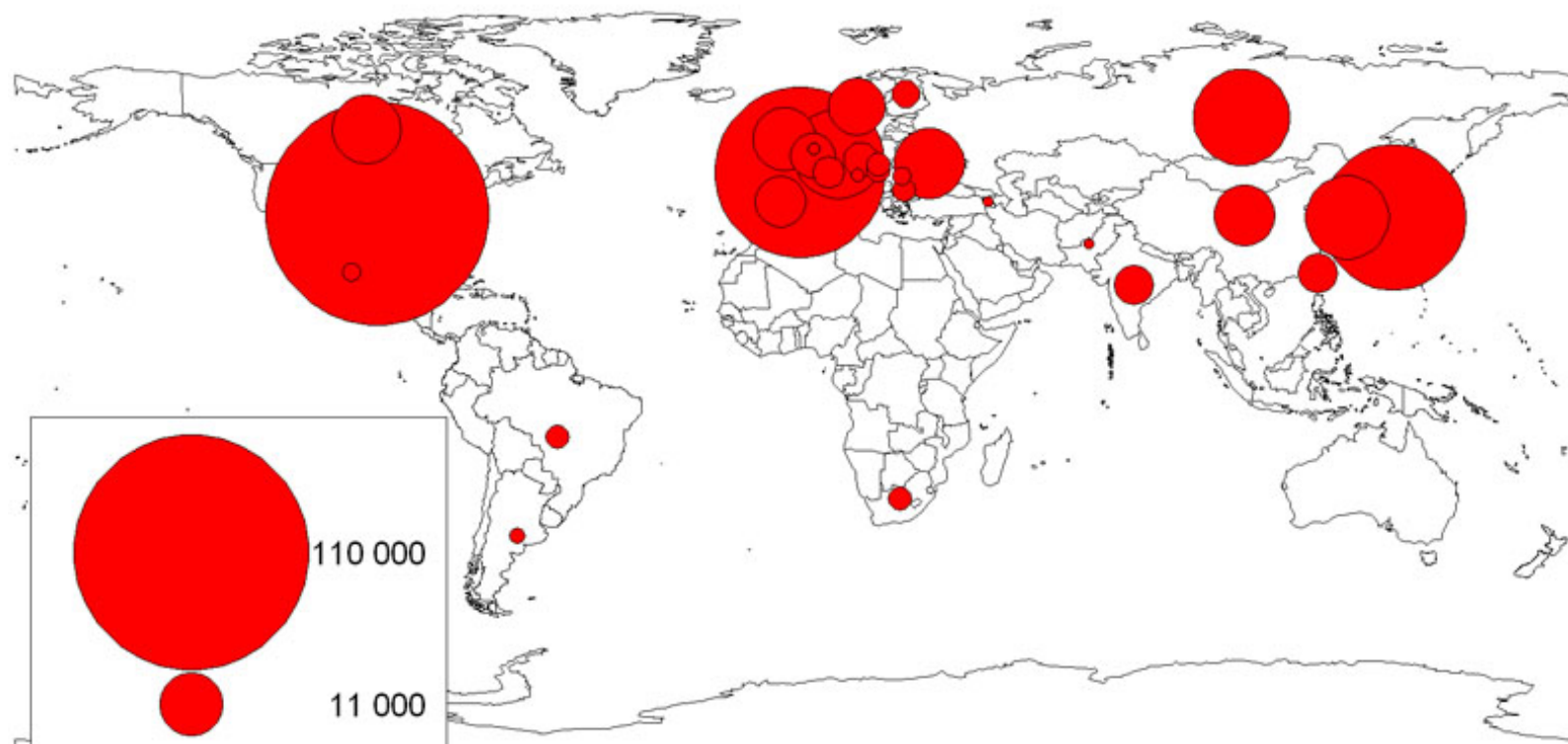
Természetesen ezen belül is vannak olyan alágazatok, amelyek megléte döntően befolyásolja egy ország gazdasági fejlődését, fejlettségét; ezek közé sorolhatjuk többek közt a *villamosenergia-ipart, a kőolajipart, a vegyipart, a gyógyszeripart, a gépjárműgyártást, a híradástechnikát, a számítástechnikát, a biotechnológiát vagy az információtechnológiát, tehát mindazon ágazatokat, amelyek jelentős tőkét és magasan kvalifikált munkaerőt igényelnek*. Napjaink világgazdaságában ezeket tekinthetjük **húzóágazatoknak**; azon országok, amelyek számottevő kapacitásokkal rendelkeznek ezen ágazatokban, joggal sorolhatók Földünk iparilag legfejlettebb államai közé.

E felsorolt ágazatok közül leginkább a **villamosenergia-ipar** az, amelynek területi elhelyezkedését a természeti tényezők leginkább befolyásolják, ám itt jelentős különbségek tapasztalhatók az egyes erőműtípusok között. A **fosszilis energiahordozók** erőművi felhasználása napjainkban is számottevő, ám a kezelési (pl. földgáz cseppfolyósítása) és szállítási technológia (csővezeték, tankerek stb.) fejlődésének köszönhetően esetükben kevesebb jelentősége van annak, hogy adott ország rendelkezik-e elegendő mennyiséggel adott energiahordozóból, hisz kereskedelmi csatornákon e termékek könnyen és gyorsan – de nem feltétlenül olcsón – beszerezhetők. Az energiatermelésben a *szénféleségek* korábbi dominanciája visszaszorulóban van, ám az ágazat egészét tekintve még mindig meghatározónak mondható. A szén *elsősorban azokban az országokban őrizte meg jelentőségét, amelyek nagyobb kiaknázható szénkészletekkel rendelkeznek* (Ausztrália, USA, Kína, Dél-afrikai Köztársaság, India, Lengyelország, Kazahsztán, Németország); ennek oka elsősorban az, hogy *nagy tömege miatt nagy távolságra történő szállítása kevésbé gazdaságos*.

A kőolaj és a földgáz esetében egyaránt jelentős a készletek és a termelés, illetve az import nyersanyag felhasználása, mint telepítő tényező. A termelésből való részesedését tekintve a földgáz jelentősége jóval meghaladja a kőolajét, utóbbi csak néhány országban kap nagyobb, esetenként kizárólagos hangsúlyt (Szaúd-Arábia, Kuvait, Irak, Libanon, Szenegál, Szudán). A földgáz felhasználása még olyan jelentős kőolajtermelők esetében is nagyobb szerepet kap, mint Irán, Mexikó, Nigéria, Algéria, Katar vagy az Egyesült Arab Emírségek. A kőolaj csekély részesedése leginkább azzal magyarázható, hogy felhasználása más iparágakban (kőolajipar, vegyipar) szintén nagyon jelentős, ez pedig az erőművi felhasználás lehetőségeit nagyban korlátozza. Ennek is köszönhető, hogy az energiatermelésben az atomerőművek is jóval jelentősebb szerepet töltenek be, mint az olajtüzelésű erőművek, előbbiekben mintegy két és félszer több energiát állítanak elő, mint utóbbiakban.

Az **atomerőművek** számos országban kulcsszerepet töltenek be az energiatermelésben (Belgium, Franciaország, Svédország); *területi elhelyezkedésüket az uránlelőhelyek léte vagy nem léte nem befolyásolja számottevően*, az uránérc a világpiacon azok számára is beszerezhető, akik nem rendelkeznek készletekkel ezen energiahordozóból. Ugyanakkor az ágazatban rejlő veszélyforrások (radioaktív sugárzás, légszennyezés, radioaktív hulladék tárolása) az atomerőművek kapcsán – hasonlóan a fosszilis energiahordókhoz – sokan a lehetőség szerinti minél nagyobb mértékű kiváltásukat szorgalmazzák az energiatermelésben.

Figure 4.40. A világ nukleáris hatalmai, a beépített atomerőművi kapacitások, MW, 2009
(Forrás: World Nuclear Association adatai alapján szerk.: Pirisi G.)

A **környezeti problémák** a fosszilis energiahordozók kapcsán talán még fokozottabban jelentkeznek, a kitermelés (fúrótornyok sérülése), a szállítás (olajszállító hajók sérülése, elsüllyedése) és a felhasználás (légszennyezés) egyaránt jelentősen károsíthatják a természeti környezetet, a *globális felmelegedés* előmozdítása révén számottevő hatást gyakorolnak az időjárásra és az éghajlatra, és nagy mértékben rontják az élőlények – köztük az ember – életfeltételeit. A jövő feladatai között éppen ezért fontos helyen szerepel ezen energiahordozók erőművi felhasználásának csökkentése, más – alternatív – energiaforrásokkal való kiváltása.

Ez mindenekelőtt a **megújuló energiaforrások** (szél, víz, nap, geotermikus energia, tengerjárás, biomassa

stb.) nagyobb mértékű alkalmazása révén lenne lehetséges, ennek azonban már természeti korlátai vannak. *Szélerőművek* építése csak ott lehetséges, ahol megfelelő erősségű és intenzitású szél fúj, és a domborzati viszonyok is kedvezőek szélkerekek építésére; e téren *Vízerőművet* is csak megfelelő vízhozamú és esésű vízfolyáson lehet létesíteni, és ár-apály erőmű építésének is elengedhetetlen feltétele a jelentős dagály és apály megléte. A *geotermikus energia* felhasználásának lehetősége elsődlegesen a geológiai adottságok függvénye, míg a napenergia kiaknázását éghajlati, időjárási (pl. napsütéses órák száma, felhővel borítottság) tényezők befolyásolják. Éppen ezért *e megújuló energiaforrások tömeges alkalmazása napjainkban sem került még előtérbe, csupán egy-egy kedvező adottságokkal rendelkező országban, területen nevezhető jelentősnek* (szélerőenergia – Dánia, Németország, Spanyolország, USA; geotermikus energia – Izland, Új-Zéland; biomassza – Finnország). Kivételt csupán a **vízerőművek** jelentenek, amelyek termelési értéküket tekintve a szén- és a földgáztüzelésű erőművek mögött a harmadik helyet foglalják el, valamelyest megelőzve az atomerőműveket és jelentősen az olajtüzelésűeket. A vízenergia felhasználása a nagy releifenergiájú területekkel rendelkező országok legtöbbszörében jelentős, esetenként meghatározó (Kanada, Norvégia, Ausztria, Svédország, Svájc, Új-Zéland, Chile, Peru, Ecuador, Kongói Demokratikus Köztársaság, Zambia, Zimbabwe), és még olyan országokban is domináns, amelyek jelentős készletekkel rendelkeznek fosszilis energiahordozókból is (Brazília, Venezuela, Kolumbia).

Figure 4.41. Kilátás a Hoover-gátról. Az amerikai iparosodás ezen emblematikus építménye 17 turbinája révén 2000 MW beépített kapacitással rendelkezik, és elsősorban Las Vegas áramellátását szolgálja (Boulder City, Nevada, USA, Trócsányi A. felvétele)

Mint már említettük, *a kőolaj energiaipari felhasználása azért is szorul háttérbe, mert jelentős az energiahordozó más ágazatokban történő felhasználása is.* E téren mindenekelőtt a **kőolajipart és alágazatait** kell kiemelni, amelyek napjaink legdinamikusabban fejlődő iparágainak számítanak. A hatalmas kőolajipari vállalatok az utóbbi évtizedben egyre növekvő számban szerepelnek a legjelentősebb árbevételt produkáló transznacionális vállalatok között, *2009-ben a 20 legnagyobb bevételt produkáló cég közül kilenc az olajipart képviselte.* Ezek az óriási monopóliumok az ágazat egészét a kezükben tartják, tevékenységük a kitermeléstől a feldolgozáson át az értékesítésig a gazdaság teljes spektrumát átfogja.

A kiemelkedő cégek között az Egyesült Államok, Kína és néhány EU-ország (Hollandia, Nagy-Britannia, Olaszország) vállalatai (*Exxon, Chevron, Total, ConocoPhillips, Sinopec, China National Petroleum, Royal Dutch Shell, BR, ENI*) említhetők elsősorban, de a világgazdaság meghatározó akciócentrumai közül Oroszországban (*Lukoil*), Brazíliában (*Petrobras*) és Indiában (*Indian Oil*) is vezető szerepet játszanak az olajipari cégek. Az ágazat fejlődése töretlennek tűnik, a motorizáció, a közlekedés fejlődési dinamikája hosszú távon biztos keresletet generál az olajipar termékei számára. Korlátot egyedül a készletek esetleges kimerülése, illetve a környezetszennyezés növekedése szabhat, ezért számos országban megindult az *alternatív üzemanyagok* felhasználásának (biodízel, bioetanol) szorgalmazása. Napjainkban ezek felhasználása még korlátozott – egy liter bioetanol előállításához közel annyi energiára van szükség, mint amennyi annak energiatartalma –, hosszú távon azonban ezekkel remélik helyettesíteni az olajipar termékeit. További problémát okozhat ennek kapcsán az, hogy *olyan mértékben megnövekedhet bizonyos növények (kukorica, cukorrépa, cukornád) termőterülete, amely – a művelt földek területének stagnálása mellett – az élelmisznőnövények termelésének visszaesését, ennek következtében pedig világelelméleti gondokat eredményezhet.*

Az olajipar előretörése egy másik húzóágazat, a **gépjárműgyártás** – elsősorban az autóipar – relatív visszaesésével párhuzamosan zajlott. 2005-től fokozatosan háttérbe szorultak az autógyártó vállalatok az olajipari cégek mögött, olyannyira, hogy 2009-ben – köszönhetően a gazdasági válság hatására visszaeső keresletnek is – mindössze egy vállalat (Toyota) szerepelt a tíz legnagyobb bevételt produkáló cég között. *A visszaesés főként az amerikai cégek esetében szembetűnő,* jelenleg az USA egyetlen nagy autógyártója (Ford, General Motors) sem szerepel az első húsz között. (Japánt is csak a Toyota, Európát pedig a Volkswagen képviseli). Fentiekből az azonban mindenképpen szembeötlő, hogy – az olajiparhoz hasonlóan – az autógyártás terén is a legfejlettebb országok (USA, Japán, Koreai Köztársaság, néhány EU-tagállam – Németország, Olaszország, Franciaország, Svédország) szerepe a meghatározó. Ugyanakkor az ágazat jellemzője, hogy *a legtöbb nagyvállalat leányvállalatokat, összeszerelő üzemeket, alkatrészgyártó üzemeket létesít iparilag kevésbé fejlett, feltörekvő országokban; e beruházások a befogadó ország gazdaságának fejlődésére is jótékony hatást gyakorolnak.* A gazdasági válság hatásainak csillapodása pedig a közeljövőben az autóipar újbóli növekedését generálhatja, amely további gazdasági fejlődést generálhat a cégek központjául szolgáló országokban és a leányvállalatok telephelyeit befogadó államokban egyaránt.

Figure 4.42. Az autóipar globális telephelyválasztásának új fejleményei: KIA-autógyár a szlovákiai Zsolnán (Pirisi G. felvétele)

Az autóiparhoz hasonló területi elhelyezkedés jellemzi a szintén jelentős tőkét és magasan képzett munkaerőt igénylő **számítástechnikai, elektrotechnikai, híradástechnikai ágazatokat** is; e téren is a legfejlettebb országok a vezető szerep, akik külföldi tőkebefektetések, zöld- vagy barnamezős beruházásaik révén az iparilag kevésbé fejlett országokban is segítik ezen ágazatok megtelepedését, ezen keresztül pedig a befogadó országok gazdasági fejlődését is.

A **gyógyszeripar, a biotechnológia** vagy az **információtechnológia** esetében hasonló az alapképlet; ezen ágazatok tőkeigénye, *magasan kvalifikált munkaerő* iránti fokozott kereslete, nagy K+F ráfordítása csak a gazdaságilag legfejlettebb országokban teszik lehetővé a megtelepedést, és ugyancsak ezek a tényezők azok, amelyek az előzőekkel ellentétben *kevésbé teszik lehetővé a fejletlenebb országban való megtelepedésüket, még tőkekihelyezés formájában sem*.

Napjaink dinamikusan fejlődő világgazdaságában lényegében ezen ipari ágazatok tekinthetők meghatározónak, ezek befolyásolják leginkább egy ország gazdasági fejlődését, fejlettségét. Ugyanakkor a világgazdaság folyamatosan változik is, így elképzelhető, hogy néhány évtized múlva helyüket új ágazatok, iparágak veszik át, az azonban valószínű, hogy ezen feltételezett újonnan előretörő ágazatok is elsősorban a fejlett gazdaságú országokban, világgazdasági akciócentrumokban fognak leginkább prosperálni. A mostani húzóágazatok közül néhány elvesztheti jelentőségét, ez esetben pedig fokozottabb mértékben jellemzővé válhat majd a fejlődő térségekben is. Olyan utat járhatnak be, mint azok az ágazatok, amelyek egykor meghatározónak számítottak az ipar fejlődésében a centrumtérsegekben (kohászat, textilipar, ruházati ipar), napjainkra azonban a kevésbé fejlett, illetve a fejlődő térségek sajátjai, az ottani országok iparának meghatározói.

E területi különbségek az egyes országok között is viszonylag éles határvonalat rajzolnak, *az államok ipari fejlettségüket tekintve relatíve jól elkülöníthető csoportokba sorolhatók*. Az iparilag legfejlettebb országokban az ipar a nemzetgazdaság vezető ágazata, termelési értéke kiemelkedő, struktúrája sokszínű. Az ipar a belső piac ellátása mellett számottevő exportot is lebonyolít, így ezen országok készáruexportjuk (és nyersanyagimportjuk) révén a világkereskedelemnek is meghatározó szereplői. Az ipar szervezeti kereteire a nagyvállalatok, monopóliumok jelentős gazdasági befolyása a jellemző. *Az iparilag legfejlettebb országok közé sorolhatók az úgynevezett G8-ak közül Földünk gazdaságilag legfejlettebb hét országa, az USA, Kanada, Japán, Németország, Franciaország, Nagy-Britannia és Olaszország.*

A szervezet nyolcadik tagja, *Oroszország* az iparilag fejlett országok köré sorolható, bár *Kínával, Indiával és Brazíliával* együtt inkább egy átmeneti csoportot alkot. Mind a négy ország „csupán” iparilag fejlettnek nevezhető, ám ipari fejlődési dinamikáját tekintve a legfejlettebbeket is felülmúlja, és a közeljövőben felzárkózhat azok sorába. Az iparilag fejlett országok csoportjában még számos további ország (Koreai Köztársaság, Szingapúr, Svájc, Svédország, Hollandia, Belgium, Ausztrália stb.) említhető, ezekre az ipar nagyobb mértékű specializációja, a gyártott termékek magas színvonala jellemző.

A következő nagyobb, meglehetősen heterogén kategóriát az intenzíven iparosodó országok alkotják, bár egyesek esetében (Törökország, Spanyolország, Malajzia) lassan elmosódik a határvonal az előző csoport

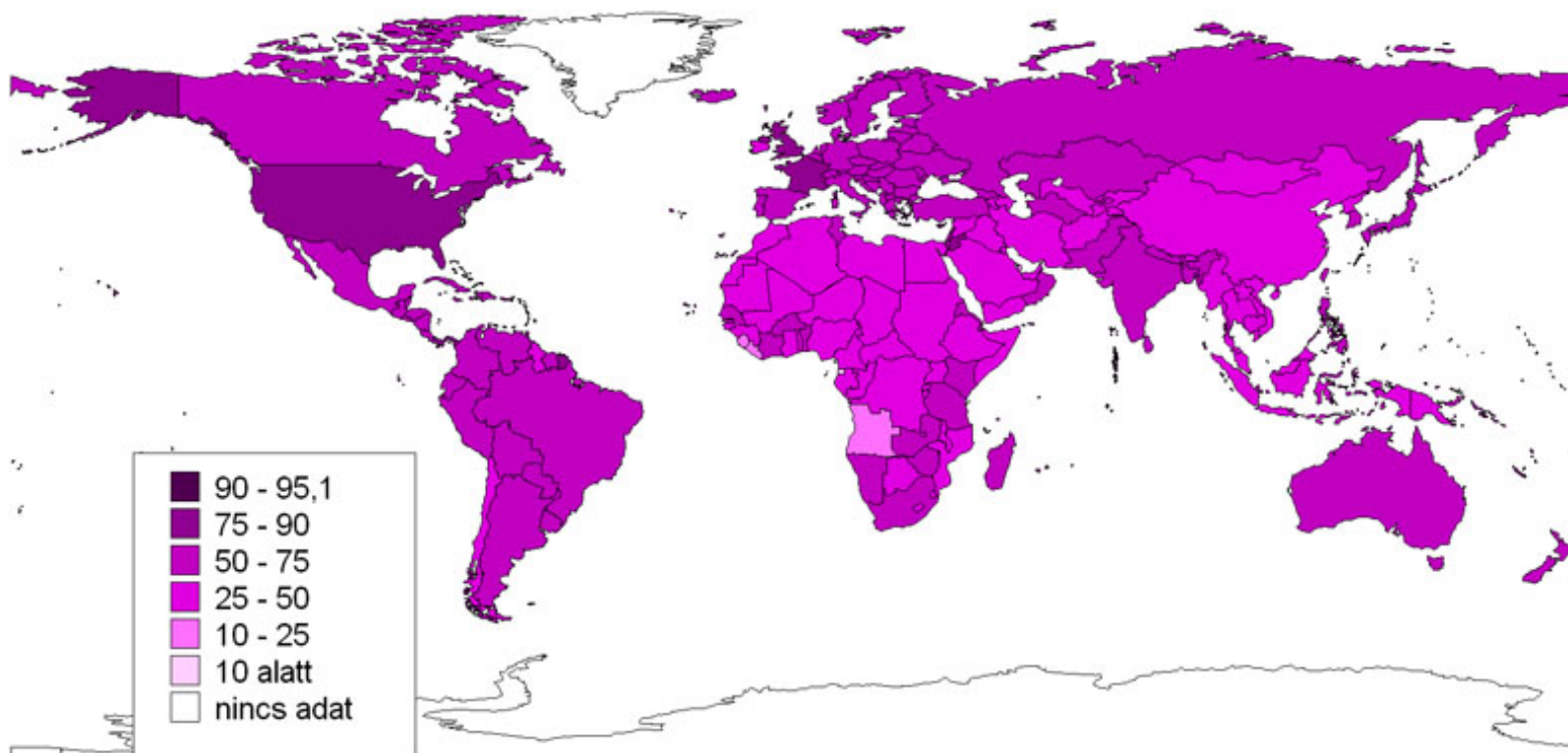
tagjaival összehasonlítva. Az *intenzíven iparosodó országok* ipara már kevésbé sokrétű, de korszerű, specializált termékeik révén ezek is jelentős szereplői a világpiacnak. További közös jellemzőjük, hogy viszonylag magas gazdaságukban a külföldi tőke szerepvállalása. Külön csoportba sorolhatók a gazdaságilag fejlődő egykori gyarmatok (latin-amerikai országok többsége, Algéria, Marokkó, Ghána, Kongói Demokratikus Köztársaság, Zambia stb.), amelyek esetében még a mezőgazdaság a vezető gazdasági ág, ám iparuk is mutat némi fejlődést. Komoly hátrányt jelent számukra, hogy ipari struktúrájuk sok esetben egyoldalú, az ágazatok közül a bányászat, esetenként néhány kisebb tőkeigényű könnyű- és élelmiszeripari ágazat emelhető ki.

Az *iparilag legfejletlenebb* országok közé olyan államok sorolhatók, amelyek egész gazdasága kezdetlegesnek mondható, és amelyek tőkeszegénységük, alacsonyan képzett munkaerőbázisuk miatt a jövőben sem számíthatnak jelentős előrelépésre (Laosz, Nepál, Kambodzsa, Jemen, Bhután). Ezen országok ipara fejletlen, ásványkincsek hiányában még a kitermelőipar sem tudott megerősödni, esetenként pedig még a kézműipar is meghatározónak nevezhető. Az ipari fejlettség alapján alkotott csoportok között természetesen van átjárhatóság, ám a legtöbb ország esetében ez a folyamat lassú, sokuknál pedig szinte lehetetlen. Csak azok számíthatnak a jövőben előrelépésre, amelyek erőforrásaik megfelelő és intenzív kihasználásával fokozottabban be tudnak kapcsolódni a világgazdaság körforgásába, és adaptálni tudják azokat a technológiákat, amelyek az iparilag legfejlettebb, vagy dinamikusan fejlődő országokat jellemzik.

A tercier ágazatok területi képe

A *tercier szektor a világgazdaság meghatározó szegmense*, egyes ágazatai (turizmus, közlekedés) kiemelkedő fejlődési dinamikát produkálnak. Ugyanakkor a szolgáltató szektor annyira sokszínű, annyi részterületre tagolódik, hogy részletes áttekintésére jelen keretek között nincs lehetőség, ezért csak a legfontosabb ágazatok területi sajátosságait tudjuk felvillantani. A tercier szektor ágazatának döntő többsége Földünk valamennyi országában jelen van – mindenütt van közlekedés, szállítás, távközlés, posta, oktatás, orvosi ellátás, kereskedelem, pénzügyi szolgáltatás, turizmus stb. –, ám az egyes szolgáltatások minőségében és világgazdasági jelentőségében számottevő különbségek mutatkoznak.

Figure 4.43. A tercier ágazatok súlya a világ országainak GDP-jében, %, 2009 (Forrás: CIA World Factbook alapján szerk.: Pirisi G.

Világgazdasági szerepét tekintve egy gambiai kiskereskedés, és a világ legnagyobb bevételt produkáló vállalata,

a Wal-Mart Stores gyakorlatilag összehasonlíthatatlan, mint ahogy nem lehet összevetni az óriási utas- és áruforgalma forgalmat lebonyolító légi közlekedést az afrikai karavánutakkal, de a tengerpartok idegenforgalmának mértékét sem a falusi turizmus volumenével. Nemcsak az egyes földrajzi térségek esetében mutatkoznak számottevő különbségek, de a terciér szektor egyes szegmenseinek világgazdasági súlya is meglehetősen eltérő.

Figure 4.44. Sok olyan szolgáltató ágazat van, ahol igen csekély tőkével is el lehet indítani egy vállalkozást.... a cipőpucolók utcai jelenléte számos helyen még ma is megszokott. (Isztambul, Törökország, Trócsányi A. felvétele)

Napjaink világgazdaságának egyik legdinamikusabb növekvő eleme a **turizmus**, amely számos ország esetében kiemelkedő szerepet tölt be a jövedelemtermelésben és foglalkoztatásban egyaránt. A *világgazdaság egészét tekintve a turizmus az olajipar és a gépkocsigyártás mögött a harmadik legjelentősebb gazdasági ágazatnak számít, a világ összes GDP-jének közel 15%-át produkálva.* Valamilyen mértékű idegenforgalom minden országban kialakult, nemzet- és világgazdasági jelentőségre azonban csak ott tett szert, ahol a *kedvező természeti adottságok, a kiemelkedő jelentőségű látnivalók* (természeti képződmények, kulturális és építészeti örökség) tömeges turizmus kialakulását generálták. A vonzó tényezők, látnivalók köre és jelentősége még a legjelentősebb fogadó országok esetében is eltérően alakul, sok esetben nem csupán egy desztináció ösztönzi az utazást, hanem több turisztikai termék együttes megléte. Az idegenforgalom volumenét jelzi, hogy 2009-ben *a turistaérkezések száma* – a gazdasági válság hatására némi visszaeséssel az előző évekhez képest – *megközelítette a 900 millió főt*, ennek több mint fele Európa országaiban realizálódott. A bevételek összege elérte a 850 milliárd dollárt, e téren szintén Európa állt az élen közel 500 milliárd dolláros bevételével. Európát mindkét mutatóban Ázsia követte, a harmadik helyet az amerikai kontinens foglalta el, majd Óceánia és Afrika következett.

Figure 4.45. Monaco miniállama a Francia Riviéra egyik legfőbb idegenforgalmi központja (Pirisi G. felvétele)

Az egyes kontinenseken belül sem mutat homogén képet az idegenforgalom, a turisták a szárazföldek egyes területeit jobban preferálják, mint másokat. Európában a napos, homokos, tengerpartokkal övezett mediterrán térség vezető szerepe elvitathatatlan, bár nem sokkal marad el mögötte a döntően más kínálattal (kulturális és építészeti örökség) rendelkező Nyugat-Európa sem. Szintén kiemelkedő fogadóterületnek számított 2009-ben Északkelet-Ázsia (elsősorban Kína), Észak-Amerika és Közép- és Kelet-Európa is. Értelmeszerűen a legnagyobb fogadó országok is ezekből a térségekből kerülnek, jellemzően itt is európai túlsúllyal. *2009-ben Franciaországban regisztrálták a legtöbb turistaérkezést*, majd az USA, Spanyolország, Kína, Olaszország, Nagy-Britannia, Törökország, Németország, Malajzia és Mexikó következett; e tíz ország együttesen mintegy 400 millió látogatót fogadott. A bevételek döntően az érkezések kapcsán látott képet tükrözik, azzal a különbséggel, hogy az első helyet itt az USA foglalja el, illetve Malajzia és Mexikó helyett Ausztrália és Ausztria került be az első tízbe. Némileg eltérő képet kapunk, ha az egy főre eső érkezéseket vizsgáljuk, itt a kis népességű, de jelentős számú turistát vonzó *európai miniállamok, karibi és indiai-óceáni trópusi szigetek* állnak az élen. Az idegenforgalom gazdasági jelentősége azonban nemcsak a turistaérkezések kapcsán mutatkozik meg, legalább ilyen szemléletes képet nyújt az egyes országok gazdaságáról a turistaküldések száma is. E rangsor elején azokat az országokat találjuk, ahol a lakosság mobilitási hajlama megfelelő mértékű szabadon felhasználható jövedelemmel párosul; ez pedig Földünk legfejlettebb vagy dinamikusan fejlődő országainak sajátja (USA, Kanada, Japán, Kína, Oroszország, Nagy-Britannia, Németország, Franciaország, Olaszország).

Figure 4.46. A turizmus egyik dinamikusan növekvő formáját a luxushajók fedélzetén szervezett 5-15 napos körutazások jelentik. Az olaszországi Costa Cruises Costa Marina nevű hajója a maga 25 ezer tonnás vízkiszorításával ma már a legkisebbek közé tartozik társai között. Most éppen arra várakozik, hogy 750 utasa visszatérjen a fedélzetére a dubrovnikai városnézésből (Horvátország, Trócsányi A. felvétele)

Ugyancsak dinamikusan fejlődő ágazatai napjainkban a terciér szektornak a **kommunikációs alágazatok**, a **közlekedés-szállítás és a távközlés** is. Területi elhelyezkedésük kapcsán nehezen lehet egyértelmű képet alkotni, hisz a kommunikáció alapvető feladata a tér legyőzése, ennek köszönhetően mind a közlekedés, mind a távközlés jelen van a földrajzi tér szinte egészében, a légkörben, az óceánok mélyén és a szárazföldeken egyaránt. Területi meghatározottságok, különbségek így annak alapján mutathatók ki, hogy az egyes nemzetgazdaságokban milyen szerepet töltenek be a kommunikáció ágazatai.

A világgazdaság egészét tekintve mindenesetre elmondható, hogy a korábban meghatározó jelentőségű közlekedés-szállítás mellé fokozatosan felzárkózott a távközlés is, előbbivel egyenrangúvá, sőt esetenként annál kitüntetettebb helyet elfoglalva. Az egyes országokat vizsgálva akkor beszélhetünk a kommunikáció kapcsán jelentős nemzetgazdasági szerepről, ha a nemzeti jövedelemből nagy aránnyal részesedik, a munkavállalók jelentős részét foglalkoztatja. *A fejlett országokban gyakran a második legjelentősebb szektorként jelentkezik, de a számos közepesen fejlett országban is a harmadik helyen áll az ipar és a mezőgazdaság mögött.* A kommunikáció ágazatai közül *a dinamikusabb fejlődést a távközlés produkálja*, napjaink társadalmi fokozatosan információs társadalmakká alakulnak át. Az információ tömegesen és az különböző mobil technológiák, számítógépes hálózatok révén villámgyorsan cserél gazdát, és műholdas kapcsolatok révén szinte Földünk valamennyi pontján igénybe vehetők a különböző szolgáltatások. Természetesen a gazdasági fejlettséggel szoros korrelációban számottevő területi különbségek is kimutathatók, de mindez az egész információcsere fejlődési dinamizmusának tényét nem befolyásolja.

Globalizálódó világunkban az infokommunikációs szektor egyik leggyorsabban bővülő területe az **internet**, amely 1980-as évek elején történt megjelenése óta rendkívüli pályát futott be. napjainkban már emberek milliárdjait kapcsolja össze pillanatok alatt, éljenek akár a felhasználók két egymástól távoli kontinensen. Az internet minden kontinensen, minden országban jelen van, és a leggyorsabb ütemben éppen ott bővül a hálózat, ahol még a legnagyobb szabad kapacitások állnak rendelkezésre. Napjainkban *mintegy két milliárd internet-felhasználót regisztrálnak a statisztikák*, ez a Föld össznépségének közel 30%-át jelenti. A legtöbb internetező Ázsiában él, ez azonban annak egyenes következménye, hogy e kontinens lakosságszáma egyedül meghaladja az összes többi szárazföld lakóinak összlétszámát. Sokkal árnyaltabb képet kapunk, ha az internet-felhasználók számát a lakosság összlétszámához viszonyítjuk, hisz ez a gazdaság fejlettségéről is szemléletes képet ad. E téren Észak-Amerika áll az élen, ahol a lakosság több mint 3/4-e internetezik, majd Ausztrália és Óceánia következik 61,3%-os felhasználói aránnyal. Európa szintén kiemelkedő mutatókkal rendelkezik, itt az összlakosság 58,4%-a internetezik. A legalacsonyabb adatokat Afrikában regisztrálhatjuk, itt nem éri el a 11%-ot az internet-használók aránya. Viszont a fejlődés lehetősége éppen itt a legnagyobb, amit az utóbbi évtized adatai híven tükröznek is. 2000-ben csupán 4,5 millió felhasználót tartottak nyilván a fekete kontinensen, 2010-re azonban számuk 110 millióra nőtt, ami több mint 2357%-os növekedést jelent. Hasonló mutatókkal találkozhatunk a közel-keleti országok (1825%) és Latin-Amerika (1032%) esetében is, de Ázsiában és Európában is jelentős volt a bővülés (621, illetve 352%). A viszonylag telített észak-amerikai térségben, illetve Óceániában a mutatók „csak” 150, illetve 180% körüliek voltak, ám a többi kontinens kiugró növekedési dinamikának köszönhetően Földünk összes internet-felhasználójának száma mintegy 450%-kal bővült az elmúlt tíz évben.

Hasonló dinamizmus figyelhető meg a **mobil távközlés** kapcsán is, *a mobiltelefonok száma meghaladja a 4,6 milliárdot*, vagyis – elvileg – a világ össznépségének 67,6%-a rendelkezik mobil készülékkel. A helyzet a valóságban nem ennyire kedvező, hisz annak köszönhetően, hogy sok felhasználó egyidejűleg több készülékkel is rendelkezik, az arányok valamivel kisebb értéket mutatnak. Az egyes országok között e téren is jelentős különbségek mutatkoznak; számos országban a mobiltelefonok száma – akár másfélszeresen is (Hongkong, Olaszország, Oroszország, Észtország, Litvánia) – meghaladja a lakosság lélekszámát (főként az európai országokban), de sok más helyen is 80-90%-os „lefedettséggel” találkozhatunk. E terén kevésbé mutatkoznak meg a gazdasági fejlettség különbségei, hisz a kiemelkedő mutatóval rendelkező országok között egyaránt találunk kiemelkedő fejlettségű vagy fejlődési dinamikájú országokat (USA, Brazília, Franciaország, Japán), jelentős gazdasági fejlődést produkáló államokat (Koreai Köztársaság, Törökország), és fejlődő országokat is (Argentína, Peru, Chile, Venezuela, Algéria). Ugyanakkor a viszonylag csekély lefedettségű országok között is találhatók dinamikus fejlődő gazdaságú államok (India, Kína), de elmaradott, fejletlen gazdaságok is (Azerbajdzsán, Egyiptom, Libanon, Jemen). Összességében azonban vitathatatlan az ágazat prosperálása, amely nemcsak a mobilkészülékek számának ugrásszerű növekedésében, de a vezetékes telefonvonalak drasztikus csökkenésében is megmutatkozik. Utóbbiakból világszerte alig több mint 1,2 milliárdot regisztráltak, ami a mobiltelefonok számának alig egynegyede. A fejlődési trendek a jövőben az arányok további eltolódását prognosztizálják, vagyis a vezetékes vonalak további jelentős csökkenésével és a mobilkészülékek számának dinamikus növekedésével számolhatunk.

Ugyanakkor az internet és a mobiltelefon előretörése a *hagyományos távközlési technikákat* sem szorítja ki teljesen, a vezetékes telefonálás mellett a különféle postai szolgáltatások szerepe is jelentős marad. Természetesen itt is számottevő területi különbségek mutatkoznak, a hagyományos távközlési technikák leginkább a fejlődő országokban őrizhetik meg jelentőségüket.

A távközléshez hasonló dinamikával a **közlekedést** ugyan nem lehet jellemezni, ennek ellenére alágazatai kiemelkedő szerepet töltenek be a világgazdaságban. Közlekedés-szállítás nélkül nem beszélhetünk világkereskedelemről, a világpiaci termékek repülőgépeken, hajókon, szárazföldi közlekedési eszközökön és pályákon jutnak el rendeltetési helyükre. Ugyancsak a közlekedés hivatott az emberek szállítására, legyen az akár munkavállalási, akár hivatalos vagy szabadidős célzatú utazás. Az egyes alágazatok gazdasági jelentősége országonként meglehetősen eltérő, ezért egyfajta területi kép felvázolása is meglehetősen nehézkes. A legdinamikusabb alágazat talán a *légi közlekedés*, amely elsősorban a nagy távolságú intrakontinentális (országon belüli vagy országok közötti), illetve az interkontinentális kapcsolatokban játszik vezető szerepet. *Kiemelkedő jelentőségű a nagy kiterjedésű, kontinensnyi területű országokban* (USA, Kanada, Oroszország, Kína, Ausztrália), ahol a belföldi forgalom jelentős, esetenként meghatározó része légi úton bonyolódik. Ugyancsak meghatározó a szerepe a

szigetországok kapcsán (Nagy-Britannia, Izland, Japán stb.), amelyek legkönnyebben és leggyorsabban légi úton tudnak kapcsolatot tartani a közeli (és a távolabbi) kontinensekkel. (Különösen szembetűnő a szerepe Izland esetében, ahol a légi közlekedés mintegy 40%-kal járul hozzá a nemzeti jövedelemhez.) Emellett gyakorlatilag a legtöbb fejlett országban kiemelkedő a légi közlekedés jelentősége, amit a legnagyobb repülőterek utas- (Atlanta, London, Peking, Chicago, Tokió, Párizs, Los Angeles, Dallas, Frankfurt am Main, Denver, Madrid, New York, Hongkong, Amszterdam, Dubai) és áruforgalmi adatai (Memphis, Hongkong, Sanghai, Incheon, Párizs, Anchorage, Louisville, Dubai, Frankfurt am Main, Chiba) híven tükröznek.

A *tengeri közlekedés* jelentősége elsősorban az *áruszállításban* mutatkozik meg, a személyforgalomban kisebb szerepet (luxushajóutak) tölt be. Az áruszállításban ugyanakkor viszonylag lassabb fejlődési üteme ellenére is megőrizte fontosságát nagy tömegű, nem romlandó áruk (ásványkincsek, energiahordozók, iparcikkek) nagy távolságra történő szállításában. A tengeri közlekedésben és áruszállításban is megfigyelhető egyfajta területi elrendeződés, amit döntően a költségek csökkentésére irányuló törekvések alakítottak ki. Ennek köszönhetően elkülöníthető egy olyan országcsoport, amelynek tagjai hajlandók más országok állampolgárainak tulajdonában levő hajók bejegyzésére is. Kínálatukat olyan tényezők teszik vonzóvá, mint az olcsó bejegyzés, a biztonsági követelmények alacsony szintje, a személyzet alacsony bérszintje, és legfőképp az enyhe adózási feltételek. E rendszernek köszönhető, hogy a legnagyobb hajóflottával rendelkező államok között számos kis területű és népességű, gazdaságilag kevésbé fejlett országot (Panama, Libéria, Bahama-szigetek, Málta, Ciprus, Antigua és Barbuda, St. Vincent és Grenadine) vagy saját önkormányzattal rendelkező függő területet (Marshall-szigetek, Bermuda, kajmán-szigetek) találunk, amelyek az olcsó zászlók szolgáltatása révén jutnak jelentős bevételekhez.

Figure 4.47. A tengeri áruforgalom, ha nem ömlesztett áruról (olaj, érc, gabona stb.) van szó, többnyire szabványosított konténerekben zajlik. (Málta, Trócsányi A. felvétele)

A tengeri hajózástól eltérően a belvízi (folyami, tavi) hajózásban az áruszállítás nem kap ennyire kitüntetett szerepet, itt a személyszállítás – különösen az állóvizek esetében – helyenként volumenét tekintve jelentősebb üzletágnak számít. A folyami áruszállítás csak ott jelentős, ahol megfelelő hosszúságú összefüggő természetes víz- vagy mesterséges csatornahálózat biztosítja a termékek hosszú távú, lehetőleg átrakodásmentes szállítását. Európában ilyen jelentős víziút a Duna-Majna-Rajna vízrendszer, amelyen a kontinens belvízi teherforgalmának meghatározó hányada bonyolódik, de hasonló szerepet tölt be Dél-Amerikában az Amazonas, Észak-Amerikában a Szent Lőrinc víziút, vagy Kína és Oroszország nagy folyamai is.

Figure 4.48. Egy térség általános fejlettsége szoros összefüggésben van közlekedési rendszereinek színvonalával. Németországban például nem csak az autópálya-hálózat és a vasút fejlettsége, hanem a belvízi hajózás lehetőségeinek kihasználtsága is irigylésre méltó. Élénk forgalom a Rajnán, a Loreley-szikláról fényképezve (Északrajna-Wesztfália, Németország, Pirisi G. felvétele)

A közlekedés szárazföldi ágazatai közül a **vasúti és a közúti közlekedés** érdeme említést, ezek mind a személy-, mind az áruszállításban fontos szerepet töltenek be. Gyakorlatilag Földünk legtöbb országában jelen vannak, technikai színvonaluk, pályáik kiépítettsége azonban jelentős területi különbségeket mutat. A legfejlettebb módoszatokkal többnyire a gazdaságilag is élen járó országokban találkozhatunk (USA, Kanada, Japán, Németország, Franciaország, Belgium, Hollandia, Olaszország, Nagy-Britannia, Svájc, Svédország, Kína), ahol villamosított vasútvonalak, többsávos autópálya-hálózatok segítik a személyek és áruk gyors és biztonságos célhoz jutását. Ugyanakkor vannak olyan országok is, ahol mind a vasúti, mind a közúti közlekedés múlt századi állapotokat mutat; hiányoznak az autópályák, rossz minőségűek a közutak, öreg, elavult a gépkocsi, nincsenek villamosítva a vasútvonalak. Ezek többnyire Földünk fejlődő országaira jellemzők (afrikai, ázsiai volt gyarmatok), ahol előrelépés a közeljövőben – elsősorban a tőkehiány miatt – sem várható.

A tercier szektor ágazatai közül világgazdasági jelentősége feltétlenül indokolja a **pénzügyi szolgáltatások** említését is. Napjainkban a banki és biztosítási szolgáltatások piaca folyamatosan bővül, a jelentős bankok, biztosítótársaságok előkelő helyet foglalnak el a legjelentősebb bevételeket produkáló vállalatok listáján. E szektor szerepe is elsősorban a fejlett gazdaságú országokban (USA, Japán, Franciaország, Belgium, Olaszország, Németország) meghatározó, ám az ottani anyavállalatok (AXA, ING Group, Assicurazioni Generali, Allianz) világszerte kiépített bank-, biztosító-, egészség- és nyugdíjpénztár-hálózatuk révén a gazdaságilag kevésbé fejlett országokban is fokozatosan növelik a pénzügyi szektor rangját és szerepvállalását.

Hasonlóan fontos szerepet tölt be a **kereskedelem** is, amely gyakorlatilag a világgazdaság egyik mozgatórugójának tekinthető. Ebből következően a kereskedelem a legtöbb ország életében meghatározó szerepet tölt be, legyen szó akár exportról, akár importról. Önellátó országról napjainkban nem beszélhetünk, minden állam rászorul valamilyen termék kisebb vagy nagyobb volumenű behozatalára,

a legtöbb ország pedig rendelkezik olyan termékekkel, amelyekből jelentős felesleget termel, és azt a világpiacon értékesíti. A világkereskedelmi kapcsolatok mellett a belkereskedelem szerepe is egyre inkább felértékelődik napjainkban, köszönhetően a nagy kereskedelmi láncolatok dinamikus, egyre több országot behálózó terjeszkedésének is. E többségében nagy múltra visszatekintő vállalatok tevékenységi köre alapvetően a kiskereskedelem fogalmkörébe sorolható, világgazdasági jelentőségük azonban már messze meghaladja az alapításkor képviselt mértéket. E nagyvállalatok némelyike olyan jelentős bevételt produkál, amely meghaladja egy közepesen fejlett ország éves költségvetését. E cégek közül is külön ki kell emelnünk a Wal-Mart Stores-t, amely – olajipari, autógyártó és elektronikai cégeket, bankokat, biztosítótársaságokat megelőzve – vezeti a legnagyobb bevételt produkáló vállalatok listáját, éves tervezett bevétele pedig meghaladja a 400 milliárd dollárt, amely több, mint a világgazdasági rangsorban 29. helyen álló Kolumbia évi összes GDP-je.

A tercier szektor ágazatainak elemzését hosszú oldalakon keresztül lehetne még folytatni, erre azonban a terjedelmi korlátok miatt nincs módunk. Azt azonban összességében elmondhatjuk, hogy néhány, részletesen be nem mutatott ágazat esetében (oktatás, egészségügyi ellátás) a fentiekben felvázolt tendenciák érvényesülnek, vagyis a legszínvonalasabb szolgáltatást általában a legfejlettebb országokban vehetjük igénybe. Természetesen azonban ez sem mondható általános érvényűnek, hisz egyes kevésbé fejlett, vagy a fejlődésben éppen csak az utóbbi időben előretörő országban is találkozhatunk magas színvonalú ellátással. Kitűnő példa erre India, ahol a három legjobb kórházban a szív-műtétek 99,7%-a sikeres. Ha ehhez azt is hozzátesszük, hogy egy ilyen műtét „mindössze” 5000 dollárba kerül szemben az USA-ban általános 50 000 dollárral, nem meglepő, hogy az ázsiai országban valóságos iparággá fejlődött a külföldi betegek gyógyítása. Hasonló mondható el az oktatás kapcsán is, ahol számos gazdaságilag kevésbé fejlett ország is olyan jelentős szellemi tőkével rendelkezik, amellyel a világ élvonalába tartozik. Kitűnő példát szolgáltat erre Magyarország, ahol az elmúlt évszázadokban számos olyan kutató, tudós nevelődött ki, akik a saját szakterületükön világhírnévre tudtak szert tenni, és a legjelentősebb külföldi kutatóintézetek, egyetemek munkatársaiként végezhatték munkájukat.

[Prev](#)

Napjaink világgazdasága

[Up](#)[Home](#)[Next](#)

Chapter 5. Irodalomjegyzék

Chapter 5. Irodalomjegyzék

- A Világ Helyzete 2004: Worldwatch Intézet jelentése. Föld Napja Alapítvány, Budapest.
- Abonyiné Palotás J. 2003: Infrastruktúra. Dialóg – Campus Kiadó, Budapest–Pécs.
- Ancsin G. 2002: Népesedési elméletek. In: Tóth J. (szerk.) 2002: Általános társadalomföldrajz I., Dialóg-Campus Kiadó, Budapest–Pécs, pp. 263-274.
- Aubert A. 2010: A globális turizmus jellemzői és trendjei geográfiai megközelítésben. In: Tóth J (szerk.): Világföldrajz. Akadémiai Kiadó, Budapest, pp. 646-666.
- Beaverstock, J. V. – Smith, R. G. – Taylor, P. J. 1999: A Roster of World Cities, Cities, pp. 445-458.
- Becsei J. 2004: Népeségföldrajz. Ipszilon, Békéscsaba.
- Borhidi A. 1997: Növényi társadalmak szerkezete és működése új megvilágításban. Akadémia Kiadó, Budapest.
- Brundtland, G. (szerk.) 1987: Közös jövőnk. Mezőgazdasági Kiadó, Budapest.
- Castells, M. 1998: The Informational City – Information Technology, Economic Restructuring and the Urban-Regional process. Basil Blackwell Publishing, Oxford.
- Christaller, W. 1933: Die zentralen Orte in Süddeutschland. Gustav Fischer, Jena.
- Csanádi G. – Ladányi J. 1992: Budapest térbeli-társadalmi szerkezetének változásai. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Csapó T. 2005: A magyar városok településmorfológiája. Savaria University Press, Szombathely.
- Cséfalvay Z. 1994: A modern társadalomföldrajz kézikönyve. IKVA Könyvkiadó, Budapest.

- Csontos J. – Lukovich T. (szerk.) 1999: Urbanisztika 2000. Akadémiai Kiadó – Magyar Urbanisztikai Társaság, Budapest.
- Dövényi Z. – Kovács Z. 1999: A szuburbanizáció térbeli-társadalmi jellemzői Budapest környékén. Földrajzi Értesítő, 1-2. sz. pp. 33-57.
- Egedy T. 2009: Városrehabilitáció és életminőség. Elmélet – Módszer – Gyakorlat. 64. MTA Földrajztudományi Kutatóintézet, Budapest.
- Enyedi Gy. 1984: Az urbanizációs ciklus és a magyar településhálózat átalakulása. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Enyedi Gy. 1988: A városnövekedés szakaszai. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Enyedi Gy. 1997: A sikeres város. Tér és Társadalom, 4. sz. pp. 1-7.
- Feladatok a XXI. századra – Az ENSZ Környezet és Fejlődés Világkonferencia. Föld Napja Alapítvány, Budapest.
- Florida, T. 2005: Cities and the Creative Class. Routledge, New York.
- Friedmann, J. 1995: The World City Hypothesis. In: Knox, P. L. – Taylor, P. J. (eds.): World Cities in a World System, Cambridge University Press, Cambridge, pp. 317-331.
- Hagett, P. 2006: Geográfia, Typotex, Budapest.
- Hajnal K. – Pirisi G. – Trócsányi A. 2010: Formális urbanizáció pécsi szemszögből. In: Kovács I. P. – Trócsányi A. (szerk.): Tér, táltentum, tanítványok I. Publikon Kiadó, Pécs, pp. 183-200.
- Hajnal K. – Tóth J. 2002: Globális világproblémák és megatrendek. In: Tóth J. (szerk.) 2002: Általános társadalomföldrajz I., Dialóg – Campus Kiadó, Budapest–Pécs, pp. 83-124.
- Hajnal K. 2010: Itt és Most. Zöld Völgyért Egyesület, Bükkösd.
- Hall, P. 1966: The World Cities. World University Library, Weidenfeld & Nicolson, London.
- Hegel, G. W. F. 1979: A filozófiai tudományok enciklopédiájának alapvonalai. Akadémiai Kiadó, Budapest.

- Heineberg, H. 2006: Stadtgeographie. Ferdinand Schöningh, Paderborn.
- Heineberg, H. 2007: Einführung in die Anthropogeographie / Humangeographie. Ferdinand Schöningh Verlag, Paderborn.
- Jakobi Á. 2002: A virtuális világ terei – Reflexiók Mészáros Rezső „A kibertér társadalomföldrajzi megközelítése” című tanulmányához. Magyar Tudomány, 11. sz. pp. 1482-1491.
- Korten, D. 1996: A tőkés társaságok világuralma. Kapu Kiadó, Budapest.
- Kovács Z. 2002: Az urbanizáció jellemzői Kelet-Közép-Európán a poszt szocialista átmenet idején. Földrajzi Közlemények, 1-4. sz. pp. 57-78.
- Kovács Z. 2002: Népeség- és településföldrajz. Egyetemi jegyzet, ELTE Eötvös Kiadó, Budapest.
- Kőszegfalvi Gy. – Tóth J. 2002: Általános településföldrajz. In: Tóth J. (szerk.) 2002: Általános társadalomföldrajz I., Dialóg – Campus Kiadó, Budapest–Pécs, pp. 421-484.
- Ladányi J. – Szelényi I. 1997: Szuburbanizáció és gettósodás. Kritika, 7. sz. pp. 4-12.
- Lengyel I. 2003: Verseny és területi fejlődés. JATEPress, Szeged.
- Lichtenberger, E. – Cséfalvay, Z. – Paal, M: Várospusztulás és felújítás Budapesten. Magyar Trendkutató Központ.
- Lichtenberger, E. 1991: Stadtgeographie. Band 1. Begriffe, Konzepte, Modelle, Prozesse. Teubner, Stuttgart.
- Lukovich T. 2001: A posztmodern kor városépítészetének kihívásai. Pallas Stúdió, Budapest.
- Magyarországi Üzleti Tanács a Fenntartható Fejlődésért. <http://www.bcsdh.hu>
- Margulis L. 2000: Az együttélés bolygója. Vince Kiadó Kft., Budapest.
- Meadows, D. – Meadows, De. – Randres, J. – Behrens, W. W. 1972: The Limits to Growth. A Potomac Association Book, London & Sydney.
- Mendöl T. 1963: Általános településföldrajz. Akadémiai Kiadó, Budapest.

- Mészáros R. 2001: A kibertér társadalomföldrajzi megközelítése. Magyar Tudomány 7. sz. pp. 769-779.
- Mészáros R. 2007: Társadalomföldrajzot művelni a 21. század kezdetén - Komplex világszemlélet. (Székfoglaló előadás a Szegedi Tudományegyetemen), Tér és Társadalom, 4. sz. pp. 235-243
- Michalkó G. 2010: Boldogító utazás: a turizmus és az életminőség kapcsolatának magyarországi vonatkozásai, MTA Földrajztudományi Kutatóintézet, Budapest.
- Mumford, L. 1985: A város a történelemben. Gondolat, Budapest.
- Nemes Nagy J. 1998: Tér a társadalomkutatásban. Ember-település-régió sorozat, Hilscher Rezső Szociálpolitikai Egyesület, Budapest.
- Nemes Nagy J. 2003: A regionális tudomány dualitása és paradigmái – hazai tükröben. Tér és Társadalom 1. sz., pp. 1-17.
- Nemes Nagy J. 2003: Szigetek a társadalmi térben. In: A magyar társadalomföldrajzi kutatás gondolatvilága, SZE GTT, Szeged, pp. 27-36.
- Novak, M. 1991: Liquid Architectures in Cyberspace. In: Benedikt, M. (ed.): Cyberspace: First Steps. MIT Press, Cambridge, Massachusetts, pp. 225-254.
- Pacione, M. 2009: Urban Geography. Routledge, London & New York.
- Pauli, G. 2010: A Kék Gazdaság. KTK Kiadó, Pécs.
- Pirisi G. – Trócsányi A. 2009: Így készül a magyar város. Területi Statisztika, 2. sz. pp. 137-147.
- Pirisi G. 2009: Differenciálódó kisvárosaink. Földrajzi Közlemények, 3. sz. pp. 313-325.
- Pirisi G. 2009: Város vagy nem város? Dilemmák a formális és a funkcionális városfogalom kettőssége kapcsán. Területi Statisztika, 2. sz. pp. 129-136.
- Pirisi, G. – Stefán, K. – Trócsányi, A. 2008: The role of cultural economy in the revival of cities – endowments and chances of the city of Pécs. In: Lóczy, D – Tóth, J. – Trócsányi, A. (eds.): Progress in Geography in the European Capital of Culture 2010. Imedias Publisher, pp. 11-23.

- Probáld F. 2007: Társadalomföldrajz és regionális tudomány, Tér és Társadalom, pp. 21-33.
- Sárközy P. 1992: Agrárrendszerek. ELTE, Budapest.
- Sassen, S. 2001: The global city: New York, London, Tokyo. Princeton University Press, Princeton.
- Sieverts, Th. 1999: Zwischenstadt. Birkhäuser – Gütersloh, Berlin–Basel.
- Stanley, A. 1998: Late Pleistocene Human Population Bottlenecks, Volcanic Winter, and Differentiation of Modern Humans, Journal of Human Environment, pp. 623-651.
- Szelényi I. – Konrád Gy. 1971: A késleltetett városfejlődés társadalmi konfliktusai. Valóság, 12. sz. pp. 19-35.
- Tímár J. 2004: What Convergence between what Geographies in Europe? A Hungarian Perspective, European Urban and Regional Studies. pp. 371-375.
- Tóth J. (szerk.) 2002: Általános társadalomföldrajz I-II., Dialóg – Campus Kiadó, Budapest–Pécs.
- Tóth J. 1981: A településhálózat és a környezet kölcsönhatásának néhány elméleti és gyakorlati kérdése. Földrajzi Értesítő, 2-3. sz. pp. 267-291.
- Tóth J. 2002: A társadalomföldrajz alapjai. In: Tóth J. (szerk.) 2002: Általános társadalomföldrajz I., Dialóg – Campus Kiadó, Budapest–Pécs, pp. 15-24.
- Tóth J. 2002: Általános népességföldrajz. In: Tóth J. (szerk.) 2002: Általános társadalomföldrajz I-II., Dialóg – Campus Kiadó, Budapest–Pécs, pp. 275-294.
- Tóth J. 2004: Kell nekünk régió? In: Hitseker M. – Szilágyi Zs. (szerk.): Mindentudás egyeteme III. kötet. Kossuth Kiadó, Budapest, pp. 193–212.
- Tóth J.(szerk.) 2010: Világföldrajz. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Trócsányi A. – Tóth J. 2001: A magyarság kulturális földrajza II. Pro Pannonia Kiadói Alapítvány, Pécs.
- Trócsányi A. 2002: A kulturális földrajz alapjai. In: Tóth J. (szerk.) 2002: Általános társadalomföldrajz I-II., Dialóg – Campus Kiadó, Budapest–Pécs, pp. 336-358.

- Trócsányi A. 2005: Általános társadalomföldrajz I.: Felkészülést segítő kártyacsomag a társadalomföldrajz tanulásához. Dialóg – Campus Kiadó, Budapest–Pécs, pp. 1-153.
- Trócsányi A. 2005: Általános társadalomföldrajz II.: Felkészülést segítő kártyacsomag a társadalomföldrajz tanulásához. Dialóg – Campus Kiadó, Budapest–Pécs, pp. 1-123.
- Trócsányi A. 2010: A kultúrgeográfia alapjai. In: Tóth J. (szerk.): Világföldrajz. Akadémiai Kiadó, Budapest, pp. 619-645.
- UN World Urbanization Prospects Report, <http://www.un.org/esa/population>.

[Prev](#)

[Next](#)

A világgazdaság egyes ágainak
területi képe, problémái

[Home](#)

Chapter 6. Feladatok

Chapter 6. Feladatok

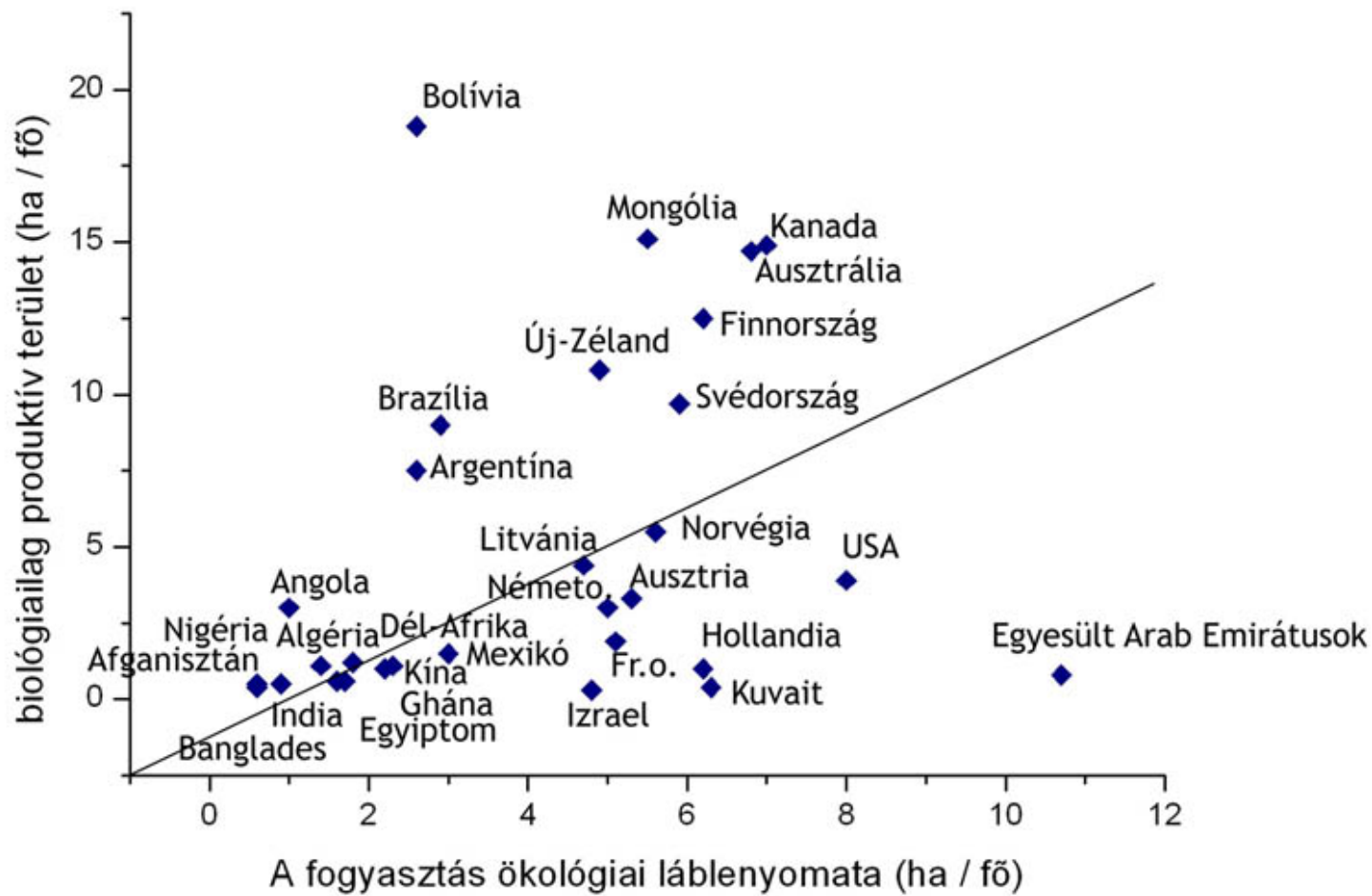
Table of Contents

[Ökológiai láblenyomat](#)[Népek és vallások](#)[Korsturktúra](#)[Születés és halálozás](#)[Migráció](#)[Városok és lakóik](#)[Gazdasági szerkezet](#)[A GDP változása](#)[Városfejlődés](#)[Közlekedés](#)[Falutípus](#)[Komplex elemzés](#)

Az alábbiakban néhány feladatot mutatunk be - egyeseknek egyértelmű megoldásuk van, másoknál több megközelítés lehetséges, és a lényeg az adott problémán való elgondolkodás. A közölt ábrák, képek, információk reményeink szerint kiegészítik a tananyagban foglaltakat. Ha a jegyzet olvasása után képesek vagyunk válaszokat adni a kérdésekre, jó eséllyel indulhatunk neki a vizsgáinknak...

Ökológiai láblenyomat

Figure 6.1. 1. feladat. A fogyasztás területigénye és a rendelkezésre álló biológiailag produktív terület (egy főre vetítve) a világ néhány országában, 2009 (Forrás: Global Footprint Network adatai alapján szerk.: Pirisi G.)

Feladat: figyeld meg a fenti ábrát! Alkoss csoportokat a homogén jellemzőket mutató országokból! Jellemezd az egyes országcsoportokat a természeti erőforrások bősége, illetve szűkössége szempontjából!

[Prev](#)

[Next](#)

Chapter 5. Irodalomjegyzék

[Home](#)

Népek és vallások

Népek és vallások

Figure 6.2. 2. feladat. A világ néhány országának vallási megoszlása (Forrás: CIA World Factbook adatai alapján szerk.: Pirisi G.)

 muszlim

egyéb

Feladat: Párosítsd a fenti diagramokat az alábbi országok valamelyikével: Ausztrália, Egyiptom, Dánia, Albánia, Mianmar, Kenya, Franciaország, Irak. Nevezd meg minden országhoz egy hozzá vallási összetételében hasonlót!

[Prev](#)

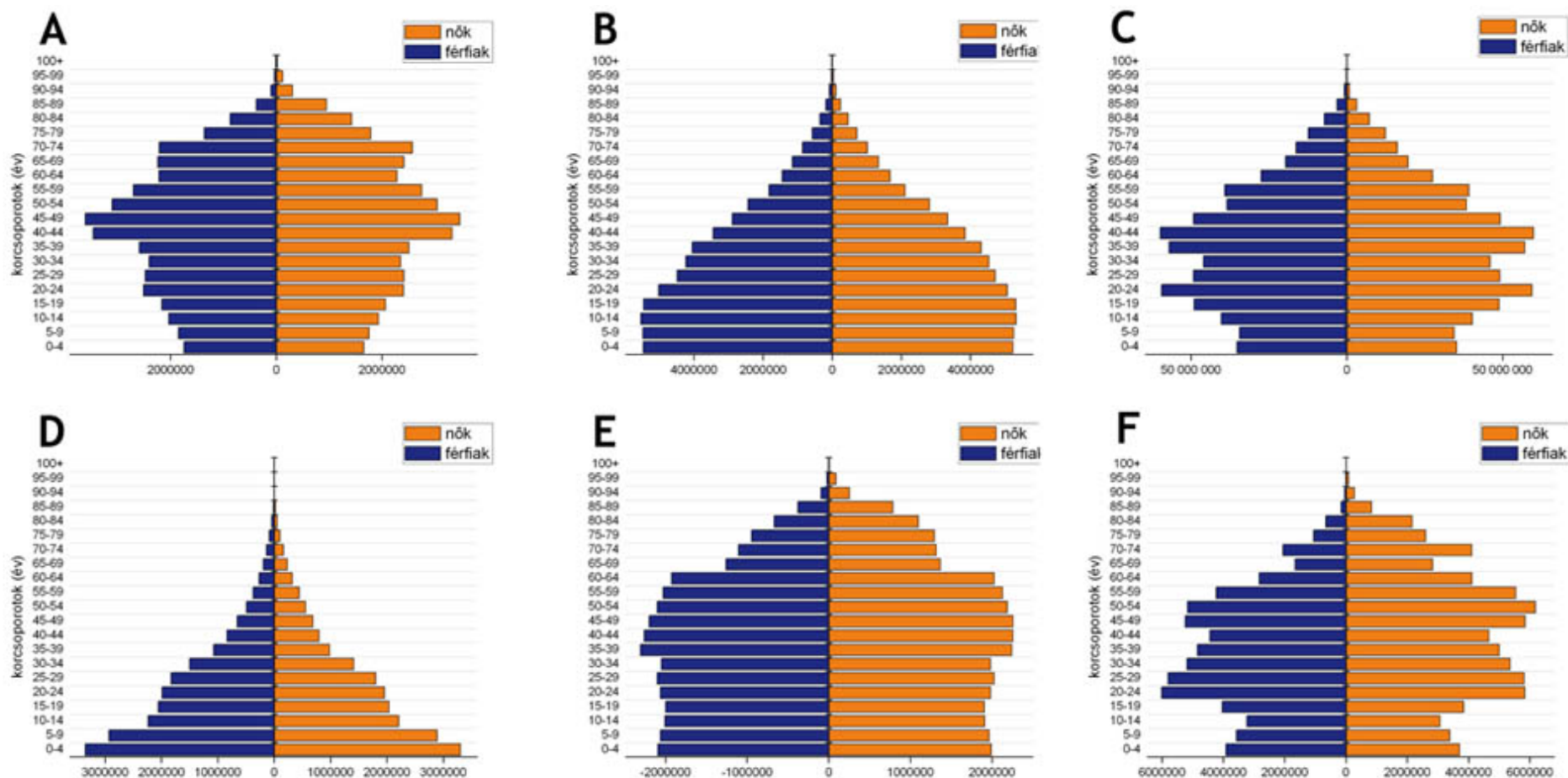
Chapter 6. Feladatok

[Up](#)[Home](#)[Next](#)

Korsturktúra

Korsturktúra

Figure 6.3. 3. feladat. A világ néhány országának korfája, 2010 (Forrás: US Census Bureau adatai alapján szerk.: Pirisi G.)

Feladat: Párosítsd az országneveket a korfákkal: Egyesült Államok, Franciaország, Kenya, Kína, Mexikó, Németország! Milyen típusba sorolhatók az egyes korfák?

[Prev](#)

Népek és vallások

[Up](#)

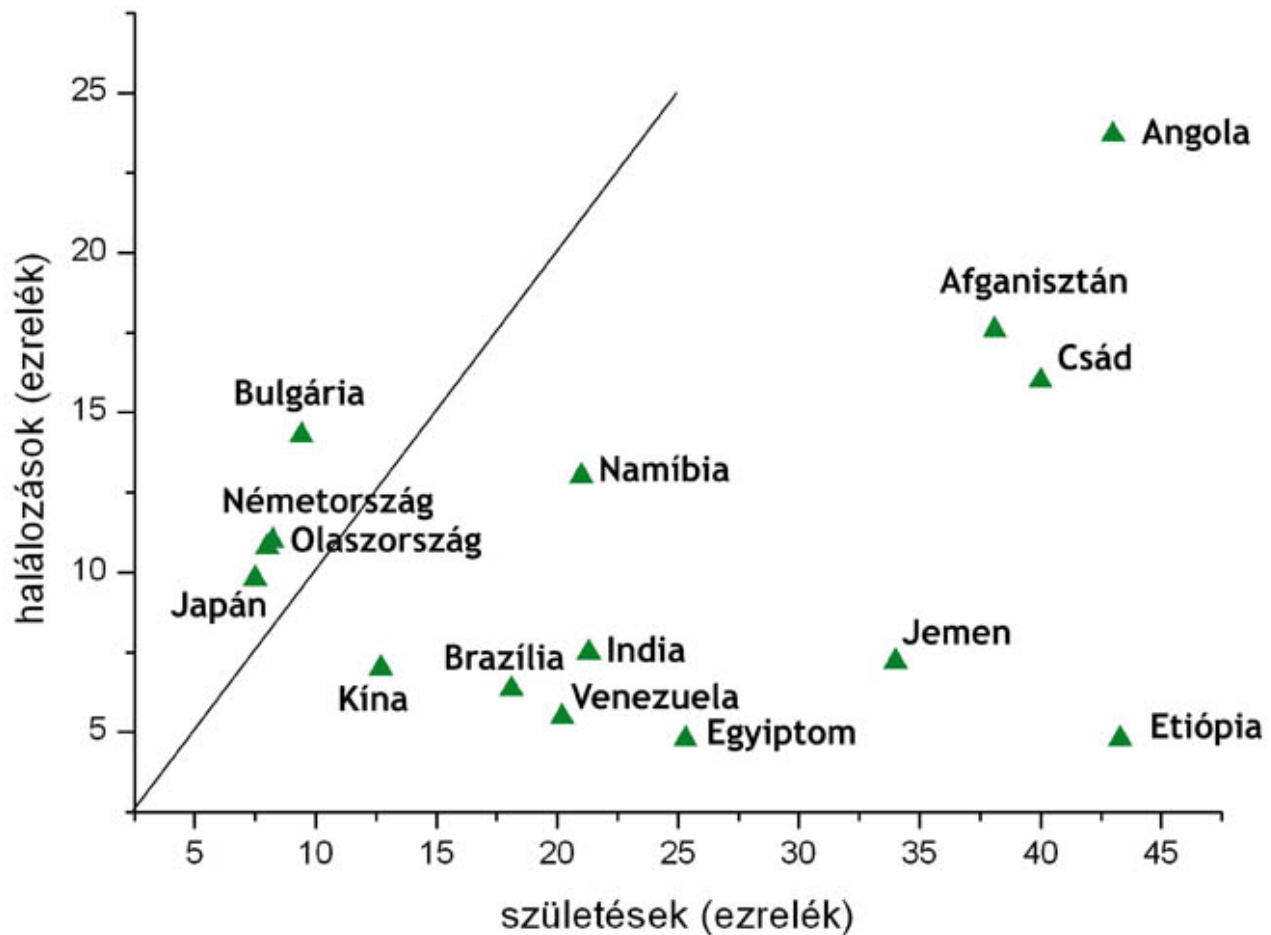
[Home](#)

[Next](#)

Születés és halálozás

Születés és halálozás

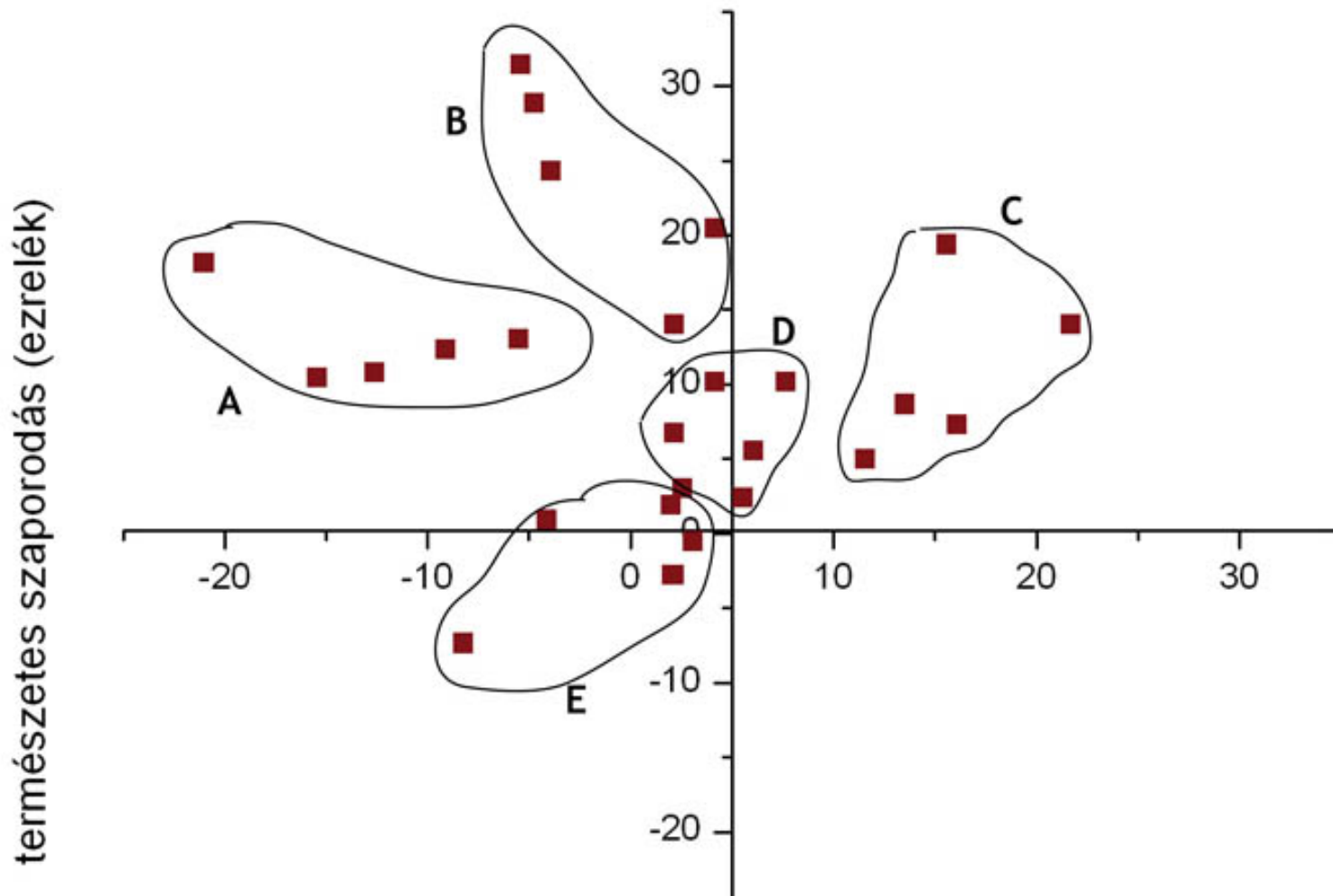
Figure 6.4. 4. feladat. A világ néhány országának születési és halálozási rátája, 2010 (Forrás: US Census Bureau adatai alapján szerk.: Pirisi G.)

Feladat: Figyeld meg a fenti ábrát! csoportosítsd az ábrázolt országokat aszerint, hogy a demográfiai átmenet modelljének melyik szakaszában járnak!

Migráció

Figure 6.5. 5. feladat. Migrációs ráta és természetes szaporodás a világ néhány országában 2010 (Forrás: US Census Bureau adatai alapján szerk.: Pirisi G.)

migrációs ráta (ezrelék)

Feladat: Figyeld meg az ábrát! Az bekarikázott, hasonló értékekkel jellemezhető csoportok hozzárendelhetők valamelyiknek az alábbi országcsoportoknak:

1. Luxemburg, Brit Virgin-szigetek, Ausztrália, Kanada, USA
2. Egyesült Arab Emirátusok, Kajmán-szigetek, Kuvait, Anguilla, Ciprus
3. Jamaika, Salvador, Maldív-szigetek, Guyana, Mikronézia
4. Portugália, Egyesült Királyság, Németország, Olaszország, Málta
5. Mail, Sierra Leone, Csád, Izrael, Afganisztán

[Prev](#)

Születés és halálozás

[Up](#)[Home](#)[Next](#)

Városok és lakóik

Városok és lakóik

Figure 6.6. 6. feladat. Iskolába igyekvő gyerekek Fokváros egyik polgári negyedében (Dél-Afrika, Trócsányi A. felvétele)

Feladat: Az apartheid faji elkülönítésen alapuló rendszerét mintegy 20 évvel ezelőtt számolták fel Dél-Afrikában. A szegregáció azonban így is mindennapos jelenség, nem csak itt, hanem a világ számos más országában is. Gyűjts érveket, hogy milyen okok állhatnak az iskolai elkülönülés hátterében? Hogyan lehet ezt felszámolni, érdemes-e egy társadalomnak ezért erőfeszítéseket tenni? Mit tehet ezért a várostervező?

[Prev](#)

Migráció

[Up](#)

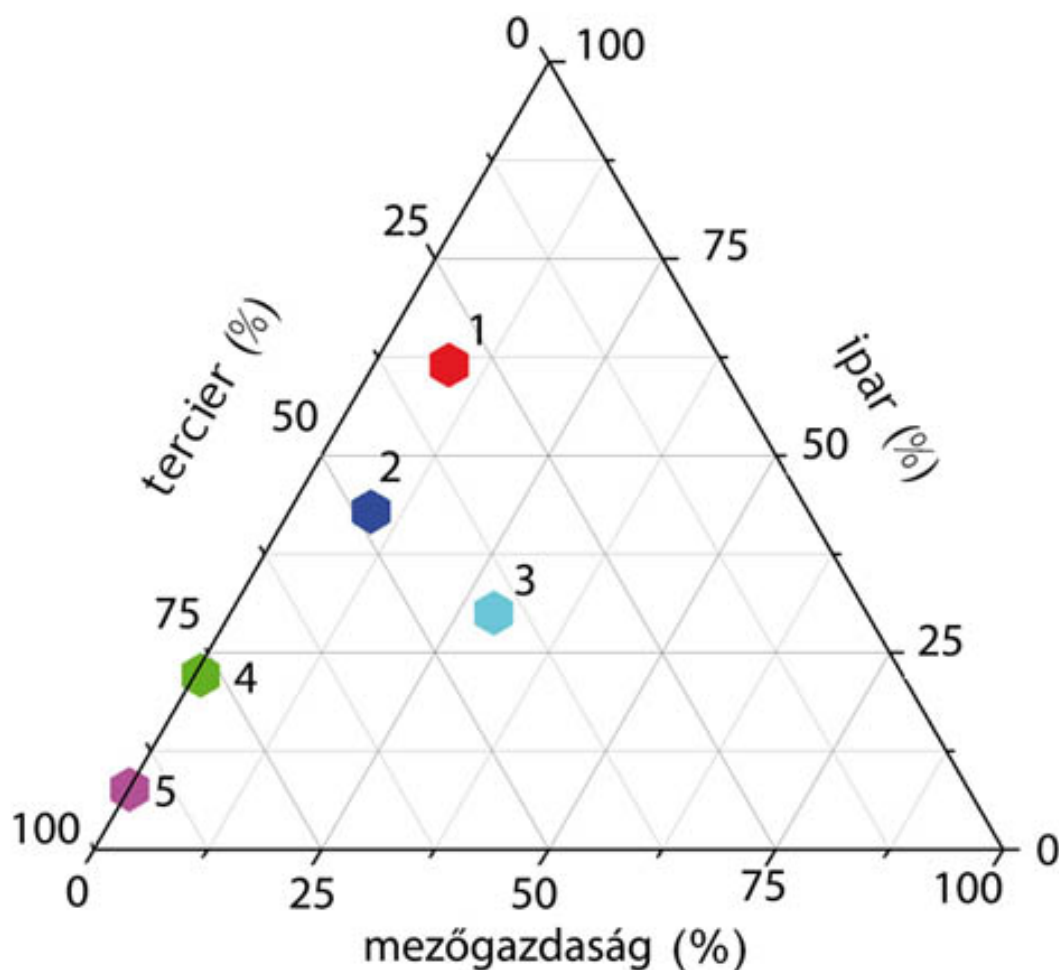
[Home](#)

[Next](#)

Gazdasági szerkezet

Gazdasági szerkezet

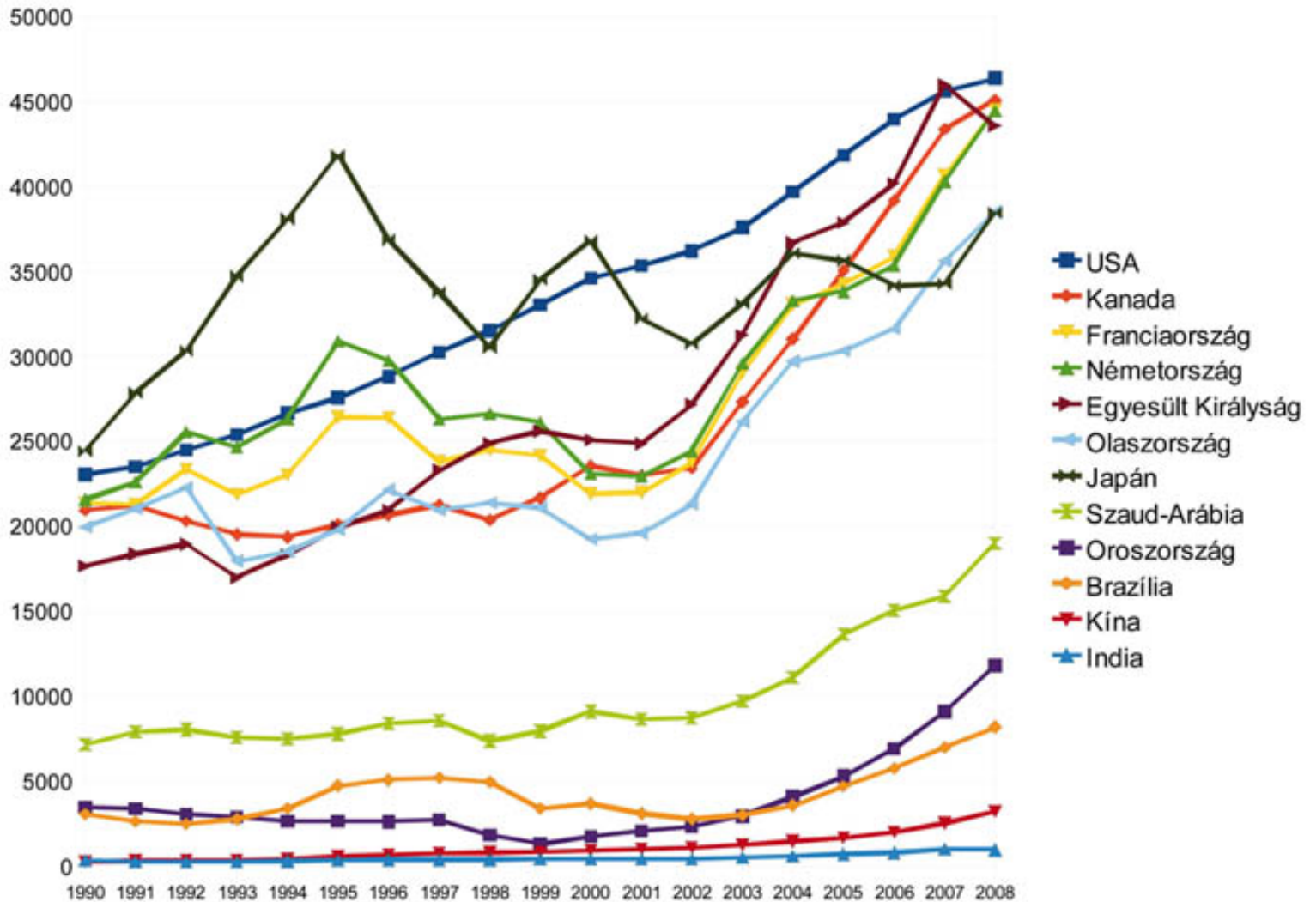
Figure 6.7. 7. feladat. A világ néhány országának gazdasági szerkezete (az egyes gazdasági ágak részesedése a GDP-ből, 2010, Forrás: CIA World Factbook adatai alapján szerk.: Pirisi G.)

Feladat: A háromszögdiagram a gazdasági szerkezet bemutatásának hagyományos eszköze. Párosítsd az egyes számokat az alábbi országokhoz: Algéria, Belorusszia, Belgium, Kambodzsa, Málta. Nézz utána, hogy milyen tényezők alakították ki az egyes országok ágazati struktúráját!

A GDP változása

Figure 6.8. 8. feladat. Az egy főre jutó GDP alakulása (USD) a világ néhány országában (Forrás: IMF adatai alapján szerk.: Pirisi G.)

Feladat: Az ábrán a G8-csoport, a BRIC országok és Szaúd-Arábia, mint olajexportáló ország egy főre jutó GDP-jének alakulását láthatjuk. Melyik ország érte el a legnagyobb arányú növekedést? Melyik ország gyarapodása a leglassabb, és melyik rontott legtöbbet pozícióján? Melyik évek tekinthetők fordulópontnak a javak globális átrendeződésében?

Városfejlődés

Figure 6.9. 9. feladat. A repülőtér környéke Johannesburg határában (Dél-Afrika, Trócsányi A. felvétele)

Feladat: A repülőterek általában egyre jelentősebb gazdasági súlypontot képeznek a nagyvárosok határában. Milyen ágazatok és miért települnek ide? Milyen településföldrajzi folyamatok részeként értelmezhető a képen ábrázolt jelenség?

Közlekedés

Table 6.1. 10. feladat. A világ legforgalmasabb konténerkikötői 2002-ben és 2009-ben

Kikötő	Ország	Helyezés 2002-ben	Forgalom (ezer TEU egység) 2002-ben	Helyezés 2009-ben	Forgalom (ezer TEU egység) 2009-ben
Hong Kong	Kína	1	20499	3	20983
Szingapúr	Szingapúr	2	18411	1	25866
Sanghaj	Kína	3	11280	2	25002
Shenzen	Kína	4	10615	4	18250
Busan	Dél-Korea	5	10408	5	11954
Kaohsiung	Tajvan	6	8843	12	8581
Los Angeles	USA	7	7149	16	6748
Rotterdam	Hollandia	8	7107	10	9743
Hamburg	Németország	9	6138	15	7007
Antwerpen	Belgium	10	5445	14	7309
Dubaj	Egyesült Arab Emirátusok	11	5152	7	11124
Klang	Malajzia	12	4840	13	7309
Long Beach	USA	13	4658	18	5067
Qingdao	Kína	14	4239	9	10260
New York/New Jersey	USA	15	4068	22	4561
Tianjin	Kína	25	241	11	8700
Guangzhou	Kína	28	218	6	11190
Ningbo	Kína	33	186	8	10502

Feladat: Figyeld meg az elmúlt hét év átrendeződéseit a világ nagy logisztikai centrumai

között és hasonítsd össze a GDP-növekedést bemutató térképpel! Milyen összefüggéseket lehet feldezni a területi kép megváltozásában? Vesd össze az ábrát a 8. feladat grafikonjával! a GDP vagy az áruforgalom növekedésének üteme tűnik gyorsabbnak?

[Prev](#)

Városfejlődés

[Up](#)[Home](#)[Next](#)

Falutípus

Falutípus

Figure 6.10. 11. feladat. Légifelvétel egy francia faluról, valahol Ile de France területén (Trócsányi A. felvétele)

Feladat: Milyen morfológiai típusba tudod besorolni az alábbi települést? Becslésed szerint mekkora lehet a lélekszáma? Milyen problémák jelentkezhetnek ebből adódóan a falu mindennapi működése során?

[Prev](#)

Közlekedés

[Up](#)

[Home](#)

[Next](#)

Komplex elemzés

[Prev](#)

Komplex elemzés

Figure 6.11. 12. feladat. Málta szigetének központi része a levegőből (Trócsányi A. felvétele)

Feladat: Eddigi ismereteid, illetve a jegyzet alapján próbálj meg válaszolni az alábbi kérdésekre: Milyen feltételek mellett működik, és milyen termékeket állít elő a sziget mezőgazdasága? Melyik lehet a vezető gazdasági ágazat? Mi jellemezheti a szigetet népességi szempontból (demográfiai viszonyok, vallási összetétel, migrációs helyzet)? Milyen a felhasznált és a rendelkezésre álló természeti erőforrások egymáshoz való viszonya?

[Prev](#)

Falutípus

[Up](#)[Home](#)